

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Монографії ч. 32

БІБЛІОТЕКА ІМ. СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Симон Петлюра

**Збірник студійно-наукової
конференції в Парижі (травень 1976)
статті, замітки, матеріали**

Редактор

Володимир Косик

МЮНХЕН-ПАРИЖ

1980

UNIVERSITAS LIBERA UCRAINENSIS
UKRAINISCHE FREIE UNIVERSITÄT · UKRAINIAN FREE UNIVERSITY
UNIVERSITÉ UKRAINIENNE LIBRE · UNIVERSIDAD LIBRE UCRAIANA

Reihe: Monographien Band 32 Vol. Series: Monographs

SIMON PETLURA
Actes de la conférence scientifique de Paris
(mai 1976)
Etudes, articles, témoignages
Recueil rédigé par
Wolodymyr Kosyk

SIMON PETLURA
Proceedings of a Conference in Paris
(May 1976)
Articles, Studies, Papers
Wolodymyr Kosyk, Editor

SIMON PETLURA
Beiträge der wissenschaftlichen Konferenz in Paris
(Mai 1976)
Vorträge, Studien, Dokumente
Redakteur: Wolodymyr Kosyk

SIMON PETLURA
Materiales de la Conferencia científica en París
(Mayo de 1976)
Alucuciones, Estudios, Documentos
Redactor: Wolodymyr Kosyk

MÜNCHEN-PARIS
1980

УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Серія: Монографії ч. 32

БІБЛІОТЕКА ІМ. СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Симон Петлюра

**Збірник студійно-наукової
конференції в Парижі (травень 1976)
статті, замітки, матеріали**

Редактор

Володимир Косик

diasporiana.org.ua

МЮНХЕН-ПАРИЖ

1980

Більшість коштів друку цього збірника покрила
Бібліотека ім. Симона Петлюри
в Парижі

СИМОН ПЕТЛЮРА

ПЕРЕДМОВА

Ідея видання цього збірника належить покійному професорові Олександрові Кульчицькому. У 1976 році, коли українська громада в Парижі готувалась відзначити 50-річчя смерті Симона Петлюри, покійний, який тоді був деканом Філософічного Факультету Українського Вільного Університету й головою Делегатури УВУ у Франції, видвигнув думку, щоб з цієї нагоди влаштувати студійно-наукову конференцію. Конференція, що її організувала Делегатура при співпраці Бібліотеки ім. Симона Петлюри і в її приміщенні, відбулася 29-го травня 1976 року. В ній взяло участь вісім доповідачів.

Декілька тижнів пізніше Сенат УВУ прийняв проєкт видання поширеного збірника на пошану С. Петлюри, до якого ввійшли б виголошені в Парижі доповіді та інші наукові статті, як також спомини й різні матеріали.

Уважаючи, що Симон Петлюра був політичною людиною *par excellence* і великим державним мужем, проф. О. Кульчицький надавав ідеї поширеного збірника великого значення. На його думку, збірник, який мав би заголовок «Постать С. Петлюри в минулому і сьогодні», мав виявити многогранність «особовости» й діяльності Симона Петлюри. Для цього треба було звернутися до багатьох авторів і запросити їх написати дослідні праці про С. Петлюру і його добу.

У порозумінні з Сенатом УВУ, устійнено видавничу комісію, до якої ввійшли проф. д-р О. Кульчицький, д-р В. Косик (редактор збірника), проф. д-р З. Соколюк і П. Йосипишин, директор Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі.

Перший комунікат до преси в справі збірника появився в січні 1977 року. Від тоді були пороблені всі можливі старання, щоб збільшити число праць і статей. Видавнича комісія контактувалась з близько двадцятьма авторами, праці яких були потрібні, щоб збірник міг справді насвітлити усі аспекти постаті, діяль-

ности й політики Симона Петлюри. Більшість з них, однак, не змогли прислати передбачених статей. Деякі праці, зокрема ті, що їх треба було перекласти, були готові щойно в першій половині 1980 року.

Першою й основною частиною збірника є, очевидно, матеріали студійно-наукової конференції в Парижі. Додатково отримані статті поміщено в двох дальших частинах.

Хоча доповіді, статті, замітки й матеріали, які поміщено в збірнику, далеко не наświetлюють усіх аспектів особовости й діяльності Симона Петлюри, все ж таки вони можуть служити причинком до дослідження його постаті і його доби.

В. К.

I.

**МАТЕРІЯЛИ
СТУДІЙНО-НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
В ПАРИЖІ
(29 травня 1976)**

Олександр Кульчицький (†)

ПОСТАТЬ С. ПЕТЛЮРИ У ПЕРСПЕКТИВІ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Завдання доповіді

Це коротке «експозе» головних думок — які є немов програмою — майбутньої обширнішої праці, на нашу думку, є потрібним впровідним, скромним причинком психолога до належного, можливо всестороннього накреслення, вивчення і об'єктивного оцінення — колись оспорюваної, сьогодні вже легендарної, — завтра, як сподіваємося, *мітотворчої* постаті, в розумінні Альфреда Фюе, французького філософа ідей — рушійних сил (*idées forces*) в історії.

У своїй психології «*постатей життя*» (*Lebensformen*) Едвард Шпрангер розрізняє шість основних типів духовости та шість постатей *духово-культурного життя*, а саме — економічну, теоретичну, естетичну, релігійну, соціальну і врешті *політичну*.

У сьогоднішній доповіді йтиметься тільки про *схематичне і підготовче* обрисовування *політичної*, психічно-духової структури особовости, про яку йдеться, з метою вможливити і підготувати *пізніше* зіставлення і порівняння цього обрисовування, — на основі сьогодні ще не готового, але на щастя наявного в численних біографіях, добре відомого обрисовування — вживаючи термін Шпрангера — «*постаті життя*» Симона Петлюри. Нашою остаточною метою цього порівняльного зіставлення буде, після розгорнення і розроблення на цій основі тези про наскрізь і *par excellence* *політичну* психічно-духову структуру *голови Директорії і головного отамана*, виявити одночасно *українську і особисту своєрідність і оригінальність* цієї структури у зв'язку із нам відомою *постаттю життя* (*Lebensform*), що була назверхнім виявом цієї структури.

Вступні термінологічні вияснення як введення в проблематику праці

„La science est un langage bien fait“ — сказав колись французький філософ Кондіяк (Condillac) — «наука є добре оформленою мовою», і тому починається уточненням вживаних нею термінів.

Бажаючи надати нашій доповіді якнайстисліше науковий характер, починаємо наші термінологічні уточнення від основного поняття сучасної психології, — від терміну *«психічно-духової структури»*.

Структурою в сучасній цілісно-структурній психології називаємо *цілісну взаємопов'язаність психічних функцій, тобто пізнання, почування, хотіння, спертих на психічних здатностях — уздібненнях і схильностях, «сродностях», як сказав би Скорода, тієї об'єднаності тіла і душі, що творить особу.*

Цю взаємопов'язаність треба собі уявляти на взаємопов'язаності філософічно-органічних функцій, напр. віддихання, кровообігу і травлення. Це взаємопов'язаність, у якій кожна функція залежить від кожної іншої, але й кожна узалежнює від себе кожну іншу, разом складаючись на процес життя цілості організму.

Взаємопов'язаність психічних функцій здійснює — на нижчому, *тільки психічному* рівні життя — завдання заспокоєння життєвих, біологічних потреб особи, а на вищому психічному і одночасно духовому рівні — теж і духово-культурних потреб і завдань особистості. Культура — це здійснювання і здійснення у витворах культури *вартостей* — економічних в господарстві, естетичних у мистецтві і красі, теоретичних в науці і філософії, релігійних в стосунку до Божества і, врешті, соціальних і політичних, зумовлених і вможливлених суспільним життям. Психічно-духова структура людини, здійснюючи культурно-духові *вартості*, *виринає, отже, понад природу* і коло природних потреб та, залишаючись в природі і колі біологічних потреб тим, що у ній *тільки психічне* і *вростаючи в культуру* тим, що у ній *духове*, — стає предметом досліду, вже не загальної цілісно-структурної, але *гуманістичної психології*, психології духовості. Гуманістична психологія досліджує, отже, психіку в тому, що в ній специфічно людське.

Тільки особовості, тобто особи, що творять *вартості культури*, можуть стати історичними постатями і предметом дослідів гуманістичної психології. Однією із них, саме як творець найцінніших політичних *вартостей* в сучасному національному житті українського народу, став Симон Петлюра.

Розглянення постаті Симона Петлюри в перспективі гуманістичної психології буде, як видно із уже сказаного, вимагати:

1) загального зображення політичної постаті життя (Lebensform) як вияву і уназверхнення політичної психічно-духової структури політичного типу (Grundtypus) людини, щоб 2) на тлі цього загального політичного типу взяти теж до уваги можливі його варіанти, з метою вмістити між ними той варіант, що його представляє політична постать життя та психічно-духова структура особовости, про яку йдеться.

Варіанти загального типу політичної структури завдячують своє існування обставині, що у кожній постаті життя унапрямлених головно на переживання і творення окресленої вартости — економічної, теоретичної, естетичної, релігійної, соціальної, політичної — проявляються, правда діючи дуже різною наснагою, як теж якісністю, теж інші унапрямлених на інші вартости.

*Уявний «модель» психічно-духової структури особовости —
ключ до її розуміння і засіб її гуманістично-психологічної
інтерпретації*

Із вступного вияснення термінології гуманістичної психолоїї виникає, що гуманістична психологія, досліджуючи — повторюємо — психічно-духову структуру не осіб на рівні біологічних потреб, але особовостей, найчастіше історичних, на рівні духово-культурних потреб і ставлень до культури, — займається духовними унапрямленими на сприймання в переживаннях і твореннях в духових актах шістьох родів вартостей культури. Оці Wertrichtungen, тобто духові скерованості, унапрямлених на економічні, теоретичні, релігійні, естетичні, соціальні і політичні вартості, — властиві і спільні у деякій мірі усі разом кожній духовій структурі, але очевидно в неоднаковій насназі і неоднаковій якісності. Їх можна собі уявити аналогічно, наприклад, до застосування «мислених моделей» структур атомів у фізиці; в «мислених моделях» духових структур, як промені, духові унапрямлених виходять із осередка кожної особовости і скеровані на різnorodні вартості. Основна спільність і наявність усіх шістьох унапрямлених в усіх особовостях вможливлене їх взаємне розуміння, — їх різnorodність, диференціацію духових структур на шість основних типів духовости: духовий тип економічної, теоретичної, естетичної, релігійної, соціальної й політичної „Lebensform“, «постаті життя», залежно від того, який рід уна-

прямлення у цій постаті має перевагу. Але, щоб визначити дану нам конкретну духову структуру докладніше не вистачає визначити головне унапрявлення даної духової структури. Тому, що духовна структура є взаємопов'язаністю усіх психічно-духових унапрявлень, у якій кожна впливає на кожну і тим самим на їх цілість, треба ще у відповідній мірі розглянути у даній для визначення структури уклад, наснаженість і якісність усіх, що так висловимося, побічних чи додаткових унапрявлень. Уявний «мислений модель» політичного типу особовости і політичної духової структури, що відповідав би політичній «постаті життя» Симона Петлюри, зможе, як побачимо, добре послужити до психологічно уточненої інтерпретації різних аспектів його «політичної постаті життя», якої то інтерпретації, до речі, у цій вступній доповіді не зможемо переводити у цілій її повноті, але тільки обрисово і фрагментарно.

Можливості застосування уявного «моделю» політичної психічно-духової структури до «постаті життя» Симона Петлюри

Розглянувши можливості застосування «мислених моделей» психічно-духової структури в її різноманітній загальності, беремося за спробу вказати на можливості застосувати окреслений модель політичної психічно-духової структури до конкретного випадку «постаті життя» Симона Петлюри. Те, що «постать життя» голови Директорії і головного отамана у одній особі мусить мати дані бути зарахованою до політичних, — ясне і без зіставлення її із уявним «мисленим моделем».

Е. Шпранґер описує згаданий модель політичної психічно-духової структури у своїй побудові, функції і дії в наступний спосіб:

Головна вісь унапрявлення політичної духової структури, довкола якої укладаються п'ять інших різnorodних у їхніх внутрішніх якостях і наснаженостях побічних унапрявлень, — це скерованість духових актів політичного типу особовости від осередка особливої власної сили, навіть потужности (Шпранґер говорить про «Махтменш»-а), схильности, «сродности», а то й гону до володіння, з'єднаного з почуттям вартости влади і власної снаги до її здійснення, які звернені на діяльність, що впорядковує і регулює міжіндивідуальні і міжгрупові людські стосунки. Ме-

тою цієї діяльності є жидівські і міжгрупові відносини суспільства, як теж і відносини поміж суспільствами (різних національностей), згідно з власними поглядами і постановами розуму і волі політичного діяча. По суті, йдеться при цьому про «відпечатання» — у так схарактеризованій політичній дії, як влучно і образово каже Е. Шпрангер — власних увартісень (цінувань), що торкаються стосунків суспільного життя на колі чужого буття одиниць і груп, на яких політичний діяч бажає діяти. Ця дія довершується з точки зору її психологічної інтерпретації *творенням політичним діячем т. зв. «мотивацій»*, тобто систем спонук у справах громадського життя для ставлень і поведінки суспільного середовища політичного діяча, які відповідали б його поглядам і волі. Способи, роди — за терміном психології — «модальності» цього творення політичних мотивацій, з метою встановляти суспільні ставлення і поведінку і тим формувати і перетворювати міжіндивідуальні і міжгрупові відносини, можуть бути дуже різні, — почавши від витворювання почуття лянкости і остраху перед терором і насильством тирана чи диктатора, аж до розбуджування шляхетних поривів людської здібности захоплюючими, величними ідеями політика, ідеолога у позитивному цього слова розумінні. Спільною для різних постатей політичної волі залишається однак у всіх випадках наявність в політичного діяча потенціалу підвищеної експансивної життєвої енергетики, скерованої на формування суспільних взаємовідносин осіб і людських груп і то однаково, — чи згідно із динамікою самопотвердження егоїстичного і егоцентричного диктатора, чи то згідно з зовсім іншого рода динамікою захоплення величчю ідеалістичних вартостей, вказуваних провідником-ідеологом.

Поміж цими скрайніми можливостями основних ставлень політичного діяча до ним керованих збірнот, найкорисніша і найбільш позитивна третя можливість, що її Е. Шпрангер схарактеризував як *концепцію колективної влади*, яка, на нашу гадку, *саме безсумнівно притаманна Петлюрі*.

У Шпрангера читаємо таку характеристику цього типу влади: «Найвища політична потужність усе являється у формі *колективної потуги*. Така потужність засновує уперед, що люди *почувають себе до себе приналежними*, з собою пов'язаними і живуть для себе». «Тут, отже, є дана соціальна пов'язаність. Хто хоче бути носієм і виконавцем тієї колективної потужности влади («Махт» по-німецьки означає потужність, але й владу), той му-

силь *увібрати у себе щось з духу спільноти*. Він *діє для своїх друзів, товаришів (Genossen), володіючи ними*. Ця синтеза вміщується, як бачимо, уже в *етичній ділянці*. Чисто індивідуалістичний політик є гнобителем, абсолютно панівним володарем, почуває себе *одиноким і других уважає своєю власністю* (натяк на Макса Штірнера, німецького теоретика індивідуалістичного анархізму у книзі «*Der Einzige und sein Eigentum*»). Натомість *посідач соціально обґрунтованої влади завжди є одночасно провідником*. Він *хоче — володіючи — ущасливлювати та допомагати*. «Він потребує признання, отже і правної підстави. Його влада спочиває на *об'єднаності і спільноті тих, що він їх веде, він мусить їм, отже, віддати дещо із соціального духу любови*».¹

Оця шпранґерівська характеристика найпозитивнішої, бо *етично найвартіснішої*, політичної структури стосується, на нашу думку, вповні до постаті Симона Петлюри, публіциста і політика, торкаючись того її аспекту, що *рішає про своєрідність особовості, а яку треба шукати передусім у пропорції соціального унапрявлення психічно-духової структури і строго політичного потенціалу самопотвердження волі політика*.

Шпранґер пише так про протиставність обох тенденцій: «*Стосунки 'людини влади' до спільноти уявляє особливу двобічність*. Існує ж бо сама по собі *особлива протиставність поміж волею володіти людьми і волею людям — для них самих — сприяти і допомагати*. У їхній остаточній загостреності, обидві тенденції маються до себе так, як *боротьба і любов*».²

Цю основну політичну проблему колективної влади, — а саме проблему правильного стосунку, почування спільноти, до прагнення персонального володіння над *спільнотою*, — голова Директорії, державний муж, що зберігав *колективний характер влади з далеко посуненою одночасно її персоналізацією* (як виникне з інтерпретації його біографії), — розв'язував в найтрудніших умовах по мистецьки, виявляючи цим *своєрідність свого політичного хисту*.

Та про *своєрідність політичної, психічно-духової структури* рішає не тільки пропорція соціального і політичного унапрявлення у політичній дії, але, як попередньо була мова, — *ціліність, тотальність усіх шістьох унапрявлень разом*. Тому, що

¹ E. Spranger, *Lebensformen*. Verlag Max Niemayer. Halle 1922, S. 197.

² Там же, стор. 197.

кожна психічно-духова структура є взаємопов'язанням шістьох унапрямлень на шість різних родів вартостей, які то унапрямлення, наслідком взаємопов'язаності *взаємно на себе і тим самим на цілість структури впливають*, надаючи їй тим самим різнородний і тому своєрідний характер, слід прослідити ці заплутані взаємовідношення в нашому конкретному випадку.

Додатково до політичного унапрямлення Симона Петлюри, зазначимо унапрямлення на пізнавчо-теоретичні вартості, яке прикметне для обдарованого публіциста, свідомого свого завдання висловлювати і одночасно формувати публічну опінію. За свідченням його біографів Петлюра високо ставив і цінував та добре засвоїв гуманістичне знання, що безперечно впливало на наскрізь гуманістичне забарвлення політики УНР, наприклад, у справах національних меншостей. Ознайомлення з марксизмом вносило знову ж в політичну дію реформаторську тенденцію в економічній ділянці політики.

Якщо йдеться про пов'язаність політичного унапрямлення з унапрямленням на релігійні вартості, то треба ствердити, що при безперечній наявності розуміння для релігійних вартостей, як на це вказує окремий розділ біографії Олександра Лотоцького, Петлюра, розглядаючи релігійні справи у перспективі політичного значення організаційних форм української Церкви, особливо значення ідеї українського Патріархату для української державності, дав доказ *першості* і наснаги свого політичного унапрямлення, стверджуючи тим правильність завваження Шпрангера, що *справжній політик ставить всі ділянки культури у службу політичної концепції*.

Оця характеристична риса підпорядкування усіх вартостей культури політичним цілям, притаманна для політичної психічно-духової структури (згідно з біографією Лотоцького), помітна дуже виразно в Петлюри. «Многогранна натура Провідника української справи», — пише Лотоцький, — *«містила у собі і риси діяча культурно-громадського . . .»* «С. Петлюра завжди надавав великого значення справам культури у творенні національного життя».*

Знову ж, що торкається найбільше на погляд сумнівної і проблематичної пов'язаності *політичних і естетичних* вартостей та можливості політичного використання останніх, — не забуваймо,

* Олександр Лотоцький: *Симон Петлюра*. Варшава 1936, стор. 65.

що саме Петлюра вислав, враз з хором Кошиця, українську пісню на підбій світа. Не забуваймо про загально відомі аспекти політичної діяльності Петлюри, коли він красою свого ораторського слова, проречистістю трибуна народніх мас і драматичністю своїх державно-публічних виступів і дій, творив в колективній свідомості таке *уявне віддзеркалення своєї постаті Провідника народу, що ставало могутнім рушійним співчинником політичних дій та для них творених політичних мотивацій*. Це, безсумнівно *естетичного порядку, уявне зображення постаті «політика і державного мужа»* (за резюмуючим життя і дію Симона Петлюри заголовком біографії пера Олександра Лотоцького) завершилося жертвою життя, насиченою естетичною вартістю трагізму. Це, за словами Лотоцького, «життя вірного одній ідеї», дивним дивом, саме на паризькій вулиці Расіна, найбільшого трагіка французької літератури, своєю *трагічною символікою* стало і для нас, українських *політичних емігрантів*, невичерпним джерелом «ідеє форс», — «ідей, що стають рушійними силами», за французьким філософом Фуе, — рушійними силами у здійснюванні *петлюрівського* політичного ідеалу й заповіту.

Микола Шумицький

СИМОН ПЕТЛЮРА — ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

З фантастичною швидкістю, за один тиждень, Російська імперія завалилася, скотилася в безодню гниття. Тимчасовий уряд довго не проіснував. Справді, якщо російські революціонери й були досить підготовлені до боротьби проти монархії, вже напів зруйнованої, то вони були цілковито нездатні до будови нової демократичної держави. Вони були подібні до малої дитини, що зупинилася напроти великої й складної державної машини, не знаючи, як то нею керувати.

Тимчасовий уряд, хоч нездатний до керування Росією, ставився цілком вороже до незалежності України, навіть до її автономії.

Яке ж було положення на Україні? Жахливе. Не було українських шкіл, національної і незалежної Церкви. Великі міста зрусифіковані. Але дивна річ: український нарід по селах говорить лише по-українськи і в цьому полягає ця вічна життєвість народу, яку ніяка сила не може знищити.

Побіч Тимчасового уряду постав «Совет солдатських і робочих депутатів», який видає свої накази до війська і нищить дисципліну. У наслідок цього велика російська армія розвалюється та швидко перетворюється в озброєні банди, що кидають фронт і повертаються додому, крізь Україну, руйнуючи все на їхньому шляху.

У російському війську є мільйони українських жовнірів, але, на жаль, вони розпорошені по різних полках. І якщо полякам легко формувати національні полки, то це багато тяжче для українців, які натрапляють на ворожу опозицію з боку росіян. Симон Петлюра, гарячий патріот, цілком свідомий необхідности скорішого заснування української національної армії. Але як це зробити? Найкращий вихід, безумовно, — видати заклик до всіх наших жовнірів, щоб негайно повертались на Україну. Але це означало б розбиття фронту Антанти.

У цей час Франція, Велика Британія, Румунія й інші нації досить несміливо шукають увійти в стосунки з Україною для збереження фронту. Вони готові навіть визнати Україну «де факто». Але політика союзників виявляється досить непослідовною і вони доставляють зброю білим арміям Каледіна, Денікіна, щоб за всяку ціну зберегти російський фронт.

Перший Український Військовий З'їзд (травень 1917 р.) виніс постанову про збереження фронту та про підтримання сили у війську. На ньому був заснований Український Генеральний Військовий Комітет при Українській Центральній Раді. Цікаво зазначити, що на цей З'їзд, не зважаючи на заборону російського Тимчасового уряду, приїхало майже тисячу делегатів, які репрезентували 1.580.700 українських вояків.

Цей перший комітет складався з наступних членів, обраних на З'їзді: Симон Петлюра, земський діяч; Ів. Луценко, лікар; Вол. Винниченко, козацького походження; О. Пилькевич і П. Павленко, полковники; Полоз, сотник; Ст. Письменний, матрос; Ів. Іванів, генерал; Крупчинський, урядовець; Арс. Чернявський, сотник; Д. Ровінський, жовнір; Апол. Певний, сотник; Ю. Капкан, командир першого полку ім. Богдана Хмельницького; М. Міхновський й Селецький, сотники; Ст. Граждан, козак; В. Поплавко, полковник панцерних авт і В. Потішко, сотник. В склад Бюра комітету ввійшли: С. Петлюра — голова, Пилькевич, Письменний і Винниченко — члени.

Комітет прийняв наступні постанови:

1. Повідомити всі полки, як на фронті так і в резерві й фльоті про заснування Українського Генерального Військового Комітету, який займається організацією українського війська та що всі військові українці повинні звертатися до нього.

2. Вимагати від штабів армії і фльоти поіменні списки українських генералів, старшин і козаків з зазначенням загальної кількості в кожному полку та надіслати їх негайно до Комітету.

3. Дати негайно накази щодо їх транспорту до резервних частин, які знаходяться у центральній Росії. Один дивізіон важких гармат, поповнений легкою батереєю і гірську батерею, що знаходиться в Києві, рахувати за українські. Усі спеціальні полки — сапери, залізничники Києва — українізувати та передати до ради Комітету.

4. Дати право Комітетові щодо поповнення першого полку Богдана Хмельницького та інших частин, що знаходяться в Києві

та заснувати на фронті три корпуси, складених з українців, під керівництвом Комітету.

5. Вилучити якнайскорше з резервних полків старшин і козаків-українців, залишаючи їх провізорично на місцях, де вони знаходяться.

6. Дати наказ надсилати до полків і штабів, за кошт армії, українські часописи «Нова Рада», «Робітничка Газета», «Воля Народу».

7. Кооптувати до Комітету одного старшину штабу, одного гарматчика, кіннотчика і топографа, козака з Кубані.

8. Вимагати повернути всі старі прапори Запорізьких козаків, їх клейноди, булави, бунчуки, щоб покласти їх в Історичному Музеї Києва.

Комітет почав працю з великим запалом. Велика частина гарнізону Києва була українізована майже негайно. Вислано до Петрограду окрему делегацію в складі: полковник Пилькевич, сотник Чернявський, матрос Письменний й жовнір Ровінський. Делегація була прийнята головою Ради Міністрів Тимчасового уряду князем Львовом, якому полковник Пилькевич мав відвагу заявити, що у випадку, коли українці не отримають сатисфакції, він буде мати діло з пів мільйоном українського війська. На жаль, наші представники не уявляли собі, що Тимчасовий уряд уже не мав жадної сили й влади.

У наслідок цього Комітет вирішив скликати Другий Український Військовий З'їзд, з участю трьох тисяч делегатів від кількох мільйонів вояків. Скликав він його не зважаючи на заборону, що її видав міністер Керенський, і на провокації російської військової влади. З'їзд пройшов добре й конструктивно, завдяки Симонові Петлюрі, який уже мав надзвичайний вплив на делегатів.

Якраз під час цього З'їзду, на якому я був делегатом, я познайомився з С. Петлюрою. Було це на самому початку З'їзду, коли я зайшов до Генерального Комітету, щоб дістати деякі відомості. Комітет тоді містився в будинку жіночого пансіону Левашової, якраз напроти Центральної Ради, нашого парламенту. В кімнатах було повно військових українців, які іноді нагадували старих Запорозжців, було чути дзвеніння острогів... Я розповів деяким військовим про становище у нашій адміністрації військових комунікацій.

— Та ви зайдіть завтра ранком, — сказав мені скромно одягнений у френчі чоловік, без військових ознак. — Побалакаємо про вашу справу.

— А кого мені запитати?

— Та запитайте Петлюру.

Ось так я познайомився з Симоном Петлюрою й ці стосунки скоро перейшли в дружбу, яка тривала до його трагічної смерті.

Після другого З'їзду, Генеральний Комітет був укомплектований і реорганізований під головуванням С. Петлюри і складався з 8 секцій: генеральна і виховна — полковник Пилькевич, генеральна інспекція — генерал Іванів, мобілізаційна й військових комунікацій — полковник Кедровський, дисципліна — полковник Поплавко, спеціальні війська: інженерні, гарматні — капітан-інженер М. Шумицький, санітарна — доктор Луценко-Одріна, консультативна — генерал Кондратович і командатура — Ровінський.

Комітетові прийшлося працювати в тяжких умовах, проти явної ворожості російських старшин.

Але тоді, як це говорив щиро полк. Пилькевич, всі ми були тільки українці і патріоти. Ми не могли зрозуміти і не розуміємо навіть сьогодні цей поділ на партії, коли бачимо розвал нашої єдності і нашого фронту. Як спротив цьому був наш заклик до єднання. З цим закликом ми, члени Українського Генерального Комітету і Центральної Ради, почали боротьбу в 1917 році, на початку нашого відродження, в яке ми твердо вірили і віримо назавжди. Не було в нас негідних, політична гра нам була невідома, ми не прагнули здобуття посад чи портфелів. Кожен українець був для нас брат. Ми мали одно серце, одну волю і тому численні вороги не були для нас страшні.

Справді, 1917 рік — це був перший запал до волі народу, ще тільки пробудженого, перші зриви до нового життя, перші перешкоди і непорушна віра.

Симон Петлюра вказав на ролю Українського Генерального Військового Комітету на Другому Військовому З'їзді ось так: УГВКомітет — це інституція, заснована українськими вояками на нашій землі для консолідації волі нашого народу. Якщо у діяльності була дезорганізація, то це можна пояснити революцією, яка ще не закінчилася. Ви знаєте, що у кожній революції є краса і сила, лад і хаос. Революція здобуває красу і силу коли

лад панує над хаосом. Практика нашої праці нам показала наші хиби. Ми довго міркували, щоб надати належний авторитет Комітетові. Дуже тяжко у цю переходову епоху заснувати сильну організацію, якою повинен стати Комітет, котрий повинен задовольняти всі потреби нашого національного життя. Щоб вирішити це питання, ми покликали до життя комісію військових спеціалістів, аби праця майбутнього Комітету була продуктивна і авторитетна та могла задовольнити наші потреби. Думаємо, що Комітет повинен мати найменше трьох представників при російському штабі, бо ми повинні бути у постійному контакті з вищим військовим керівництвом, як також двох представників при Головній квартирі, по одному у штабах усіх фронтів, одного при штабі кубанського війська і двох при штабі фльоти. Ця праця велика — необхідна.

Ми повинні признати, що Симон Петлюра, хоч і не був військовиком, простудював чудово організацію Комітету. На жаль, Тимчасовий уряд скоро завалився, після кількомісячного існування, а прихід до влади большевиків означав війну.

Ось так Симон Петлюра причинився до створення українського війська, після 150 років неволі; створено його з нічого, зі споминів про Запорозьку Січ, з ентузіазму юнацтва.

Після Другого Військового З'їзду я був кооптований до Українського Генерального Військового Комітету і зайняв пост завідуючого спеціальними військами. Три дні пізніше я отримав наказ від російського генерала з управи військових комунікацій негайно виїхати на фронт. Я відмовився і був відданий до Військового трибуналу. За невиконання військового наказу під час війни грозив розстріл. Треба було енергійної інтервенції С. Петлюри і Українського Генерального Військового Комітету, щоб примусити військового міністра Керенського видати наказ, що члени цього Комітету військовому суду не підлягають. Пригадую, що С. Петлюра мені тоді сказав: «Тепер я зрозумів, що Тимчасовий уряд більше не має жадної сили».

Але становище України не було блискуче, вона була оточена з усіх боків ворогами. Російський уряд, ще за царату, заснував з полонених австрійської армії три корпуси війська. Мені здається, що остання ідея Керенського була конче зліквідувати українців за допомогою чехів. На щастя, як член УГВКомітету, я мав тісні зв'язки з робітниками й управлінням південно-західніх залізниць, де інженером був мій брат (пізніше я був обраний головою заліз-

ниць України). Отже, я тримав у руках головний нерв війни — залізницю, і міг затримати рух чеських військ на Київ.

Треба признати, що самі чехи не дуже прагнули до війни з нами. Їхнім бажанням було чимскорше повернутись додому. Отже, після маленьких сутичок, ми підписали з ними угоду. Ми погодилися пропустити їх через Україну і потім їм вдалося пробитись крізь Росію і Сибір аж до Владивостоку.

Україна мала інших ворогів: рештки великої російської армії, яка кидала фронт і поверталася додому, перетворюючись в озброєні банди, що йшли крізь Україну, грабуючи та руйнуючи все на своєму шляху, поляки, румуни, білі армії Денікіна і Врангеля. Союзники давали їм широку допомогу постачанням, тоді як по відношенні до України застосовано блокаду. Крім цього, більшість військових, медичних і санітарних заводів знаходилися в Росії.

Правда, союзники — Англія, Франція, Америка — прислали своїх представників, визнаючи Україну де факто (крім Америки), але під умовою збереження фронту, якого ми, звичайно, втримати не мали сил, тим більше тоді, коли російський фронт повністю валився. Коли впав Тимчасовий уряд, у Петрограді засів большевицький уряд Леніна. Для України це означало війну. Чорні хмари насунулися на Україну — армія Муравйова. Становище у Києві було тяжке. Каварні повні білих російських старшин, що їм Україна необережно відкрила двері і які злорадно чекали приходу червоних... Які наші військові сили? Дуже малі: 500-600 вояків. Населення міста — переважно росіяни, байдужі чи ворожі, втікачі з Росії. А щоб оборонити Київ треба було найменше десять тисяч.

Але Симон Петлюра ні на хвилину не втрачає віри у визволення України. Сформувавши Запорізький Кіш, йде назустріч ворога, на оборону столиці. У той же момент вибухає повстання збольшевичених робітників Арсеналу і Центральна Рада мусіла закликати Кіш для оборони Києва. За кілька днів С. Петлюра ліквідував повстання. Одночасно Студентський курінь не міг витримати большевицької навали під Крутами і весь загинув.

Постає питання, чи в час Першого Військового З'їзду, на якому було 700 делегатів від 1.580.000 вояків з усіх фронтів, не треба було використати колосальне національне піднесення і дати наказ зукраїнізованим частинам повернутись в Україну, покинувши фронт, який все одно розкладався? Цього ми не вико-

ристали. Під час наступу німців (літом 1917 р.) збольшевизовані частини панічно відступали. Прийшовши до влади, советський уряд Леніна підписав перемир'я і розпочав мирові переговори у Бересті Литовському. З наміром не допустити большевиків говорити також в імені України, наш уряд вислав туди українську делегацію, яка була визнана як рівноправна, самостійна делегація. У висліді переговорів Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина 9 лютого 1918 р. визнали «де юре» Українську Народню Республіку і заключили з нею мировий договір.

Іншого виходу не було. Надій на побіду советської навали власними силами не було. Німці зобов'язалися нам допомогти збройно в заміну за торговельний обмін.

Яке ж було становище у самому Києві? Майже безнадійне. Які були наші сили? Дуже малі: залишки полків Хмельницького, Полуботка, Запорізький Кіш і це все... Лише у цей момент Центральна Рада нарешті звернулася до українців на фронті з закликком повертатися на Україну. Але вже було запізно. Збольшевизовані солдатські комітети (ради) зайняли до українців ворожу поставу, мовляв вони прагнуть роз'єднання і готують «ніж у спину революції». Наші козаки примушені з боєм пробиватися на Україну. І так генерал Всеволод Петрів зорганізував Гайдамацький полк ім. Костя Гордієнка і з ним пробився з Білорусії до Києва.

Оборонити Київ проти багатотисячної армії Муравйова було неможливо. Пригадую собі останній день боротьби. Перевтомлений, я прийшов додому трохи відпочити. Розбудив мене козак, якого прислав С. Петлюра з запискою: «Сьогодні вночі відходимо з Києва, від Дехтярівської лікарні». Так С. Петлюра врятував мені життя.

Пригадую відступ, під час якого все перемішалось: піхота, гармати, кіннота. С. Петлюра, у сірій шинелі, з рушницею за плечима, бадьорий, стискає мою руку, кажучи: «А наша Україна таки буде!»

С. Петлюра був щирий патріот, любив Україну любов'ю серця і вірив в неї непохитною, трагічною вірою. Вірив в її майбутню силу і кінцеву перемогу і тим відрізнявся від великої більшості своїх політичних сучасників. Часто він мені казав: «Це святе божевілля». Наша героїчна боротьба зробила те, що Україна вийшла назавжди на світову арену. «Втомився я, страшенно втопився», казав мені в Кам'янці С. Петлюра наприкінці нашої бо-

ротьби. Не зважаючи на це, він залишився тоді, коли виїхали інші члени Директорії.

С. Петлюра не був військовим, і не зважаючи на це він єдиний зумів створити українське військо. А на чий службі була більшість генералів українського роду? Чи пішли б вони на ці пропачі позиції, на які йшов головний отаман України? Чи був Петлюра диктатором? А де була тоді організована українська демократія? І чи кличуть диктаторами тих, хто хоче взяти на себе відповідальність, коли інші не хочуть її взяти? Петлюра не був ні революціонером, ні контрреволюціонером. Він — останній головний отаман України. Не дали йому отаманської булави назначенням, а дало йому його військо за провід у бою. І не посоромив тої булави останній батько-отаман. З вірою в серці і з рушницею в руках він вдерся до большевицького Арсеналу, сидів з козаками в окопі і в останнім оточенім вагоні співав, разом з своєю Радою Міністрів, пісню «Не пора, не пора, не пора... ми поляжем, щоб славу і волю і честь, рідний Краю здобути тобі».

Все, що робив Симон Петлюра, робив без найменшої користи для себе, робив лише для України. Він, що розпоряджав мільйонами, пішов на еміграцію бідний і залишився собі вірний аж до смерти. Передусім, що робив — добре чи зле, перемога чи поразка, хвалили чи зневажали — за все приймав на себе відповідальність. Не виправдувався, не заперечував, не складав вини на нікого, не пробував скидати з плечей тягару, котрого взяв на себе. Чи багато таких?

На волі чи в неволі — не забуде Мати-Україна свого вірного сина, що в цю люту скруту другої Руїни, в великих боях і у тяжкім упадку, на воронім коні чи в глумі і нарузі, все високо ніс він тяжку булаву головного отамана України.

Володимир Косик

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Огляд зовнішньої політики Симона Петлюри можна зовсім добре зачати з періоду, в якому він став членом Директорії Української Народньої Республіки, а зокрема коли став її головою (фактично в лютому, а формально в травні 1919 року), бо в цей час він у найбільшій мірі унапрямував зовнішню політику української держави.

Та навіть у цьому короткому і невичерпному огляді треба зупинитись також і на ранішому періоді, коли С. Петлюра також в якійсь мірі впливав на формування української зовнішньої політики.

Першим і головним аспектом цієї політики треба, без сумніву, вважати відношення України до Росії. Від цього відношення, очевидно, залежить саме питання самостійности України.

Загально прийнято, що Україна стала самостійною 22 січня 1918 року. Одначе, в дійсності вона стала *де факто* незалежною дещо більше ніж два місяці раніше, — кілька днів перед проголошенням III-го Універсалу. І хоча в III-му Універсалі говорилося, що Українська Народня Республіка не відділяється від Російської Республіки (цей аспект питання ми тут не розглядаємо), але в дійсності від певного моменту українська влада вже не підлягала жадній російській владі, жадній російській державі — вона виконувалась зовсім самостійно. Цим моментом був день 16 листопада 1917 року.

Декілька днів раніше (10-13 листопада) відбулося в Києві повстання большевиків і бої з військами російського Тимчасового уряду. Включившись до цієї збройної розігри росіян, Українська Центральна Рада вийшла переможцем, відкриваючи собі у цей спосіб шлях до формального перебрання повноти влади.

Дня 15 листопада 1917 року, Центральна Рада іменувала С. Петлюру Генеральним комісарем військових справ України. З цього титулу і як голова Українського Центрального Військо-

вого Комітету С. Петлюра негайно, цього ж дня, повідомив ставку (головний штаб російської армії), що вся військова влада в Україні перейшла в його руки.

У повідомленні до всіх військових установ і частин з 15-го (2-го) листопада, С. Петлюра, між іншим, заявив, що «беручи на себе вищу військову владу в Україні», за винятком фронту (де влада належала головнокомандуючому усіма фронтами), «всі розпорядження в тилу виходять виключно від Генерального Військового Комітету України» і тому жадних інших наказів «не треба виводити».¹

Наступного дня Генеральний Секретаріят України сповістив, що його компетенція поширюється на всі українські губернії та що установам і громадянам «єдиної України всіх національностей належить в усіх справах звертатись до відповідних секретарів Генерального Секретаріату», тобто до українського тимчасового уряду.² Це означало, що від того дня всю державну, цивільну й військову владу на всій території України перебрала Українська Центральна Рада, точніше — український уряд.

У наказі до військових частин і гарнізонів з 21-го (8-го) листопада 1917 року Симон Петлюра пригадував, що «в наслідок останніх подій вся влада на Україні перейшла до Центральної Ради, української народньої, й її Генерального Секретаріату, органу українського селянства, вояцтва й робітництва».³

Дня 1-го грудня (18 листопада) С. Петлюра наказав українським військовим частинам, що перебували за межами України, в тому в округах Москви і Казані, підпорядкуватися місцевим українським військовим радам, а в Петрограді — Українському петроградському військовому штабові та «упорядкуватися після закону екстериторіальності».⁴

У заходах 15-го і 16-го листопада 1917 року одну з основних роль відіграв С. Петлюра. Рішення перебрати всю владу в українські руки було актом, який започаткував самостійне державне

¹ Симон Петлюра: *Статті, листи, документи*. УВАН. Нью-Йорк 1979. Том II, стор. 250.

² Д. Дорошенко: *Історія України*. Том I. Доба Центральної Ради. Нью-Йорк 1954, стор. 177.

³ С. Петлюра: *Статті...*, поп. цит., том I, Нью-Йорк 1956, стор. 219.

⁴ «Киевская Мысль» з 24 листопада 1917 р.; гл. *Перемога великої жовтої соціалістичної революції на Україні*, том I. Київ 1967, стор. 225; С. Петлюра: *Листи...*, поп. цит., стор. 220. У цій останній праці наказ помилково датується 25 листопада (8 грудня) 1917 р.

будівництво України і самостійну закордонну політику. Без ребрання влади в свої руки український політичний провід не мав би підстав проголосити III-ій, а згодом IV-ий Універсал і не міг би довести до визнання української держави чужими потугами ще *перед* 22-им січня 1918 року.

Місяць пізніше, в ніч з 12-го на 13-го грудня, щоб не допустити до нового большевицького повстання в Києві і заворушень в Україні, С. Петлюра, як генеральний секретар військових справ, наказав роззброїти російські військові частини і вислати їх в Росію. Цей захід став одною з причин ультиматуму Леніна і першої советської інвазії України.

Українська державність народжувалася в час, коли ще гриміли гармати першої світової війни і коли через українську територію, в Західній Україні, йшов з півдня на північ фронт.

Війна поділила Європу на два табори. Як складова частина Російської імперії, Україна належала до табору протинімецької коаліції — Антанти. Російська революція в березні 1917 року, яка призвела до упадку царату (12 березня), не змінила цього стану. Війна продовжувалась і кінця її не було видно впродовж 1917 року, ані в перших місяцях наступного року. Антанта, зокрема Франція і Велика Британія, потребували за всяку ціну втримати російський фронт, бо припинення війни на Сході Європи означало перекинення більше сотки німецьких і австрійських дивізій на західний фронт, що могло незвичайно ускладнити ситуацію і мабуть призвести до капітуляції Франції.

У такій ситуації держави Антанти робили старання, щоб втримати єдність і боєздатність російської армії, а тим самим і російської держави. Тому вони гляділи з обережністю, а то й з ворожістю на відосередні тенденції поневолених народів імперії, зокрема України, уважаючи, що роздріблення імперії послабить їх союзника — Росію — та східний фронт. Зрештою, Росія була зв'язана з Францією й Великою Британією договорами, тоді як з новопосталими державами, чи тими, що народжувалися, ці потуги жадних договорів не мали і не могли бути певні їхнього становища. Коли згодом вони зацікавилися українським національним рухом, то передусім тому, що їх цікавило українське військо і справа втримання фронту (в рамках конечности продовжувати війну).

Після захоплення **большевиками** влади в Петрограді (7 листопада 1917 року), уряд **Леніна** **уневажнив** міжнародні договори

Росії і постановив розпочати переговори з Німеччиною (перші контакти з німцями розпочалися 26 листопада, а переговори в Берестю Литовському про перемир'я — 4 грудня).

Симон Петлюра висловив свої про-антантські симпатії ще в 1914 році (30 липня) в статті «Війна і українці», в якій, між іншим, виступив проти т. зв. «австрійської орієнтації» серед українців Росії, вважаючи, що ця орієнтація *«висувалась віденськими політиками як «пугало» в міжнародних аспектах, або як самонасолодження, що в ньому бажання їм рахувалося як можливе та здійсниме при відповідній політичній кон'юнктурі»*, тоді як в дійсності — твердив С. Петлюра — жадного тяжіння українців в Росії до Австро-угорської монархії не було.⁵ Декілька місяців пізніше (18 грудня 1914), С. Петлюра в листі до д-ра О. Назарука, який тоді перебував в Стокгольмі, писав: *«Як не тяжко жити нам серед відомих Вам обставин, але попасти в лабету Германії — дякую красно»*.⁶

Коли українська справа стала голосною, французький амбасадор у Петрограді Жозеф Нулянс,* на доручення свого міністерства післав до Києва емісара Жана Пелісіє, який перебував у столиці України від 16 серпня до 6 вересня 1917 року, а потім від 7 грудня 1917 до 15 лютого 1918 року. Симон Петлюра був у тісному зв'язку з Жаном Пелісіє. Будучи членом уряду, він постійно боронив про-антантський курс української політики і заступав думку, що треба за всяку ціну домовитися з Францією.

У листопаді і грудні 1917 року С. Петлюра завжди брав участь у таємних нарадах у кабінеті голови Центральної Ради Михайла Грушевського,⁷ де обговорювались усі питання зовнішньої політики, яка спочатку мала два аспекти: політика по відношенні до Росії і політика по відношенні до Антанти. Але вже в грудні виникло питання політики супроти Німеччини й Австрії.

Після постанови українського уряду включитися в мирові переговори з Центральними державами в Берестю Литовському, Симон Петлюра, який, крім цього, попав у конфлікт з головою Генерального Секретаріату В. Винниченком, подався до димісії з посту генерального секретаря військових справ (31 грудня 1917)

⁵ С. Петлюра: *Статті...*, пош. цит., том I, стор. 184-185.

⁶ Там же, стор. 188-189.

* Це прізвище вимовляють також: Новленс.

⁷ О. Шульгин: *Симон Петлюра та українська закордонна політика*. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Прага 1930, стор. 173.

і відійшов від політичного життя. Він присвятився організації військових частин на Лівобережжі, які відіграли значну роль в здавленні большевицького повстання в Києві наприкінці січня і на початку лютого 1918 року.

Український уряд, підписавши договір з Центральними державами (9 лютого 1918), попросив німців і австрійців дати йому військову допомогу проти большевиків, які опанували майже всю Україну. Пізніше, на еміграції (в 1925 році), С. Петлюра висловився так про покликання Українською Центральною Радою німців:

*«Треба тільки одного не забувати: коли б Центральна Рада і не покликала німців, то вони б і самі прийшли до нас. Німці тоді були дуже великою силою... А як вони добре знали, що фронту вже немає, а на Україні теж немає ні великого, дисциплінованого війська, ні твердої влади, то їм дорога буде вільною до нас: ніхто не спинить».*⁸

Симон Петлюра повернувся до керівництва державними справами — в тому і зовнішньої політики — після закінчення світової війни (11 листопада 1918) і повалення гетьманського режиму (14 грудня 1918). Одначе, треба ствердити, що закордонна політика в цьому другому періоді Української Народньої Республіки не завжди була послідовною і виразною, мабуть тому, що вона не була формульована і унапрямлювана одною особою. Відчувається відсутність виразної і непохитної одної зовнішньо-політичної концепції. Цей брак можна в якійсь мірі пояснити якраз складністю зовнішньої ситуації, як теж встряванням партій у питання закордонної політики. Ми зупинимось лише на тих аспектах української зовнішньої політики, у формулюванні яких брав виразно участь С. Петлюра.

Дня 28 грудня 1918 року, декілька днів після приходу до влади і відновлення Української Народньої Республіки, Директорія видала заклик «До всіх народів і їх урядів», який підписали В. Винниченко, С. Петлюра і А. Макаренко. У цьому заклику Директорія запропонувала *«усім народам світа і їх урядам»* вступити в дружні відносини з Україною. У заклику говорилося, що український нарід, керуючися *«великими ідеалами універсального братерства»* між народами, бажає миру і поступу всім націям,

⁸ Симон Петлюра: *Московська воша*. Бібліотека ім. С. Петлюри. Париж 1966, стор. 28.

хоче жити в мирі і згоді з усіма близькими і дальшими сусідами та, спираючися на принципи «свобідного самовизначення народів», що їх проголосив президент ЗСА Вільсон, сердечно вітає усі вільні народи і їх уряди і закликає їх нав'язати дружні і добросусідські взаємини з українським народом і Українською Народньою Республікою.⁹

Цей щирий заклик українського уряду не приніс, на жаль, сподіваних наслідків. Україна опинилася практично в повному оточенні. На півночі Советська Росія розпочала другу інвазію молододі республіки. На заході, із відновленням польської держави, створився польський фронт. На південному заході стояли нейтрально-неприхильні румунські війська, які опанували, крім Басарабії (9 квітня 1918), також Буковину (28 листопада 1918). На півдні, Одесу, а згодом Миколаїв та інші приморські місцевості, зайняли десантські війська Антанти (грудень 1918). Одночасно Антанта давала потрібну допомогу російській протибольшевицькій армії генерала Денікіна і Краснова, які знаходилися на південному сході.

Тим часом уряд Директорії не мав ясного політичного пляну, в його політиці помітні вагання. Соціал-демократи і соціалістично-революціонери вимагали замирення з большевиками. Петлюра уважав, що в такому випадку треба змагати до замирення з усіма державами, які воюють проти України, а не лише з самою Советською Росією.¹⁰ Переговори з Антантою, які розпочалися ще під кінець гетьманського режиму, не давали жадних конкретних результатів. В Одесі, Бірзулі українська делегація намагалася добитися визнання Директорії Францією й іншими державами Антанти та отримати допомогу проти Советської Росії.

Але французький представник, полковник Фрайденберг, під впливом своїх російських дорадників, ставить дуже тяжкі умови, вимагаючи, між іншим, усунення з уряду Винниченка, Петлюри і Чехівського, котрих вважають «большевиками», тобто занадто лівими.¹¹ В лютому 1918 року Винниченко і Чехівський подалися до димісії. Симон Петлюра залишився в Директорії, але перед тим виступив з української соціал-демократичної партії. Хоча він

⁹ Подано за французьким текстом заклику, що знаходиться в Національному Архіві Франції, картон 94 AP 201.

¹⁰ Матвій Стахів: *Україна в добі Директорії УНР*. НТШ у ЗСА. Том VII. Скрентон-Нью-Йорк 1966, стор. 20.

¹¹ Там же. Том V: Директорія і Антанта. Нью-Йорк 1964, стор. 79-144.

практично керував Директорією,* його формально було вибрано головою Директорії щойно в травні 1919 року.¹²

Маючи надію домовитися з Антантою, С. Петлюра зустрівся з делегацією ген. Бертелемі, яка приїхала, дня 27 лютого 1919 року, на переговори до Ходорова, якраз коли там перебував головний отаман.¹³

У тодішній незвичайно складній ситуації, зовнішня політика українського уряду даліше виглядала невиразною і непевною. В дійсності, вона зводилася до одного: врятувати самостійність України.

Тому, що в Україні йшли безнастанні бої на всіх фронтах, С. Петлюра мусів присвячувати найбільше уваги армії, справам оборони, питанням збройної боротьби, втримання порядку внутрі держави і внутрішній політиці взагалі, а менше присвячувався зовнішній політиці. В кожному разі, ми маємо мало документів, які давали б нам можливість пізнати усі аспекти зовнішньої політики С. Петлюри у 1919 році. З документів, що є доступними, можна вилонити три основні тенденції: 1. збройна боротьба в обороні самостійности і прав українського народу за всяких умов; 2. шукання союзників поміж сусідами і потугами Антанти; 3. заходи в справі отримання медичної, матеріальної, збройної і дипломатичної допомоги.

Першу тенденцію завважається в усіх документах 1919-1920 років. Для прикладу варто навести заклик до населення, в якому С. Петлюра характеризує ситуацію так:

«Важкий шлях, народе України, до твого щастя... Тернами встеляють його твої вороги... А ти, зневірений і втомлений,

* Чужинецькі обсерватори вже від лютого називали український уряд «урядом Петлюри». Наприклад, шеф американської розвідки в Одесі інформував 15 березня, що ніби «французька місія в Одесі підтримує уряд Петлюри» та що «тимчасовий британський уряд уважає, може слушно, що уряд Петлюри це ніщо інше, як авангард большевизму» (М. Стахів: *Україна в добу...*, поп. цит., том 5, стор. 183-184). Зокрема большевики вживали, вже від грудня 1918 року, тобто від приходу до влади Директорії, термінологію «петлюрівці», «петлюрівська Директорія», «армія Петлюри», або просто «Петлюра» замість Україна чи український уряд. Гл. *Гражданская война на Украине, 1918-1920*. Сборник документов и материалов. Том I, книга 1, Київ 1967, стор. 510, 641; книга 2, стор. 97, 123 та інші; також советська преса, напр., «Известія» з 16 березня 1919 року.

¹² Там же, стор. 165.

¹³ Aleksy Deruga: *Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy, 1918-1919*. Warszawa 1969, str. 244-245. M. Stachiw, J. Sztendera: *Western Ukraine, 1918-1923*. Vol. I. New York 1969, p. 163-164.

блукаєш серед цього бруду, чуток, провокацій, підлесливих обіцянок, котрі тільки розпорюють твої сили й розбивають дух твій. Зневір'ю, розчарованню не може бути місця в час, коли на довгі літа вирішується твоя доля, твоє щастя, твій добробут. Тільки міць, єдність та тверде непохитне стремління до повної незалежності й свободи може бути нашим побратимом... Уряд України... щоб збудувати міцну та вільну Українську Республіку, в програму своєї діяльності покладає такі підвалини: Перша підвалина — самостійність і незалежність Української Народної Республіки, — щоб ніхто з близьких та далеких сусідів не замахнувся на наше самостійне, державне життя та добробут українського народу...»¹⁴

Але тоді, як ця тенденція залишається незмінною до кінця, дещо інакше, очевидно, виглядає питання шукання союзників у боротьбі проти ворогів української самостійності. Перша тенденція впливала з глибокого переконання і віри. А справа придбання союзників належала до тактики, вона була виявом розуміння практичної конечності в тяжкій боротьбі. Правда, С. Петлюра твердив, що «наше становище не безвиглядне»,¹⁵ але це твердження впливало якраз з віри, що домінувала в питанні самостійності, а не з фальшивої оцінки ситуації.

Глибоке переконання і віра в конечність незалежності України породжували в С. Петлюри безкомпромісове і непримиренне ставлення до воюючих сторін, які проти цієї незалежності виступали. Але він не виключав можливості союзу з деякими сусідами для боротьби проти Советської Росії, супроти якої його становище було рішуче: боротьба аж поки советський уряд не відтягне свої сили з України і перестане вмішуватися у її внутрішні справи. Тому він виступав проти спроб переговорювати з більшовиками, що їх роблено під впливом лівих соціалістів впродовж 1919 року.¹⁶ Пізніше він уважав, що якщо навіть і переговорювати (а «переговори з більшовиками не роблять нас самих більшовиками»),¹⁷ то не з більшовиками з Києва, «а безпосередньо з московським урядом». Але «щоб говорити достойно,

¹⁴ С. Петлюра: *Листи...*, поп. цит., том I, документ з 17 вересня 1919, стор. 233-234.

¹⁵ Там же, стор. 239, промова С. Петлюри з 26 листопада 1919 р.

¹⁶ П. Христюк: *Замітки і матеріали до історії української революції, 1917-1920*, том IV. Відень 1922, стор. 62-91, 119; John S. Reshetar: *The Ukrainian Revolution, 1917-1920*. Princeton 1952, p. 229, 280.

¹⁷ Там же, стор. 239.

треба мати і силу і реальні засоби для організації державно-господарського життя».¹⁸

С. Петлюра засуджував орієнтацію на білу російську армію Денікіна (вона проявлялася зокрема серед деяких галицьких військових і політичних кіл). Він висловив це виразно в телеграмі до головного штабу у вересні 1919 року: *«Безпідставність таких орієнтацій яскраво стверджує маніфест Денікіна до населення «Малоросії», де він зве нашу владу зрадницькою і заповідає нам боротьбу з гаслом єдиної неділимої Росії»*. Хвилювання і розгубленість з приводу цієї орієнтації можуть бути, на його думку, переломані *«недвозначною заявою уряду і Директорії в справі боротьби з Денікіном і тому потрібно ясно і недвозначно заманіфестувати це, в противному разі неминуча катастрофа. Потрібна широка інформація населення, для чого прошу вжити екстремні і спеціальні міри»*.¹⁹

Пізніше, у 1920 році, коли була мова про тактичне порозуміння з Врангелем, С. Петлюра був згідний, але під умовою, що Врангель визнає самостійність УНР і український уряд.²⁰

Турбуючися збільшенням сили української держави, С. Петлюра пробував спочатку шукати зговорення з Румунією. У зверненні до головного румунського командування з 26 червня 1919 року, він інформував румунів, що в наслідок тяжких умов боротьби з російськими більшовиками, частина українського війська (південна армія) була примушена перейти до Басарабії і віддати зброю румунам, тоді як поляки, зруйнувавши тил армії, захопили останні бази постачання.

С. Петлюра далі писав, що тому, що теж і румунське командування провадить боротьбу з більшовиками, воно повинно бути зацікавлене в тому, щоб український наступ був успішний. Тому він звертається до румунів *«з проханням, якомога скорше задовольнити потреби в зброї і амуніції української армії»*. Звернення С. Петлюри кінчалося тими словами: *«Я маю глибоку віру, що позитивне вирішення цієї справи з боку Румунського Головного Командування буде початком самих приятних і дружніх відносин обох сусідніх держав — України і Румунії»*.²¹

¹⁸ С. Петлюра: *Листи...*, поп. цит., том I, стор. 257, лист до Д. В. Антоновича з 28 січня 1920 р.

¹⁹ Там же, стор. 232.

²⁰ Там же, стор. 270, том II, стор. 368.

²¹ Там же, том II, стор. 355.

До справді приязних і дружніх відносин між Румунією і Україною не дійшло. Не було підписано жадного договору між обома державами. Але Румунія погодилася частинно продавати УНР амуніцію.²²

Коли переговори в Одесі і Бірзулі не дали конкретних результатів та по відході альянтських військ з півдня України (квітень 1919), С. Петлюра покладав усі надії на українську делегацію в Парижі, завданням якої було боронити інтереси України на Мірровій конференції і старатися отримати визнання України і допомогу Антанти в боротьбі проти большевиків. Правда, писаних інструкцій С. Петлюри для української делегації немає, але можна припускати, що вони йшли власне в цьому напрямі. Вимоги України були з'ясовані в ноті Гр. Сидоренка, голови української делегації, до Міррової конференції з квітня 1919 року.²³

Але в Парижі українська делегація натрапила на великі труднощі і її старання залишилися безуспішними. Антанта застосувала супроти України економічну блокаду, таку ж саму, як її вона застосувала по відношенні до Советської Росії. Антанта ніби боялася, щоб отримана українцями зброя не попала до рук большевиків. Вона не дозволяла доставити Україні майно, що його закупив український уряд в Американській Ліквідаційній Комісії на суму 8 мільйонів доларів (одяг, санітарні матеріяли тощо). Вона не допускала на Україну не лише зброї, але теж і одягів і ліків.²⁴ А у «трикутнику смерті» (між Советською Росією, Денікіном і Польщею) появилася новий ворог — пошесть тифу.

У листі до Жана Пелісіє, який тоді був директором Бюра національностей в Парижі, С. Петлюра писав, дня 28 вересня 1919 року, що *«ми маємо багато ворогів, але вони викресали в нас єдність національного хотіння і стимулюють у нас гаряче бажання здобути суверенність нашій батьківщині»*.

Він інформував дальше свого приятеля, що українці *«не отримали допомоги від нікого, ані технічної апаратури, ані санітарних виробів, нічого . . .»* Часто не маючи патронів, вояки йшли в атаку проти большевиків з багнетами. Більшість з них не має чобіт і одежі, немає ліків, тиф десяткує їхні ряди. А держави

²² Наталія Полонська-Василенко: *Історія України*. Том II. Мюнхен 1976, стор. 535.

²³ Текст ноти, яку вручено 18 квітня, гл. М. Стахів: *Україна в добі . . .*, поп. цит., том V, стор. 212-217.

²⁴ Н. Полонська-Василенко: *Історія України*, поп. цит., стор. 535.

Антанти, «які проголосили такі прекрасні принципи, не дозволяють навіть Червоному Хрестові прибути до нас. Ми вмираємо, а Антанта вмиває собі руки . . .»

Підкресливши, що «поза політичними змінами і комбінаціями, існують незмінні принципи гуманності і філантропії», С. Петлюра каже, що Міжнародний Червоний Хрест повинен прибути в Україну, щоб рятувати хворих і ранених. Він далі закликає демократичні кола Франції добиватися у французького уряду, в ім'я високих ідеалів гуманності, знесення блокади, щоб український уряд міг свобідно закупити для армії і населення медичне устаткування і медикаменти.

Вкінці він стверджує, що український нарід не хоче большевизму, уважає його смертельним ворогом, але він також не хоче армії Денікіна, яку С. Петлюра називає «правими большевиками» і каже, що ця армія стосує цю ж саму політику, що ліві большевики. На його думку, Денікін лле воду на млин большевиків, а цю воду дає йому Антанта через свою короткозорість.²⁵

На початку 1920 року (17 січня) український уряд звернувся окремою нотою до Найвищої Ради Союзних і Співучасних Держав у Парижі в справі допомоги Україні. У ноті, яку підписали, крім С. Петлюри, також полк. Сальський (за голову Ради Міністрів і як військовий міністер) і Осип Безпалко (за міністра закордонних справ), сказано, що український нарід веде невпинну і рішучу боротьбу з большевиками за «своє національне незалежне життя» виключно своїми власними силами, без жадної допомоги ззовні. Ця боротьба «незвичайно утруднена блокадою, яка заряджена Найвищою Радою Союзних і Сполучених Держав і разом з Советською Росією захоплює український нарід». Блокада зокрема не дозволяє «заосмотрити військо і населення медикаментами і санітарним матеріалом і таким чином протидіяти

²⁵ Цитати і зміст листа подано за машинописним відписом з оригіналу, зробленим і виправленим Жаном Пелісіє. Оригінал листа затратився. Згаданий відпис знаходиться в Українській Бібліотеці ім. С. Петлюри в Парижі. Переклад листа, що його поміщено в збірнику УВАН «Статті, листи, документи» (том I, стор. 236-238), взятий, як подано, з книжки І. Мазепа «Україна в огні і бурі революції», ч. III, стор. 198-199, (рік видання: 1924). Однак, цей текст появилвся раніше, в 4-му числі «Волі» (Відень) з 1919 року. Це — переклад основної частини листа. Але цей переклад ненайкращий. Крім цього, існує різниця в датуванні листа. Машинопис Ж. Пелісіє має дату 28. IX. 1919. У французькій пресі лист появилвся чомусь з датою 28 жовтня 1919 року.

страшним епідеміям тифу і холери, що винищують армію і цивільне населення».

Український уряд просить «*придивитись тяжкому становищу, в якому знаходиться український нарід*», допомогти в боротьбі проти пошестей та дозволити вільний перевіз ліків і санітарного матеріалу, що їх уряд УНР замовив на Заході.²⁶ Але С. Петлюра таки не добився знесення блокади.

Найбільше помітним, але одночасно контроверсійним кроком у зовнішній політиці С. Петлюри була політика зближення з Польщею. Звичайно вважають, що він рішився на цей політичний крок вліті, чи точніше — осінню 1919 року, коли українська армія, яка зменшилася до приблизно 10.000 вояків, відступала на всіх фронтах і майже вся територія України знову опинилася у ворожих руках. Іншого виходу не було, треба було пробувати домовитися з Польщею, яка тоді вже була досить сильною, а польські збройні сили начисляли близько 130.000 вояків.²⁷

У дійсності, перші контакти між колами Директорії і поляками з наміром порозуміння існували вже в січні 1919 року. Тоді у Варшаві побувала українська місія В. Прокоповича, в склад якої входив також поляк Йоакім Волошиновскі, редактор «Дзєніка Кійовського».²⁸ В. Прокопович пізніше писав, що С. Петлюра погодився на вислання цієї місії, очевидно без порозуміння з урядом Західньої Української Народньої Республіки.²⁹

Численні аспекти українсько-польського порозуміння, яке завершилося заключенням Варшавського договору, ще не досліджені як слід. Немає підстав твердити, що дискретні та офіційні контакти українців з польським урядом у 1919 році були роблені лише на доручення і в імені С. Петлюри. Не можна беззастережно твердити, як це робить М. Стахів, що С. Петлюра був «уступчивим» по відношенні до Польщі, готовим віддати «*Холмщину, Галичину і може частину Волині вже при кінці грудня 1918 і на початку січня 1919 року*».³⁰ Правда є більше комплексна.

Також Вероніка Гостинська вважає, що С. Петлюра, хоча був під тиском західньоукраїнського уряду, постійно змагав до заключення союзу з Польщею і «*був готовий отримати допомогу*

²⁶ С. Петлюра: *Листи...*, поп. цит., том I, стор. 243-244.

²⁷ Aleksy Deruga: *Polityka...*, op. cit., p. 285.

²⁸ М. Стахів: *Україна в добу...*, поп. цит., том VII, стор. 150-153. Aleksy Deruga: *Polityka...*, op. cit., p. 232-235.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, стор. 153.

ціною зречення в її користь не тільки Волині, Підляшшя і Холмщини, але також і Східньої Галичини». На її думку це видно із військово-політичної угоди, що її підписали, 24 травня 1919 року, Б. Курдиновський в імені України і польський прем'єр Падеревський.³¹ Перші дві статті цієї угоди говорили, що Україна віддає Польщі Східню Галичину і Волинь, а за це Польща обіцяла визнати її незалежність і дати допомогу в боротьбі проти большевиків і інших «протиурядових елементів». У п'ятій статті український уряд зобов'язувався не робити жадних дипломатичних заходів без попереднього порозуміння з польським урядом.³²

Згадана авторка каже, що ця угода не ввійшла в силу тому, що ЗУНР даліше провадила війну проти Польщі.

При розгляді цього питання не треба забувати, що Найвища Рада Союзних і Співучасних Держав, дня 25 червня 1919 року, уповноважила Польщу окупувати всю Галичину аж до ріки Збруч,³³ скріплюючи тим самим позицію поляків в їх переговорах з Директорією. Але й угода з 24 травня могла бути використана поляками, щоб отримати згадане уповноваження від Антанти.

Контакти українського уряду з польським продовжувалися впродовж 1919 року (місія під проводом Пилипчука, таємний контакт Петлюри з Пілсудським через Заглобу-Мазуркевича, місії полк. Левчука, ген. Дельвіга).

Врешті 9 серпня 1919 року С. Петлюра перший раз звертається безпосередньо особистим листом до Юзефа Пілсудського, головного вождя польських військ і начальника польської держави. Він підкреслює на початку свого листа, що два сусідні народи — українці і поляки, — ще недавно поневолені, тепер будують їхнє «вільне незалежне життя». Колись вони ворогували, хоча мали спільних ворогів, і виступали проти цих ворогів «роз'єднано». «І цей розбрат спричинився до тимчасового занепаду Польської та Української Держав». Тепер так не повинно бути.

Тепер сусіди України, каже С. Петлюра, повинні співчувати боротьбі українського народу «з ворогом людської культури і своєї національної державности», ворогом, який нав'язує «Україні чужі їй форми комуністичного ладу». Боротьба затягається і «найбільшою перешкодою в цій справі була наша ізольованість

³¹ Weronika Gostynska: *Stosunki polsko-radzieckie, 1918-1919*. Warszawa 1972, p. 294.

³² M. K. Dziewanowski: *Joseph Pilsudski, A European Federalist, 1918-1922*. Stanford 1969, p. 266-267.

³³ *Pour l'indépendance de la Galicie*. Vienne 1921, p. 12.

від сусідів і насамперед від Польщі». Проте в цій боротьбі Польща і Україна мають спільні точки й «інтереси стратегії вимагають координації та співділання».

Тому «стає очевидною konieczність певного порозуміння» між командуваннями обох країн. Симон Петлюра вважає, що «повернення на Україну перебуваючих у Польщі наших полонених, відповідно озброєних, було би першим кроком до слідуєчих дружніх актів польського та українського народів, які, я певен в цьому, лежать в обопільних інтересах обох народів». Він висловлює надію, що відносини обох народів «набудуть сталої приязні, так потрібної для добробуту і міжнароднього становища обох народніх республік».³⁴

Вкоротці, 1 вересня, представники обох урядів підписали перемир'я, але ця умова мала радше характер односторонньої декларації, якою «Петлюра зрікався Східньої Галичини і частини Волині по річку Збруч».³⁵ В документі не було мови про визнання України Польщею, а українська армія мала бути переорганізована польським проводом. Ця умова не була одобрена більшістю членів українського уряду. Петлюрі закидали, що він добровільно віддав 10 мільйонів українців «у польську неволю».³⁶

Під кінець листопада 1919 року ситуація українських військ ускладнилася до тої міри, що 2 грудня українці дозволили польським військам зайняти решту території, яку вони контролювали, а 4 грудня український уряд рішив, що невелика Армія УНР буде продовжувати боротьбу у формі партизанської війни в заплілі ворога. Дня 5 грудня С. Петлюра виїхав до Варшави договорюватися з Польщею й евентуально старатися про допомогу від Антанти. Він уважав, що Антанта, зокрема Франція, подібно як вона це зробила у випадку Чехії і Польщі, повинна допомогти Україні організувати її національну армію.

На думку С. Петлюри, формування українських регулярних частин могло відбутися за кордоном, в Румунії і Польщі, з полонених, що тоді перебували в Італії і Німеччині. Їх повинна була озброїти Антанта. Крім цього, Франція повинна впливати на уряди Антанти, щоб вони дозволили доставляти в Україну закуплене УНР майно, в першу чергу військове і санітарне.³⁷

³⁴ С. Петлюра: *Листи...*, поп. цит., том II, стор. 357-358.

³⁵ Weronika Gostynska: *Stosunki...*, op. cit., p. 295-296.

³⁶ Ibid., p. 296.

³⁷ С. Петлюра: *Листи...*, поп. цит., том II, стор. 365, документ «Жадання» з 28. I. 1920 р.

Переговори з поляками увійшли в нову фазу в січні 1920 року. Договір у Варшаві підписано 21 квітня. Згідно з цим договором, кордон між Польщею і Україною мав йти по ріці Збруч на північ в напрямі на схід від Здолбунова. Таким чином Галичина, Волинь, Полісся і Підляшшя залишалися під Польщею.

Питання цього українсько-польського договору далеко складніше, як виглядає на перший погляд. Воно заслуговує на окремий розгляд. Ми обмежуємося лише до згадки про нього, як про конкретний вияв реалізації політики С. Петлюри в напрямі зговорення з Польщею.

Сьогодні існують різні пояснення причин підписання Варшавського договору. Між ними є також твердження, що він був першим кроком до реалізації на Сході Європи федералістичних плянів, зокрема федералістичної візії Пілсудського.³⁸ Такі заключення впливають з міркувань *a posteriori*.

Якщо йде про українську сторону, після Варшавського договору С. Петлюра писав: «... жадної орієнтації — крім українсько-державної, у мене не було і не буде».³⁹ Причиною цього договору з українського боку була гола konieczність. Ми не знаходимо жадних доказів, які вказували б, що С. Петлюра мав якісь інші пляни, крім звичайного союзу двох сусідніх держав для спільної боротьби в обороні самостійности. В заіснованій ситуації Польща, яка мала добру і численну армію і користувалася підтримкою Антанти, могла стати першорядним союзником.

При тому, враховуючи також інші заходи, С. Петлюра мав надію, що зможе «нам відчинити двері до Європи, до світу»,⁴⁰ якраз через Польщу, і, зокрема, зможе добитися усунення бльокади. Щождо польсько-українського порозуміння, С. Петлюра писав, що його треба досягти, «щоб перед Москвою устояти».⁴¹ Бо, як писав він в листі до Ю. Пілсудського, «... лише спільне братерське співжиття Речі Посполитої Польської і Української Народньої Республіки може забезпечити їм тривку і сталу майбутність, яка стоїть перед давнім імперіялізмом Московської Дер-

³⁸ Гл. поп. цит. М. К. Dziewanowski: *Joseph Pilsudski, A European Federalist, 1918-1922*.

³⁹ С. Петлюра: *Листи...*, поп. цит., том I, стор. 269-270, уривки з листа до українського посла в Швейцарії М. Василика з 3. XI. 1920 р.

⁴⁰ Там же, том I, стор. 236, лист до Д. В. Антоновича з 28. I. 1920 р.

⁴¹ Там же, стор. 263, лист до військового міністра В. Сальського з 31. III. 1920 р.

жави хоча б і переодягненим в новітню (комуністично-демократичну) одезу».⁴²

С. Петлюра уважав, що нові обставини «вимагають і з боку польського корективів до минулої політики і життєвий інтерес Польщі примушує її мати самостійну Україну». Такі польські політики як Пілсудський «повинні боротись в самій Польщі за ідею нашої державности», бо не всі поляки її підтримують.⁴³

Але на думку С. Петлюри також «і галицьку частину українського народу треба прикликати і заохотити до спільної праці», до спільної боротьби, дати можливість боєздатним галичанам вступити «до союзних армій»; про це він писав Ю. Пілсудському вже після підписання Варшавського договору.⁴⁴

Практичні заходи, одначе, виявили, що поляки дивилися на Україну не як на рівноправного союзника (бо український уряд був майже без армії і без території), а радше як на сателіта. З різних причин, договір не дав бажаних наслідків. Спільний польсько-український похід на Київ закінчився невдачею. Після відходу польсько-української армії з України, зокрема після того, як поляки, за порадою і під тиском Антанти, підписали в жовтні 1920 року перемир'я з Советською Росією, український уряд опинився в такому становищі, в якому дальша реалізація зовнішньої політики стала утрудненою.

С. Петлюра був свідомий, що ситуація, в якій йому приходилося діяти, була незвичайно тяжкою. Він писав, що «ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна . . . ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність». Боротьба України мала міжнародне значення і С. Петлюра був цього свідомий: «Самі російські більшовики словами Леніна заявляють, що тільки через боротьбу з Україною більшовизм не дійшов до Західньої Європи».⁴⁵

На еміграції, уважаючи Варшавський договір «історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом в ході політично-мілітарних

⁴² Там же, стор. 267-268, лист до Юзефа Пілсудського з 14. VII. 1920 р.

⁴³ Там же, стор. 263, лист до військового міністра В. Сальського з 31. III. 1920 р.

⁴⁴ Там же, стор. 268-269, лист до Юзефа Пілсудського з 14. VII. 1920 р.

⁴⁵ Там же, стор. 238-239, промова С. Петлюри на політичній нараді 20. XI. 1919 р.

подій нашої новітньої історії, а не штучним утвором політичної нерозважливості чи злої волі»,⁴⁶ С. Петлюра підкреслював, що український уряд «пробував підписати мир та союз з поляками, щоб не мати зайвого ворога на своєму кордоні і отримати од них або через них зброю для нашого війська. На жаль свого слова поляки не додержали, союз зламали, а зброї не дали . . .»⁴⁷

При іншій нагоді, відповідаючи на пропагандивні деклярації і обвинувачення голови советської влади (Раднаркому) в Україні, В. Чубаря, С. Петлюра рішуче стверджував:

« . . . Умова підписана урядом УНР з Польщею, є логічним наслідком тої зрадницької розкладової праці, що її провадили збільшені елементи українського громадянства на користь Москви в момент української національної боротьби з нею. Уряд УНР пішов на тяжку жертву в інтересах державних, але він ніколи не відрікся від ідеї державної самостійності України, не кликав нації до відмовлення від її державного ідеалу або надщерблення його будь-якими федераціями з ким то не було, поводився в своїй діяльності оцінкою реальних сил і відносин як серед свого власного народу, так і на міжнародньому ґрунті, але не тяг свого народу в ярмо державної залежності і економічного поневолення перефарбованої на червоний колір і реституваної під новим державним титлом — «СРСР» — Москви. Ця риса відрізняє уряд УНР від уряду УССР».⁴⁸

Треба звернути увагу на рішуче твердження С. Петлюри, згідно з яким уряд УНР (за Директорії) ніколи не змагав до надщерблення українського державного ідеалу «будь-якими федераціями з ким то не було». Отже — теж і з поляками. Очевидно, С. Петлюра відкинув злісне обвинувачення В. Чубаря, який твердив, що він «продавав Україну» європейським державам. Крім цього, пригадуючи невідгідну умову Богдана Хмельницького з поляками, підписану під Зборовом (1649 р.), С. Петлюра писав, що українська історіографія не осуджує за це великого гетьмана, бо він був приневолений її підписати «з огляду на державні інтереси». С. Петлюра закінчує: «Такими ж державними інтересами подиктована була і умова 1920 року, підписана урядом УНР».⁴⁹

⁴⁶ Там же, том II, стор. 390.

⁴⁷ С. Петлюра: *Московська воша*, поп. цит., стор. 38.

⁴⁸ С. Петлюра: *Листи . . .*, поп. цит., том I, стор. 372-373; **світла була** поміщена в «Тризубі» з 18 квітня 1926 р.

⁴⁹ Там же, стор. 373.

На початку листопада 1920 року, втративши територію, яку повністю зайняли советські війська, та армію, яку роззброїли поляки, український уряд став фактично еміграційним урядом. Він продовжував свою діяльність ще деякий час, зокрема в галузі інформації серед дипломатичних кіл і в Лізі Націй. Цей новий — еміграційний — період політики С. Петлюри має окремий, специфічний характер і, очевидно, не входить до нашої теми.

Резюмуючи, можна вказати на характеристичні риси закордонної політики С. Петлюри. Їх є декілька:

а) безкомпромісова збройна боротьба за самостійність України проти всіх зовнішніх ворогів цієї самостійности;

б) відсутність тенденцій до федералізму;

в) відмова договорюватись з росіянами (червоними і білими), якщо вони не визнають самостійности України;

г) стремління до зговорення з іншими сусідами, зокрема з Польщею, щоб виграти вище згадану боротьбу за самостійність; це стремління виявляє свідомість, що в заіснованій ситуації боротьба на кількох фронтах була надто тяжкою і тому з тактичних конечностей треба було зменшити скількість фронтів, — але без уступків щодо принципу незалежности України;

г) намагання добитися дипломатичної, політичної, господарської, санітарної і військової допомоги від держав Антанти, зокрема Франції, тобто, конкретно, — добитися визнання уряду, допущення до мирових переговорів, знесення блокади, допомоги Червоного Хреста для населення, формування армії з полонених, постачання озброєння тощо.

Держава, нація, завжди має не одну, а кілька «національних традицій» в політиці, які співіснують разом або альтернативно в ній домінують. Від державних мужів залежить, коли яку видвигати, в залежності від потреб, чуттєвості народу і цілі, яку хочеться досягнути.⁵⁰

Треба признати, що С. Петлюра — зовсім інтуїтивно, бож він не був спеціалістом міжнародніх відносин — застосовував принцип «політичного реалізму»,* намагаючися, як сам каже, реалізувати таку закордонну політику, яка забезпечувала б самостій-

⁵⁰ Charles Zorgbibe: *Les relations internationales*. PUF. Paris 1978, p. 69.

* У 1922 році, С. Петлюра писав, що він «був і є прихильником реальної політики». Гл. *Листи...*, том II, стор. 519.

ність української держави, враховуючи при тому реальні сили і відносини внутрі нації та міжнародню ситуацію.

Але ця політика була не без ризику і, зовсім зрозуміло, могла зазнати неуспіху не лише через зовнішні обставини і різні додаткові фактори, про які згадаємо, але також в наслідок недостатнього врахування таких елементів як чуттєвість народу і політичні стремління евентуального союзника. У випадку союзу з Польщею, не бралось досить до уваги заховані і явні анти-польські почування народу і гегемоністично-імперіялістичні імпульси польських політичних кіл, які були зумовлені історичними претенсіями на українські землі і почуванням вищості серед деяких з цих кіл.

З другого боку, політичний реалізм у С. Петлюри мусів проявитися і в питанні непорушності (інтегральності) етнографічної території України. Заявляючи ще в 1920 р., що він «ніколи не був максималістом у територіяльних питаннях»,⁵¹ але запевняючи при іншій нагоді, що завжди керувався «принципом соборности України»,⁵² С. Петлюра все ж таки уважав, що треба було тимчасово сконцентрувати свої зусилля на основній території, врятувати державу, і тому уступлення Галичини Польщі було konieczністю, а не метою його політики. Очевидно, таке ставлення справи й така інтерпретація не могли усунути «дуалізму української національної політики» (ЗУНР і УНР) в 1919 році і на початку 1920-их років. Про пріоритет основної території України в змаганнях за самостійність С. Петлюра писав і пізніше.⁵³

Щоб справедливо розцінювати успіх чи неуспіх політики С. Петлюри, треба мати на увазі, що реалізація будь-якої зовнішньої політики можлива лише тоді, коли існують певні фактори. Першим і основним з них — це сила. Сила — військова, економічна, політична, дипломатична. У випадку України, цей фактор був мінімальний, деколи незначний або неіснуючий. Теж інші фактори утруднювали реалізацію зовнішньої політики. Відомо, що внутрішня ситуація країни була дуже складною. Поминаючи психозу отаманщини, розхитана соціальна ситуація вможливила проникання ідей, що були чужими і негативними з точки погляду української державности, але приманливими з точки погляду розв'язання соціального питання, задоволення соціальних

⁵¹ С. Петлюра: *Листи...*, поп. цит., том I, стор. 270.

⁵² Там же, том II, стор. 519.

⁵³ Там же, стор. 579.

амбіцій, аспірацій, пристрастей. Все це діялося в умовах сильної ідеологічної війни, яка не існувала в жадній іншій країні (крім, очевидно, Росії).

У бурхливих воєнних роках українській державі бракувало одної виразної політичної концепції і конкретної політичної стратегії.* Сталося це не тому, що С. Петлюра не мав своєї думки про ці справи, ані візії про майбутнє, але тому, що у формуванні зовнішньої політики брали часто участь люди і партії, які з тих чи інших причин не завжди були на висоті завдань. У наслідок цього збільшувалися труднощі і гальмувались радикальні заходи. У наслідок невизнання українського уряду Антантою і Бльокади, через відсутність впливових приятелів і прихильних Україні «груп пресії» за кордоном, не можна було використати таких середників реалізації зовнішньої політики і полагодження конфліктів з сусідами як міжнародне посередництво і міжнародній арбітраж.

Ми заторкнули, в заключенні, ряд проблем і деякі їх аспекти у зв'язку з зовнішньою політикою С. Петлюри, а не української держави 1917-1920 років, яка не входить до нашої теми і потребує окремого дослідження й аналізу.

* Політичну концепцію і політичну стратегію помічасмо в писаннях С. Петлюри починаючи від 1921 р., зокрема в статті «Табір» (1923), листі до ген. М. Удовиченка (1922), листі до двох українців у Канаді (1925) та ін.

Микола Степаненко

ПОСТАТЬ СИМОНА ПЕТЛЮРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПИСЬМЕНСТВІ

(Перегляд творів, імен і головніших ідей за останнє 50-тиліття)

«Він невпинно росте,
Його постать роки одягають у бронзу і мармор».

Євген Маланюк.¹

Вже ось ціле століття живе, росте і більшає на наших очах — і з нами — велична постать народнього лицаря-проводиря Симона Петлюри. Роки й десятиріччя одягають цю хвилюючу й вічно «живу легенду дальшої нашої боротьби», цей притягальний образ месника й мученика «у бронзу і мармор». І в натхненне слово.

На жаль, не найближчі його співробітники, однодумці і послідовники сказали це слово ще за його життя, бо за гіркотою й болем майже невідкличної мілітарної прогри не могли і не вміли побачити закономірности відродження української нації, загартування її в тяжких випробуваннях і переможного вимаршу в світ і в «мандрівку століть», що закінчиться неминучою перемогою. Тут повторилася давно відома істина про те, що все велике можна побачити тільки з дальшої відстані в просторі й часі. Через чотири роки після трагічної загибелі Симона Петлюри М. Славінський признавався до того, що «сучаникам та праця не по силі», бо тоді ще «його доба не одійшла в минуле», а була й залишилася «сьогоднішньою сучасністю».² Та й не тільки це було однією з головніших причин. Виявляється, що мав слушність московський академік Корш, який, за словами М. Славінського «сердечно ставився до України» і «був інтимно здружений з Симоном Петлюрою», мав він підстави сказати ще в роки першої світової війни, що «українці самі не знають, кого вони мають серед себе». Власне цей сімдесятилітній учений першим побачив, що «Петлюра . . . — вищий за те, що про нього думають», що «він

— з породи вождів, людина з того тіста, що колись у старовину закладали династії, а в наш демократичний час стають національними героями».³

І це побачив жорстокий, захланний і підступний ворог — комуністична Москва, — який непомильно зв'язав ім'я Симона Петлюри з гетьманом Іваном Мазепою, оспіваним ліпшими поетами слов'янського й чужинецького світу, а петлюрівців і петлюрівщину — з мазепинцями й мазепинщиною.

Повите героїчним ореолом ім'я Симона Петлюри, про якого ще в часи збройної боротьби було складено народні легенди й пісні, ім'я, що в роки московсько-комуністичної окупації України стало символом змагання до нашої національно-державної незалежності, ім'я, з яким поневолений, але нездоланий народ, зв'язував і зв'язує свої надії і пляни визволення, це ім'я російські більшовики і їхні вислужні в Україні заповзялися відразу ж і послідовно знищувати «зброєю слова».

В перші роки комуністичного режиму

В перші роки після встановлення комуністичного режиму в Україні й творення «партійної» літератури українською мовою стало правилом для всіх початківців, що плекали мрії швидко стати селянськими або пролетарськими письменниками, і набрало характеру «щасливого початку», — вправлятися в плюгавленні петлюрівців і петлюрівщини та в зневажанні національних святощів: державних гербів і знаків, назв установ і військових з'єднань, урядової термінології, прапорів і хоругв відродженого національного війська. Журнали, газети, альманахи й брошури початку 20-х років були переповнені таким з дозволу сказати «літературним» мотлохом, що безслідно канув у Лету забуття, разом з десятками чи й сотнями письменницьких ефемерид. Формою і «соціалістичним змістом» це переважно була вульгарна босяцька лайка. Те, що дійшло до наших днів і залюбки тепер включається до численних збірників, «спрямованих проти українського буржуазного націоналізму»,* — це переважно кололітература, а в

* Слід зазначити, що тільки за останніх 5 років появилася близько десятка таких «антологій», серед яких визначаються зокрема такі: «І земля їх не прийме» (1973), «Зброєю слова» (1973 і 1974), «Тавровані зрадою» (1974), «Іудине поріддя» (1975).

мистецькому розумінні плитка й безвартісна агітка, написана переважно віршованою мовою, або низькопробна публіцистика, що стала на добрих 50 відсотків «інгредієнтом» літератури соціалістичного реалізму.

Наскільки безталанними й бездарними були протинаціоналістичні літературні пропагандисти тієї доби й наскільки примітивними були їхні писання свідчить хоч би той факт, що через півстоліття теперішні упорядники з «агітропу» можуть покористуватися двома-трьома декляративними віршами пізніше погвалтованого Павла Тичини, які можна дуже легко переадресувати й до тогочасного його оточення, кількома поезіями роздвоєного «Володьки» Сосюри й одним оповіданням недавно реабілітованого Івана Микитенка. Це далєбі і все, що було написане перед трагічним травнем 1926 року із згадками імені Симона Петлюри або петлюрівців і що могло мати сяку-таку літературну вартість.

До певного ґатунку чеснот Павла Тичини того часу варто віднести відсутність прямих згадок імен і конкретних окреслень негативних характеристик чи явищ, що дає підстави припускати навіть наявність тайнопису, спрямованого проти тих «дрібних, помстливих, тупоумних», які закликали його: «співай, поете, з нами в тон!» Коли мати на увазі комуністичні гасла про земний рай, приманливі обіцянки світового миру, їхні «криваві стяги» і повернення до традиційної московської імперіялістичної політики, символізованої двоголовим орлом і підкуп славою, золотом і реальним «хлібом» в голодний 1921 рік, то Тичинина «Відповідь землякам» з 1922 року, якою залюбки послуговуються упорядники протинаціоналістичних альманахів, може бути легко інтерпретована як відповідь тогочасним «рабам отечества чужого» — новітнім землячкам з «циновими гудзиками»: Раковським, Мануїльським, Затонським...

Болото власне — ви казали —
от двері до раю,
а нишком думали: нехай,
лиш дайте підрости,
ми ще покажем, хто ми є.
Підуть поети з нами і народи.
Не буде чвар, не буде зла,
коли замість кривавих стягів
усі побачать над собою

свого ж таки дзьобатого орла...³
Душі моєї не купить вам
ані лавровими вінками,
ні золотом, ні хлібом, ні орлом.⁴

А саркастичне «ми ще покажем, хто ми є» звучить тут як Шевченкове зривання масок з московської колоніальної політики на Кавказі: «До нас в науку! Ми навчим, / По-чому хліб і сіль по-чим...»⁵

Треба мати дуже «буйну» або дуже обмежену уяву, щоб також потрактувати Тичинину «відповідь декому» — «Великим брехунам», написану в 1921 році, як протинаціоналістичний вірш:

Та як же нам зламати тиранно-тюрмні ґрати,
коли співці ось тут все євнухи, кастрати?⁶

В той голодоморний рік Тичина перебував у окупованій Україні. Епітет «тиранно-тюрмні» зовсім ясно перегукується з поширеними тоді висловами про тиранію московських царів і про Росію як «тюрму народів» (ґрати ж і є якраз символом в'язниці, яку большевики зовсім і не збиралися «ламати»!). Займенником «нам» Тичина ідентифікує себе з тогочасним режимом, а зовсім не з еміграцією. А прислівники «ось тут» і характеристика письменників як «євнухів і кастратів» зовсім ясно відносяться до підсоветських відносин і до новонародженої літературної дрібноти, або до тих, які «замкнулися в собі», пішли «у внутрішню еміграцію».

Павло Тичина, який «Соняшними клярнетами» (1918) привітав «золотий гомін» Української національної революції і став одним із найбільших співців нашого новітнього Відродження, Тичина, що в добу Центральної Ради був співредактором «Нової Ради» (разом з А. Ніковським і С. Сфремовим), аж до кінця 1922 року жив ще надіями на поразку большевизму й мужньо стояв, «мов скеля — непорушний», та своїм пристрасним верлібром у черговій збірці поезій «Замість сонетів і октав» (1920) викривав і картав моральну звироднілість комуністичного режиму.

Так, як і пізніші протинаціоналістичні вірші Павла Тичини, душу якого насамперед стероризували, а потім таки легко купили большевики «лавровими вінками», «золотом», «хлібом» і великодержавницьким «орлом», деякі поезії протипетлюрівської теми у Володимира Сосюри були наслідком заперечення відомого біографічного епізоду, що тривав понад рік — служби в Армії

Української Народньої Республіки (від листопада 1918 до лютого 1920 років). Про цей епізод він згадує у своїх споминах «З минулого», надрукованих у «Червоному шляхові» за 1925 рік, ч. 1-2, стор. 146-185. Вступивши добровольцем до Армії УНР, Володимир Сосюра в лавах 3-го Гайдамацького полку «Вкраїну з краю в край» проходив із боями, кілька разів виривався з большевицького оточення, втівав від комуністичних банд, навчався в старшинській школі Армії УНР і, здається, навіть був у підрозділі особистої охорони Симона Петлюри. Однак після заломання нашої збройної боротьби і переходу війська на територію Польщі Володимир Сосюра залишився в Україні, став червоноармійцем 41-ої стрілецької дивізії, в травні 1920 року вступив до большевицької партії, закінчив військово-політичні курси при політичному відділі 14-ої червоної армії, а потім був політпрацівником і співробітником газети «Красная звезда». Ці карколомні зміни життєвого шляху поета роздвоїли його душу, призвели до «самобичування» в двадцятих роках і «розстрілювання» словами свого петлюрівського періоду, до виправдання і гльорифікації комуністичного терору, а потім і до занепадництва та ментальної недуги. Душевний двобій між «комунаром і націоналістом» був невідступним супутником протягом усього земного життя Володимира Сосюри. Коли загострювався комуністичний терор і «соціяльне замовлення» вимагало клясової пильности і викликань, Сосюра брався за протипетлюрівську тему. Коли ж бодай на мить або з кон'юнктурних розрахунків, наприклад, під час 2-ої світової війни, большевики знімали вогневу заслону над українською інтелігенцією і допускали навіть елементи національного патріотизму, в його поезії знову воскресала «синя омріяна Україна».

Типовим прикладом протипетлюрівських творів, написаних на «соціяльне замовлення» були дві його більші поеми ранніх двадцятих років: «ГПУ» (1928) і «Тарас Трясило» (1925). У першій поемі Володимир Сосюра змальовує розстріл отамана повстанців-петлюрівців і виправдовує та гльорифікує ГПУ, а в другій — намагається дати советську інтерпретацію козацького минулого й змалювати Тараса Трясила як предтечу большевиків. Протипетлюрівська тенденція «Тараса Трясила» впливає з її безпорадно агіткового закінчення:

Петлюро! Я тепер **червоний!**
Почуй же мій **кривавий сміх,**

пришли мені із-за кордону
п'ять тисяч гривень бойових!..?

Тяжко точніше окреслити жанр прозового твору Івана Микитенка під назвою «Народний лицар», або «Петлюра — панська шкура», написаного в 1924 році. Це щось подібне до нібито гумористичного коментаря газетних повідомлень про відвідини Симоном Петлюрою Угорщини. І якби не прізвище Івана Микитенка, його легко було б приписати майстрові скалозубних «усмішок» — Остапові Вишні.

Після підступного вбивства

Після підступного вбивства Симона Петлюри, придушення протибольшевицьких повстань і тотального погрому національно свідомої інтелігенції, зв'язаного із горезвісним процесом СВУ-СУМ, протипетлюрівська тема для підсоветських поетів і письменників стала вже ніби виказкою добронадійності й ідеологічної витриманості, яка відкривала вступ до літературних об'єднань та до редакцій альманахів, журналів і газет. І, розуміється, до відзначень, державних премій та орденів. У віршах і прозі частішають згадки імені Симона Петлюри, «приперчені» принизливими або й зовсім лайливими епітетами. Це було і все, на що дозволяли комісари й політруки від літератури.

В поезії цих років продовжував послідовно «розстрілювати» своє петлюрівське минуле Володимир Сосюра. В 1927 році він написав «Відповідь» Євгенові Маланюкові, в якій прославляє советську Україну, Леніна і Маркса, ганьбить Христа і Ватикан, блазнює над іменем гетьмана Івана Мазепи й «записує» Тараса Шевченка до... комуністів («І жив якби Тарас тепер, / він був би членом ВКП»). Ім'я Симона Петлюри він згадує в цьому вірші двічі: перший раз при компліментові московським комуністам («... нам росіяни помогли / прогнать Петлюру з України...») і другий раз, — критикуючи афоризм Маланюка про поетів як вождів нації («Як в нації вождя нема, / тоді вожді її — поети...») та захищаючи «зміну віх» Павлом Тичиною, який нібито «зрозумів, відчув наш вік». В цій другій згадці є натяк на вбивство Симона Петлюри:

Гойдає даль заграви рижі,
хлюпа кров — землі вино...

Петлюра дні скінчив в Парижі...
Ви ж — не Петлюра й не Махно.
Замив їх рухом океанним,
немов пісок, останній бій...
Не вашій музі, пане мій,
спинити світ, новий, багряний...⁸

Трохи пізніше, в тридцятих роках, Терень Масенко у віршованому романі «Степ» (1938), змальовуючи події революційного часу, майже в нейтральному контексті ствердив, що

Просвітянські «культурницькі» кадри
До Петлюри на службу ідуть.⁹

Не проминув нагоди хвицьнути Симона Петлюру й Микола Бажан у своїй поемі «Смерть Гамлета» (1932)¹⁰ і для рими згадав це ім'я Андрій Малишко у вірші «Богунська II».¹¹ Але навіть це було писане ніби мимоходом, так собі, між іншим, без наміру навіть поверхово зачепити бодай котрусь із рис характеру Симона Петлюри чи дати оцінку його діяльності.

В підсоветській прозі кінця 20-х і тридцятих років продовжується ця ж сама лінія принагідних згадок, осмішування й знеславлення найпримітивнішими лексичними засобами. На вістку про вбивство Симона Петлюри мабуть наказано було Остапові Вишні зареагувати примітивним памфлетом, написаним у формі народнього голосіння під назвою «Та на кого ж? На кого ж?» (1926). Досить навести двоє-трое речень з цієї «гуморески», щоб уявити всю її і її автора мистецьку беспорядність:

Та голубчику ж ти наш сивесенький!..

Та хто ж тепер і польським, і німецьким, і англійським, і чеським, і румунським, і італійським панам п'яти чухатиме? Та соколе ж ти наш, вояко ж ти наш хоробрий!.. Та хто ж тепер Україну за кордоном продаватиме?¹²

Трохи більше зачепив тему петлюрівців і Симона Петлюри Петро Панч у повісті «Голубі ешелони» (1927). Офіційна «Історія української літератури», видана Академією наук УРСР у 1957 році, зачисляє цю повість до «помітних досягнень прози другої половини 20-х років» і вирізняє її «важливе ідейно-виховне значення», бо в ній Петро Панч «розвінчує буржуазно-націоналістич-

ну контрреволюцію на Україні в період 1918-19 рр».¹³ У «Голубих ешелонах» Петро Панч, вдаючись до трафаретних прийомів «сатиричного зниження, зокрема, до емоційно забарвленого епітета і порівняння»,¹⁴ змальовує членів дипломатичної місії Директорії, які їдуть в Одесу для переговорів з представниками іноземних держав. До протипетлюрівської теми повертається Петро Панч і в своїх пізніших повістях: «Повість наших днів» (1927), «Облога ночі» (1935), «Рано-вранці», або «Мир» (1937), «Син Таращанського полку» (1938) і «Олександр Пархоменко» (1939). Але скрізь це тільки «сатиричне зниження» і «емоційно забарвлена»... лайка. І тільки епізодичні діалоги, в яких згадується Симона Петлюру або петлюрівців.

Друга світова війна і повоєнні роки

Події другої світової війни і повоєнні роки, особливо ж брежневсько-косигінська доба, зробили цю тему в підсоветській літературі ще більш актуальною, бо не минає жадної нагоди: з'їзд КПСС, пленуми ЦК, сесії Верховного Совету і т. п., щоб котрийсь із кремлівських верховодів, а насамперед «сам» Леонід Ілліч, не бив на сполох і не закликав до пильності, до «викриття... діяльності буржуазних націоналістів усіх мастей, їх ідеології і політики».¹⁵ Це і зрозуміло: героїчна боротьба українського революційного підпілля, славна епопея Української Повстанської Армії, відродження військових традицій і героїка Української Національної Армії й інших протибольшевицьких з'єднань і загонів, праведна «кров пролита для величної мети» — звільнення України від комуністично-московської окупації й відновлення Самостійної і Соборної Української Народньої Республіки — не лише «не засихає», а стає постійно діючим «непокоючим, тривожним ферментом», «що нагадує про нескінчене і кличе на продовження розпочатого».¹⁶ Національний опір і самооборона останніх років зв'язують в єдиний нерозривний ланцюг усі етапи 60-літньої Великої Української Національної Революції і стверджують безсумнівний вплив ідей і чинів Симона Петлюри та його співробітників і однодумців — полководців української армії і будівничих власної національної державности. Цей «суцільний потік» нашої національно-визвольної боротьби стверджують, насамперед, комуністичні ідеологи й агітпропи, ставлячи поруч імена гетьмана Івана Мазепи, Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Сергія Єф-

ремова, Степана Бандери, Тараса Чупринки-Шухевича й «одержимих» та нездоланих політичних в'язнів сьогоднішніх днів.

Протипетлюрівська, протимазепинська і протинаціоналістична тема в підсоветській літературі останнього тридцятиліття в Україні була не лише заторкнена, але й дещо більш розвинена, вже кількома «старшими» й літературними новобранцями. Віршованою мовою, але на «завчений мотив», на цю тему писали, крім згаданих вище, Максим Рильський,¹⁷ Микола Терещенко,¹⁸ Любов Забашта,¹⁹ Сергій Воскресенко,²⁰ Микола Гірник,²¹ Григорій Плоткін,²² Олекса Новицький,²³ Степан Олійник,²⁴ Іван Драч²⁵ та інші. І хоч їх можна було б назбирати на повний десяток або й тузін, це — нічого нового й свіжішого... Єдиний, може, Сергій Воскресенко «піднісся» до «синтези», висміваючи заокеанських українців:

Отож, як бачте, грізні сили
Ці представляли земляки.
Вони, як ми вже говорили,
І єсть чотири ті полки:
Бандерин, імені Мазепи,
Петлюри полк та Бульби полк...²⁶

Все інше — заримовані лайки й блюзнірства, які ледве чи додадуть щось інше до сопуху й понурости соціалістичного реалізму.

Підсоветській прозі останнього тридцятиліття «пощастило» трохи більше. На цьому поприщі і далі скалозубили недомучені в концетраках і реабілітовані гумористи Остап Вишня і Олександр Ковінька. Відчипні «ідейно-націлені» опуси появлялися в подібних до себе безталанною сіризною творах Олекси Десняка (роман «Десну перейшли батальйони», 1936), Семена Скляренка (роман «Шлях на Київ», 1947), Андрія Головка (роман «Артем Гармаш», 1951), Олеся Гончара (роман «Перекоп», 1957), і Михайла Стельмаха (романи «Велика рідня», 1951, і «Кров людська — не водиця», 1957). Зацитувавши один з тих опусів навмання, ніколи й ніхто недобере, звідки його взяли і чий це стиль. Наприклад:

«12 грудня 1918 року. Станція Боярка. Вагон головного отамана директорії Симона Петлюри. Цілу ніч не вщухали пісні у вагоні. Лився спирт, накурено, надихано у вагоні. Якась дівчина сиділа біля вікна й задум-

ливо вибивала пальцем такт вальса на спітнілій шибці.
«Отаман, схиливши голову, дрімав і марив».²⁷

Можна його, цей опус, без перешкоди, але й без прикраси для твору, — включити в писання одного з названих вище п'яти романістів.

«Пощастило» советській прозі, властиво, тільки в одному випадкові: голові КГБ-івського комітету «За повернення на Родіну» (і його пізнішим відповідникам) — Юрієві Смоличеві «височайше» дозволено було в двох романах «Мир хатам, війна палацам» (1958) і «Реве та стогне Дніпр широкий» (1960), що їх він назвав дилогією «Рік народження 1917», списати просторі карикатури з діячів Української Центральної Ради і Директорії: Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Євгена Коновальця, Андрія Мельника та з інших визначніших державних мужів і полководців. Покористувався при тому Юрій Смолич відомим уже прийомом «сатиричного зниження» і «емоційно забарвлених епітетів та порівнянь», але... Але, якщо відвіяти налет іронії, який можна передати при деклямуванні або при читанні вголос і який зовсім губиться при читанні «очима», то виходить і зовсім протилежний ефект. Приміром — картина Всеукраїнського військового з'їзду:

«Коли Винниченко повернувся до Троїцького дому і сів на своє місце в президії, на трибуні промовляв Петлюра.

Худорлявий, з обличчям аскета і очима фанатика, Петлюра вже самою зовнішністю справляв на аудиторію хвилююче враження. Промовляючи, Петлюра вигукував закінчення речень, і виходило неначе гасло, кинуте в юрбу.

Коли Винниченко ввійшов, Петлюра кидав у зал:

— Українцям нема чого говорити про свою льояльність до Тимчасового уряду або Петроградської Ради! Нехай тепер вони виявляють свою льояльність до українців!

Зал гомінко ворухився і плескав у долоні.

— Центральна рада не повинна бути тільки химерним громадським органом хатнього українства! Ми бажаємо, щоб вона стала дійовим урядом української держави!

І зал дружно відповідав:

— Волиємо української влади!

— Питаються — хто дасть нам автономію? А я запитую: хто ж насмілиться нам її не дати, якщо ми матимемо своє, українське військо?

Зал відповідав одностайним ревом:

— Вимагаємо української армії!

Прапорщики та вольнопъори — безусі й бородаті — зривалися з місць, підкидали вгору шапки. Сімсот пар ніг гупали об кам'яну долівку.

Та Петлюра змахнув рукою, і стало тихо.

Петлюра казав:

— Російський Тимчасовий уряд кинув нині гасло: «Мати вітчизна в небезпеці!» І він має рацію: російська держава нині справді стоїть перед небезпекою. Але вона ніколи не була матір'ю для українців, тільки — мачухою. І створення української армії буде ще дужчою — грізною небезпекою для російської тюрми народів!

— Слава! — залементував зал. — Геть мачуху Росію, хай живе ненька Україна!

Петлюра тимчасом промовляв далі, і кожне слово його... зал зустрічав ревищем і гроханням підшов об долівку...

І раптом у залі виник спів. Співалося пісню, принесену з тамтого боку фронту, з українських земель під Австрією, пісню українських націоналістів-самостійників:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й ляхові служити...»²⁸

Подібних картин в діалогі чимало. І хоч і «приперчені» вони навмисне вжитими грубими словечками: «ревом», «залементував», «ревищем і гроханням», цілісне враження від постаті головного отамана залишається зовсім протилежним до того, яке намагався витворити Юрій Смолич. І, склавши їх усі разом, вдумливий читач, якому недоступні українські видання з вільного світу, може відтворити в своїй уяві постать народнього лицаря і проводиря з найліпшими морально-етичними рисами характеру й найціннішими волевими якостями: патріотизмом, організованістю, ціле-

спрямованістю, наполегливістю, відповідальністю, зрівноваженістю, вірою в свої сили, скромністю, ініціативністю, працьовитістю, чесністю і правдивістю, чуйністю і відкличністю, мужністю, і рішучістю, умінням промовити до людського серця і розуму та надихнути до боротьби.

Це зовсім не значить, що Юрій Смолич не служив і не служить своїм московсько-комуністичним господарям «вірою й правдою», або що він не виконував сумлінно свого «соціального замовлення». Це тільки вислів нашої незмінної віри в глибоку інтелігентність читачів на батьківщині, які навчилися «читати поміж рядками» і створювати свій, нецензурований, світ подій і характерів. Той факт, що підсоветській літературі українською мовою доводиться й дотепер боротися з постаттю Симона Петлюри, з петлюрівцями й петлюрівщиною новітніх часів, переконливо доводить, що цей нецензурований і глибоко захований у серцях і мізках український національний «дивосвіт» вони собі створили й свято бережуть як незаплямлений прапор своєї переможної боротьби.

*

Порівнявши з тим, як намагалися ганьбити, фальшувати й поборювати «зброєю слова» постать Симона Петлюри під Советами, на жаль, мусимо ствердити, що в красному письменстві діаспори про нього написано щойно перші, сказати б, вступні сторінки. Як було згадано напочатку, сучасникам ця тема була не під силу. Започатковано її тільки після трагічної загибелі головного отамана. Бібліографія літературних творів різних жанрів і розмірів присвячених зображенню постаті Симона Петлюри, за оптимальним підрахунком ледве чи перевищить два з половиною десятки. Щоправда, тепер досить тяжко переглянути всі періодичні й неперіодичні видання, що виходили перед другою світовою війною. З того, що було відомим і що пощастило віднайти, на передвоєнне п'ятнадцятиліття припадає заледве п'ять поезій: «25 травня 1926 р.» Євгена Маланюка, «Лицар чести» М. Битинського, «Слава, Отамане» С. Левченка,* «Симоніві Петлюрі» в збірці «Сім літер» Н. Лівницької-Холодної і «Квітка на могилу Симона Пет-

* Здається, що це не вірш, а промова на жалібній академії.

люри» Б. Лисянського. Решта — два десятки творів — припадає на воєнне і повоєнне тридцяти'ятиліття.

Три поезії з цього періоду тематично зв'язанні з фактом жорстокого злочину, доконаного агентом комуністичної Москви. Вони засобами мистецького слова передають ті головні почування й думки українських патріотів, які професор Олександр Лотоцький сформулював у закінченні до своєї глибоко аналітичної праці «Симон Петлюра», написаної ним до десятої річниці підступного вбивства.

«Підступні фахові убійники удар свій скерували влучно — в те живе уособлення української державної ідеї, яким був Симон Петлюра.

Той підступний удар, його глибоке національно-державне значіння боляче відчула справді вся Україна...

Ідеї не вмірають з людьми разом, — навпаки, виношена та висвітлена в лоні чистої, великої душі, скроплена жертвовною кров'ю, висока патріотична ідея звичайно набирає ще більшої внутрішньої сили, здобуває більшого впливу. Так сталося і по трагічній смерті носія української державної ідеї Симона Петлюри...

Чин Симона Петлюри та його вплив моральний переходять у духову спадщину української нації. Речник державної волі народу за свого життя, Симон Петлюра жив між нами своїми ідеями, що стають для нас святим заповітом; скроплений власною жертвовною кров'ю, Петлюра-Мученик стає для нас прикладом, що за ним підуть покоління, аж поки не виконають його державного заповіту...

Сама смерть Його стає вугольним каменем перемоги!»²⁹

В поезії Євгена Маланюка «25 травня 1926 р.», що стала клясичною й найбільш деклямованою на жалібних урочистостях і що найчастіше була поміщувана в часописах і альманахах, в суворих і ляпідарних висловах підкреслюється безсмертність ідей і діянь, освячених найвищою жертвою власної крові:

Сім хижих куль. Сім стрілів зла
Зміряли в дух — влучили в тіло:
Знялись над мертвим тілом крила

І дійсність легко попливла,
Як марний, як минулий вияв, —
Бо за повіками тремтів
Співучий степ, пшеничний спів,
Полтава, прапори і Київ.³⁰

В такій же короткій, ядерній і високо емоційно наснаженої поезії «Симонові Петлюрі» Наталя Лівницька-Холодна висловлює віру в те, що Симон Петлюра, — обраний народом Проводир і полководець національно-визвольної боротьби, — стане прикладом і дороговказом для прийдешніх поколінь:

Ішла з Тобою рідна міць землі,
Що кров'ю ярою й вогнем палала,
Що берегла себе без ліку літ
І до керми Тебе обрала.

І ворог знає, ворог не забув,
Що був Петлюра Симон, є і буде!..
Твоє ім'я воскресне в громі бур,
У свисті куль, у дикім танці смерти

На тій Землі, що знає ким Ти був..
Що прийняла Твоєї крові жертву.
Вона злетить, мов пісня у боях,
І на прапорах золотом засяє.³¹

Написання в 1937 році, напередодні другої світової війни, ця поезія пророчо просвітила черговий могутній всенародній зрив до боротьби за волю й державу, очолений новітніми мазепинцями, які на своїх бойових знаменах виписали величне ім'я Симона Петлюри.

Борис Лисянський у поезії «Квітка на могилу Симона Петлюри», що була написана «з нагоди 15-их роковин з дня Його мученичої смерти», називає Симона Петлюру нашим Мойсеєм, вірить у прихід «новітніх Богданів, новітніх Мазеп» і здійснення його «державного заповіту»:

Стріляли — в ідею, забили — людину,
Забили лише її тіло слабе.
Даремні зусилля огидного чину:
Велична ідея і далі живе!
Упав наш Апостол... та вогнище віри

Незгасне для нас по собі залишив
І теплою кров'ю своєї офіри
Нам шлях у майбутнє посвятно скропив.

Хай нині немає між нас Мойсея,
Що в Рідную Землю путі нам шукав, —
Веде нас і далі безсмертна ідея,
Вона нас гуртує до з'єднаних лав...

У слід за Тобою підуть ті герої
Та виявлять творчий, розумний почин
І силою духа, і силою зброї
Завершать достойно Твій жертвенний чин!³²

*

У згадуваній вище монографії про Симона Петлюру Олександр Лотоцький ще в 1936 році передбачав, що «постать найкращого сина України, — її героя-мученика» в недалекому майбутньому «опанує найкращими мріями поетів наших і чужих, як це вже бачимо з постаті його попередника — Івана Мазепи, не менш зневаженого, навіть проклятого ворогами, і після обвіяного чаром поезії в світовій літературі».³³

І це передбачення почало здійснюватися в роки чергового піднесення революційної боротьби в період другої світової війни і після неї, коли десятки недовіряних поетів і письменників вирвалися з совєтської тюрми народів і вносили свій цінний вклад у розвиток українського письменства в діаспорі. Окрилені надіями на розвал новітньої московсько-комуністичної імперії, письменники зі стажем, початківці й народні співці в сотнях видань, зокрема часописів, воєнного часу, що запропастилися у коловороті подій може навіть і назавжди, друкували свої твори різних жанрів, у яких звеличували найбільш видимий і діючий символ національного і державного визволення України — Симона Петлюру. На жаль, до нас дійшла тільки невелика частина цього духового скарбу у формі невидрукуваного репертуару наших хорів (наприклад, славної Капелі Бандуристів імени Тараса Шевченка), епізодичних, переважно комбатантських, видань, пізніших передруків і збірників поезії.

В буремні дні війни і в перші роки після неї майже невід'ємною точкою програми концертів наших хорів став марш «Украї-

на», що його написав трибун революційного двадцятиліття сорокових і п'ятидесятих років, талановитий поет, прозаїк, драматург і публіцист, який одночасно був і визначним державно-політичним діячем, — Іван Багряний. Героїчна й оптимістична тональність слів і музики, створеної славним композитором-диригентом Капелі Бандуристів Григорієм Китастиєм, забезпечили цьому маршеві тривале місце в скарбниці найліпших народніх патріотичних пісень. Поет поставив Симона Петлюру поруч із гетьманом Іваном Мазепою, назвавши їх «великим прикладом» і «жертвою за нас»:

З нами пройшли через муки й тортури,
Як приклад великий, як жертва за нас,
Великі звитяжці Мазепа й Петлюра,
Петро Дорошенко, Богдан і Тарас.³⁴

В іншій також популярній пісні тієї доби — про отамана Тютюнника Іван Багряний згадав про головнокомандувача й натхненника героїчного Зимового походу:

Послав нас у похід Симон Петлюра
Боротись за матір свою.³⁵

Принайменше сім поетів старшої генерації, що недавно відійшли від нас, присвятили у повоєнні роки свої поезії або окремі строфи поем чи кілька віршованих рядків постаті Симона Петлюри, часто зв'язуючи його ім'я з іменами інших славних державних мужів і полководців. Це знову був Євген Маланюк, Олекса Стефанович, Олекса Кобець, Олесь Бабій, Теодор Курпіта, Льонгін Козар і Михайло Ситник. Крицево-пружна й дзвінка поезія Євгена Маланюка, що стала моттом для цього перегляду, — «Чвертьстоліття» повертає нас до цієї теми у глибоко філософських роздумах:

Він невпинно росте.
Його постать роки одягають у бронзу і мармор.
І в нестриманий коловорот
Ось відходить дрібне, неістотне, мале і пусте —
Залишається ж тиша, як велич висот,
Як жаска увертюра алярму.³⁶

У дивосвіті вишуканого майстра витончених і несподіваних поетичних образів і ритмів Олекси Стефановича сузір'я імен тих

героїв, які склали найвищу жертву на вівтар Батьківщини, злилися у вічно осяйну космічно-оркестральну і пломеніючу Галактику революційного горіння:

Вони злились в єдину гаму,
Єдиний витворили гуд —
Гук з-під Базару і з-під Крут,
Гук із Парижу й Роттердаму...

Образ висотновеличної урочистої тиші, що заблистів діамантом у вище наведеній поезії Євгена Маланюка, вилився нечуванним співом із душі мабуть найскромнішого серед наших поетів новітніх часів:

Не треба слів. Хай встане тиша
І д'горі здіймуться серця —
І хай завмре напруга ця,
Як обря стать архистратига,
Коли стоїть перед престолом,
Вся — харалужна, і горить,
І більше мовить кожна мить,
Ніж можна вимовить глаголом.³⁷

Як величний реквієм звучать слова поета-воїна, діяча відділу культури Союзу Визволення України часів національного Відродження, — Олекси Кобця:

В ту мить Дніпро спинив свій вічний біг,
Запали гори в моторошну тишу:
Отаман Симон, Рідний наш, поліг
На вулиці далекого Парижу...
Стих владний гук орла-степовика,
В гаю років зозуля не кувала,
Коли рука убивці з-за кутка
У чисте серце кулі спрямувала...
Не віч-на-віч, не в чесному бою,
Не в однокорстві рівних в полі брані,
Отамане, зломали міць Твою
Не люди, а недолюдки погані.

Остання строфа цієї поезії перекликається із триединою формулою моральних елементів буття нації, висловленою у клясичному заповіті Симона Петлюри «Пам'яті поляглих за Держав-

ність»,³⁸ — «творча любов до Батьківщини, сторожкість до ворога й помста за кривди, заподіяні ним»:

Вогнем ненависти в довічний біг
Історія злочинство те запише,
І кров його — до помсти клич для всіх,
Поки останній українець в світі дише!³⁹

Учасник визвольної боротьби, сотник Армії Української Народньої Республіки Льонгин Козар у поезії «Пам'яті С. Петлюри» традиційним чотиристоповим ямбом зображував тяжкий земний шлях боротьби, перемог, «безрадісного вигнання» і дипломатичної діяльності головного отамана, який «боровся сміло і завзято, як грізний месник-буревій»:

Він лицар був, трибун і геній,
Мав погляд бистрого орла.
Щодня міцніла його зброя,
І славу краєві несла.⁴⁰

Принагідні згадки на кілька рядків про трагічні події в Парижі і Роттердамі знаходимо і в поетів-діячів організованого націоналізму в Західних землях України — Олесь Бабія (поема «Повстанці», Чикаго, ЗСА, 1956, стор. 47) і Теодора Курпіти («Not e Pass», «Not a Pass», лірика, В-во «Академія», Мюнхен, 1946, стор. 18).

Представник покоління «загублених талантів», з ласки Божої поет трагічно-сосюринського складу душі, відірваний війною від життєдайної сили рідної землі, Михайло Ситник у своїй першій дозрілій збірці повоєнних років — «Відлітають птиці» далі розробляє тему, заторкнену Євгеном Маланюком і Наталею Лівницькою-Холодною, — «сім стрілів» і «сім літер» — Петлюра і Україна:

Сім пострілів, підступних і лукавих,
На кожную літеру — один набій...

Як і Олекса Кобець, Михайло Ситник, що перебував в Україні, поневоленій московськими колонізаторами-імперіялістами, був свідком мовчазної всенародньої жалоби, коли «мільйони людських серць журба стискала» (О. Кобець):

Бо ж не дзвонили у столиці,
Бо Київ плакав тільки уночі,

А вороги збиралися, як сичі —
Підстерегти печаль на наших лицах.

Тоді молоді українські патріоти — спадкоємці вікопомних ді-
янь батьків відродженої української державности «Затаєно кля-
лися на шаблях / підняти вище синьо-жовтий стяг» Симона
Петлюри:

Ми несли прапор, славою повитий,
Бо знали, як і знаємо тепер,
Що наш Отаман лиш в Парижі вмер,
А на Україні буде вічно жити!⁴¹

Серед недрукованої спадщини скромного поета, визначного
громадсько-політичного діяча-комбатанта, шляхетної людини і
невтомного будівничого й жертвовного працівника тривалого па-
м'ятника головному отаманові — Бібліотеки Симона Петлюри в
Парижі — Миколи Ковальського, ми знайшли дві поезії з по-
святою «Симонові Петлюрі». Одна з них датована 1937-им ро-
ком. В ній він заторкнув містичну тему Полтави — місця най-
більшої національної поразки і місця народження всенароднього
месника. Цю тему сформулював Євген Маланюк у своєму «Слові
в десятиліття»:⁴²

«... Є щось таємниче в тім, що родинним містом Петлюри,
власне, була Полтава, що народився Він у тім місті, назва якого
важкими літерами накарбована була на могилі України».

В рукописі Миколи Ковальського, який, віримо, стане части-
ною його посмертної збірки,* читаємо:

Щоб давню згоїти Полтавську рану,
Тебе дала Полтавська земля.
І проти стріл ворожої омани
Поставив Ти озброєне ім'я.
У свисті куль, у гуркоті гарматнім
сталевий погляд Твій розкрояв ніч.
В борні за край, у здвизі маєстатнім
Твое ім'я — було побіди клич.⁴³

В іншій поезії, переглядаючи історію боротьби України проти
чужинних завойовників і зайд, Микола Ковальський зв'язує ім'я

* Ця розвідка була написана в травні 1977 року. В грудні 1978 року у
видавництві «Україна» (Нью-Йорк) вийшла посмертна збірка поезій М. Ко-
вальського п. н. «Етюди» за редакцією автора цієї розвідки.

Симона Петлюри з князями Олегом, Святославом, «блискучим Володимиром» і «Ярославом Премудрим», а далі з гетьманами «Богданом, Мазепою й Дорошенком» — «плеядою безстрашних і сміливих». Поет бачить Симона Петлюру в образі воїна, що стоїть в одному ряді з величними постатями Князівської Русі й Козацької Республіки:

В десниці Воїна затятий меч,
оздоблений Тризубом князівським,
як сталь, гнучким.
А на щиті —
лише дві літери — С. П.
Дві літери вогнисті,
що в кожному атомі українським
розпалюють міріади іскор.
І ці дві літери пророчі
трублять у всі кінці:
«Сим побідиши!»⁴⁴

У монументальній епопеї Юрія Клена «Попіл Імперій», що була писана в 1942-1946 роках, поет пророкує постаті Петлюри роллю вічно хвилюючого збудника:

Але жар-птицею засяєш
ти сам над обр'ями днів
і буйним прапором замаєш
над роздоріжжями років.
Спрямуєш ти короткий полет
у горобину глуху ніч,
і заграва освітить поле,
яким покотиться твій клич.⁴⁵

✱

Два наші сучасники, які репрезентують поетів і суспільних діячів двох поколінь: батьків і дітей, піднялися великого й почесного завдання — покласти початки героїчному епосові про добу й постать Симона Петлюри. Хронологічно першою появилася поема Василя Онуфрієнка, бо була написана й видана до 35-ліття з дня підступного вбивства Симона Петлюри, в 1961 році, в Мельборні (Австралія). Ліро-епічна поема Василя Онуфрієнка — це твір чи не найсучасніший з погляду техніки віршування, словес-

них мистецьких засобів і філософічних розважань на ту вдячну для вправного майстра тему, яка вистоялася в часі й визріла в малих формах поетів-попередників. Змінливим настроєм і медитаціям відповідає часто змінюваний ритм із застосуванням майже всіх клясичних розмірів: ямба, дактиля, анапеста і амфібрахія. Багаті й невживані рими. Точні епітети й сміливі метафори. Вільноплинна мова розповіді. Реторичні оклики й запити. Вражаюча сила впливу на настрої читача і на його відкличність. Все це повинно б стати предметом окремих розвідок... А тепер — лише про головніші картини й думки. Поема складається з 19 окремих частин, які примушують читача своїм розумом і своїм серцем перейти тяжкий шлях виросту і формування народного месника, пробудження нашого народу, його державно-творчої праці, піднесення і зривів, перешикування рядів і нарощування сил, вияснення і гартування морально-етичних і волевих принципів життя нації та передання світлих традицій і бойових заповітів прийдешнім поколінням. Для змалювання постаті Симона Петлюри в поемі Василя Онуфрієнка знаходимо багатий біографічний і мемуарний матеріал, а також яскраві авторські характеристики. Засуджуючи і проклинаючи, наприклад, організатора жахливого злочину — Москву з її «чорними руками», що спустошують і нищать великий Божий Дар: природу і людину, що спричиняють моря гірких сліз і накладають гори трупів, поет так характеризує Симона Петлюру і зріст величчя його постаті в поколіннях:

Це ти підслала убивцю свого на Петлюру.
Хіба ти дивитись спокійно на нього могла,
На цю непохитну, неначе гранітну, фігуру,
На силу, на вираз рішучий ясного чола?

На віру його в перемогу правдивого діла,
На працю невтомну, на ту непохитну любов,
Якою душа його полум'ям буйним горіла,
З якою бої він — і радощі й муки — пройшов.

О ні, ти не вбила його у Парижі, не вбила,
І спокою в смерті його не знайшла ти собі,
Бо він не один, бо за ним не розгромлена сила
Людей, загартованих в праці, в тяжкій боротьбі.

До тебе ненависть росла і росте, і ростиме,
І муки від тебе потроюють вибухлий гнів.

Шалій же у люті! — Народ за Петлюрою
йтиме,
Його заповіді пішли від батьків до синів.
Це сталось не диво, що смерть його більшим
зробила,
Що стали дорожчими обриси мертві лица,
Бо тіло лише забирає з собою могила
Від чесного лицаря, друга, вождя і борця.
Величні тіла залишаються тут між живими
І зорями сяють слова заповітів живим:
Не кидайте зброї, мечами своїми ясними
Виборюйте землю, виборюйте батьківський
дім!⁴⁶

Вісімнадцять частин, — як кадри монументального фільму,
який колись побачать наші нащадки. І дев'ятнадцята — велична
апотеоза «вічного революціонера», «духа, що тіло рве до бою»:

Петлюрине ім'я . . . Не згине, ніколи не згине,
Щороку босць, його син, його внука і внук
У травні згадають землі української сина,
Що впав у Парижі від ката підкуплених рук.

Петлюрине ім'я . . . Мов прапор святий жовто-синій,
Для ворога — пострах, для нас — непохитна любов.
Він житиме з нами у мрії у нашій єдиній —
Прийти до мети, до якої Петлюра ішов!⁴⁷

Через п'ять років після виходу в світ поеми Василя Онуфрієн-
ка і до дня сорокалітнього вшанування пам'яті Симона Петлюри
в 1966 році один з близьких сучасників і співробітників головного
отамана, колишній член Центральної Ради і працівник диплома-
тичної служби Української Народньої Республіки, визначний на-
уковець і поет, автор кількох збірок і епічної поеми «Мазепа»
— тепер уже покійний Микита Мандрика закінчив і опублікував
свою велику епічну поему під назвою «Вік Петлюри». Мабуть,
що це була праця багатьох років і ця тема хвилювала поета від-
давна і мабуть, що сумління сучасника тієї величної доби не мог-
ло заспокоїтися аж до успішного закінчення такого почесного
труду, який можна порівняти хіба із творчими звершеннями на-
ших древніх літописців. Перша оклична строфа «Присвяти» при-
гадує нам староруську епічну традицію:

Хто, як не я, воздасть Тобі належне
В добу невдячності, в епоху діл дрібних,
В тріумфі ворогів і глупоті безмежній
Великих світу — велетенів малих!⁴⁸

А влучний оксиморон* під адресою теперішніх можновладців: «велетенів малих» асоціюються з дотепними мистецькими засобами представників козацького барокко. В своє вісімдесятиліття Боян нашого часу ствердив, що «є ще порох у порохівницях!» Віяння староруського епосу позначилось і на виборі поетом мотто до «Інтродукції», а революційний патос співців національного Відродження — Шевченка і Олеся надихнув його на слово «голосне і правдиве».

Поема Микити Мандрики має 37 частин, кожна з яких присвячена окремому періодові в житті нашого народу або в діяльності Симона Петлюри, визначним подіям, філософічним роздумуванням. Понад тисячу віршованих рядків на сорока чотирьох сторінках, хай і традиційно описовим п'ятистоповим ямбом! Це таки справжній новітній літопис! І з нього перед читачем виростає приваблива постать скромної людини, що з плином часу і з розвитком відродження нації стає її незламним провідником, мучеником і дороговказом. В «Інтродукції» бачимо Симона Петлюру ще перед першою світовою війною «в Москві», у «вільному» вигнанні, бо Україна була «вкована в глухе мовчання». Але вибухнула війна і Симон Петлюра, «кинув свій редакторський куток» і, як колись королівський паж Іван Мазепа, «вернувся служити рідній Україні». Він іде в сіру солдатську масу й освідомлює її, пригадуючи своїм землякам «чиїх вони батьків». Потім Петлюра — у сп'янілому від свободи «славному княжому граді» — Києві:

І в гаморі відродження парад,
Нарад палких, гучних маніфестацій
Петлюра творить перший війська кадр,
І з ним стає без галасу до праці.⁴⁹

Після большевицького перевороту у Петрограді, коли «на трон Миколи владно сів «Ревком», розпочинається розбійницький напад червоної Москви, що тисячами грабівницьких орд з облуд-

* Оксиморон — стилістичний засіб: поєднання протилежних понять.

ними гаслами демагогів суне «прибрать Україну під московську владу». Тоді Симон Петлюра із своїм кошем Слобідських козаків «стримував навалу, / Щоб Київ приготувитися міг». Відроджену в жорстоких битвах українську державу визнають «імперії потужні, / І вже підписують міністри королів / З послами України зговір дружній / Про боротьбу з нащадками царів».⁵⁰ / Симон Петлюра з Північним фронтом «першим увійшов побідно в Київ, / До Софії святої, як Богдан». Але з новим «союзником» йому не по путі» й «відходить набік з уряду Петлюра». «Переворот у Києві», «і вже й Петлюра Симон у в'язниці / В своїй державі, у своїй столиці». Одначе «зрадив Марс Вільгельма в полі брані», тріщить німецька імперія і розвалюється її воєнна машина. У Хвастові і Білій Церкві вже стоять напоготові українські полки, а «з ними вже і сам їх вождь Петлюра — / Отаман військ української землі». Після бою під Мотовилівкою «до Києва широкий шлях відкрився / Петлюри арміям для вирішальних дій». Та Українська Народня Республіка оточена кільцем білих і червоних москалів і західніх сусідів-загарбників, підтримуваних Антантою. В цей тяжкий час:

... Директорії чужі мужі згубились
В шуканні виходу, в борбі ідей.
На три шляхи у спорах поділились,
А ворог стукає біля дверей.

Тоді тятар судьби узяв Петлюра:
«Ви їдьте, хто куди в цей судний час:
В чужі краї, в дипломатичні бюро... -
Не стримую у небезпеці вас.
А я стаю на боротьбу криваву
За волю України, за народ!
Оскільки буде нас в козацьких лавах,
... З тим і підем... Поможє нам Господь!»⁵¹

Під натиском переважаючої сили українське військо відступав з Києва. Воно виснажене безперестанними боями й лютьими морозами та голодом:

Та дух незламний у бійців-героїв.
Петлюра з ними — їх надійний вождь,
І він із ними. Він обходить лави,
Він підбадьорює, як рідних, козаків.

«Живим життя, а мертвим буде слава,
Не схилимось під його ворогів!»⁵²

Перешиковано лави, створено нові дивізії, «очищено весь Захід України — / Від Прип'яті до гуманських садів», і знову армія Симона Петлюри іде на Київ. Тільки ж нове лихо: зраджує отаман Оскілко й відкриває для червоних наїзників північні терени. Повзуть червоні банди і з Півдня, а з Дону «вже сунули російські добровольці». Знову перегруповуються дивізії і разом з Армією Західньо-Української Народньої Республіки вирушають «в новий соборний визвольний похід», «під спільним українським стягом» і під булавою головного отамана Симона Петлюри. 30 серпня 1919 року

... увійшла

В золотоверхий Київ перша сотня
Побідних армій з лівого крила.

А вранці-рано, під церковні дзвони,
І труби маршів, співи козаків
В столицю входили стрункі колони
Під синьо-жовтими знаменами полків.⁵³

Короткою була радість перемоги, бо підтримані Антантою й «озброєні від голови до п'ят» нападають на Київ білогвардійці, «а з Півдня йшли вже ті, що йдуть без жалю — / Як зграї звірини, большевики». Ще один відступ у голоді, холоді й хворобах. І ще один глибокий рейд — Зимовий похід під командуванням генерала Омеляновича-Павленка в запілля ворога. А весною 1920 року — союз з Польщею й «новий похід на Київ» разом з лицарями Зимового походу:

І з ними в проводі їх вождь Петлюра,
Надхненний вождь, який зневір не зна;
Не знає втоми в зиму, в осінь хмуру,
Його ж вітає Київ і весна!

Та в серці чує він печаль глибоку
Весь час походу, і в побіди час,
Лишень в собі, не видимо для ока:

«Недобра доля розлучила нас!
Нема братів з Західньої України —
Союз із Польщею провів межу ...

Та прийде час, щаслива та хвилина —
Межа заореться... я ще діжду...⁵⁴

Та польський фронт не витримав натиску й відійшов на захід. Ганебним і зрадливим Ризьким договором врятувала себе Варшава, і —

Українські беззброєні полки...
Петлюрі пригадалася Полтава
І чужини Мазепин хліб гіркий.
«Нехай і так, нехай і так, як сталось!
Дух нації кується в боротьбі.
Вже українська нація постала,
Ми живемо уже в новій добі!
Мазепа пробудив її в часи Петрові,
Та треба нам було ще двісті літ,
Щоб ми відчули зов своєї крові
І здійснили Мазепин заповіт!...»⁵⁵

Симон Петлюра ділить недолю розброєних і полонених своїх воїнів, він надихає їх новою вірою, посилає лицарів-одержимих у новий Зимовий похід, які борються «з ворогом аж до загину / З ім'ям Петлюри в серці й на устах». П'ять розділів присвятив Микита Мандрика «змові Москви» проти Симона Петлюри, сміливим екскурсам у наше минуле й історіософічним розважанням та паризькому періодові діяльності Симона Петлюри.

Петлюра у Парижі сам, один.
Перо і слово — теж могутня зброя
В невинній боротьбі, як всякий чин,
Що творить лицаря-вождя й героя,
В поразках навіть, в програних боях...
Бадьорить він товаришів з походів,
Що стали вже на мирний творчий шлях,
І всіх, що вийшли в світ в цей час негоди.⁵⁶

Розділ 35-й відкривається епіграфом із гнівного прокляття московським самодержцям, що його написав гордий нащадок шотландських аристократів Михайло Лермонтов, який назавжди заплямував одвічно рабовласницьку Московію як поліційну «страну рабов, страну гаспод»: «І ви не змиєте всією вашою чорною кров'ю пролиту праведную кров». Священним гнівом і ненавистю дихає кожне слово цього розділу, що описує підступне

вбивство, dokonane московським агентом. Далі йдуть характеристики «неправедного державного хижого мужа» — невігласа в питанні української державности — «тигра» Клемансо, який «Петлюрі перетяв усі шляхи / До неминучої, як доля, перемоги» й роздуми над неунікненністю кари Божої, що спадає на народи, засліплені егоїзмом і захланністю, та за провини й гріхи їхніх провідників:

Дістала кару Франція від Бога:

Так, як до Києва московські йшли **пошки**,
в Париж прийшли німецькі гусаки.

А ті, що слали вбійника в Париж,
Як кару за невчинені провини,
Їх покарав розбійний німця ніж...
Бо не було великої України,

Щоб стала на межі добра і зла
І їх, і світ від виродків спасла.⁵⁷

В «Епілозі» Микита Мандрика порівнює долю Наполеона, який повернувся до свого Парижу і «у Пантеоні спить»,* з долею Симона Петлюри, тіло якого, «тлінний прах», спочиває в чужині,

А дух його витає в Україні,
А дух його живе, горить в серцях.

І крізь усі декрети й заборони
Гнобителів з чужої сторони,
В мовчанні чорному він дзвоном **дзвонить**,
Як з Києва святого, з чужини.

І чує дзвін його вся Україна,
І буде чути безконечні дні,
Доки народ ярма й наруг не скине,
Не знищить ворога в повстань огні.

Коли ж утхне повстань побідна буря,
У Києві збудують Пантеон,
Тоді повернеться і прах Петлюри,
Як повернувся в Париж Наполеон.⁵⁸

Ми навмисне прослідують розгортання картин у цьому справжньому зразкові новітнього героїчного епосу, який словами ви-

* У дійсності гріб Наполеона знаходиться біля церкви Інвалідів, а не в Пантеоні. Ред.

сокого натхнення й любови змалював привабний образ народного лицаря — Симона Петлюри і який повинен увійти в золотий фонд патріотичної лектури.

*

Ледве чи буде можливість охопити в цьому переглядові назви всіх відомих творів і імена письменників, які присвятили ліпші вияви своїх талантів постаті Симона Петлюри. Це легше зробити в царині поезії. Мистецька проза — не звичайні собі спогади, — якщо вона і є, — мало відома і розпорошена. Героїчна постать Симона Петлюри постійно хвилювала і хвилює творчу уяву нашого найвизначнішого романіста і літописця — Уласа Самчука. Кілька разів згадує він ім'я Симона Петлюри в епопеї «Ост» (наприклад, у першому томі «Морозів хутір», сторінки 522, 529, вид. М. Борецького, Регенсбург 1948) і в хроніці «Плянета Ді-Пі» (стор. 15), але, мабуть, автор береже для нього і для його величної доби своє останнє десятиліттями виношене, дозріле, ваговите, в спокій передумане слово, що буде найблискучішим діамантом його творчої корони.

Драматургія, здається, сказала ще тільки своє перше слово. Перегляд відображення цієї теми в нашій поезії поширимо ще на бодай короткі згадки про кількох визначних майстрів, в творчості яких значне місце займають мотиви суспільної лірики.

Хрести і гробниці на цвинтарі Монпарнас у Парижі видаються Леонідові Полтаві* кораблями,

що збилися в п'їтьмі —

Вони іще пливти, вони ще жити хочуть,
Ще дихати, бодай камінними грудьми.⁵⁹

Але «вони у тім порту, / Де вічним якорем тримає все земля». І хоч мовчать «причавлені навік» кораблі «останнього порту», поет чує «підземний гуркіт і надземний крик...» Один із них, з того гурту кораблів, «вбере ту силу, / Ту спрагу жити знов, той поклик встати, йти». На ньому буде головний отаман:

* Належить при цьому пригадати, що ще в 1949 році заходами паризької «Громади» (видавець сл. пам. С. В. Созонтів) було опубліковано дбайливо опрацьований Леонідом Полтавою «Альбом-біографію» п. н. «Симон Петлюра» із трьома десятками знімок і документів, що є власністю Бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. Це видання є вже бібліографічною рідкістю.

Вождь стане на містку. У поросі й диму,
На тілі — знаки ран, неначе ордени,
Тугий зелений френч, і зброя при йому,
І фронтових ночей непогамовні сни . . .
Він зрине, наче смерч. Він вріжеться набоем
В поблідлі небеса сполоханих країн;
Він викличе юрбу — і стане над юрбою,
Державу викличе — і встане із руїн!
Прощай, останній порт — холодний Монпарнас!
Дороги і вітри вже стеляться на Схід,
Де аж гримить земля, і небо, і нарід:
— Безсмертний поміж нас — Петлюра поміж нас!⁶⁰

З іменем Симона Петлюри і за його ідеї героїчно боролися і вмирили вояки й командири Української Повстанської Армії і Української Національної Армії та багатьох протикомуністичних формацій періоду другої світової війни. Після закінчення битв вони, як і безсмертний патрон їхніх комбатантських організацій — Симон Петлюра, взяли знову за зброю слова, якою чимало з них починали свій шлях борців за вільну Україну. Три поети-воїни: Андрій Легін, Богдан Бора і Микола Верес живуть і творять тепер у Англії. Ще в своїй «першій збірці поезій» під назвою «За дротами» Андрій Легін, змальовуючи Київ, писав:

Лишився спогад в серці, наче міт,
Коли твої, здавалось, сяли мури,
Як ти впускав врочисто до воріт
Хоробре військо Симона Петлюри.⁶¹

Андрій Легін, «ніжний і тривожний» поет, іде несхибно Петлюрівським шляхом. Він також жертвний діяч самостійницького культурного фронту, невтомний громадсько-політичний діяч-петлюрівець. З нагоди півстоліття трагічної загибелі головного отамана він написав бойову поезію «Пам'яті Симона Петлюри», в якій вияскравлює незламність і духову єдність українських патріотів:

В краю, на засланні, на Лені й Амурі
Ми духом незламні, хоч дійсність понура . . .
Ми станемо в лави під стягом Петлюри,
Щоб зникла сваволя, неволя понура.

Петлюра наш символ, наш світоч ідей,
Що шлях осіяв у вітчизни Едем...

Петлюра не в гробі, Петлюра із нами,
У книзі, у дії, у пісні, в програмі,
У плоті, у кожному крові міліграмі,
В серцях мільйонів петлюрівський дух
Палає незгасним огнем — не потухо!⁶²

Богдан Бора ще раз повертається до теми «семи куль» і «семи літер», підкреслюючи велику революціонізуєчу й національно-освідомну силу чину Симона Петлюри і святість його найвищої жертви:

Скосила тіло сила ночі,
Та семикратно виріс Дух.
Сім куль — сліпим відкрили очі,
Сім куль — глухим відкрили слух.
І дух його ввійшов всеціло
У плоть мільйонів сорок п'ять.
Сім куль — одно скосило тіло,
Мільйони — кулям не здолать!⁶³

Краса кожної весни, «блакить небес» і «травневі шати» затьмарюються Миколі Вересові при згадці про злочин у Парижі, де «впав завзятий полтавчанин / На кров'ю зрошений хідник»:

То Симон був... І глибшає на лицьох
Стократний жаль за кожною з краплин,
І в дню болючої річниці
Нам, як ніколи, близький Він...

Його ім'я у шелесті колосся,
У міці гір, у розквіті садків...

Воно дзвенить над степом непокірним,
Вроста у грім, у блискавиці бур.
Йому пісні широт безмірних
Склада Славу́та-Трубаду́р.⁶⁴

В поезії «Трое імен» Микола Верес, що недавно передчасно помер у Лондоні (Англія), прославляє мужніх борців-полководців Євгена Коновальця і Тараса Чупринку-Шухевича, які продов-

жували справу Симона Петлюри і які, як і він, стали **жертвами** комуністичного терору:

Впали увічнені людом
Лицарі волі й борні.
Ми їх повік не забудем —
Мужніх Вітчизни синів.

Тож у походах майбутніх
Стануть кличами для нас
Трое імен незабутніх —
Симон, Євген і Тарас!⁶⁵

З великим пієтетом відноситься до Симона Петлюри поет Микола Щербак. У збірці «Багаття» він малює зворушливу картину походу соборного українського війська на Київ влітку 1919 року, очоленого головним отаманом:

І раптом збоку задиміла димом
Машина в барвах рідних прапорців,
І Він, Петлюра, весь припалий пилом,
Ввійшов у лави січових стрільців.

Він уклякнув, задивлений на Київ,
В молитві руки, христячись, простяг...
А Київ сяяв, мов проміння вияв,
Що бачив військо й український стяг.⁶⁶

В поезії цієї ж збірки «Уклін героям» Микола Щербак, ніби наслідуючи «Слово о полку Ігоревім», так передає смуток і жаль природи й нашого народу, пригнобленого вісткою про загибель Петлюри:

... Тоді, немов не стало сонця
І день поникнув і погас,
Коли ми йшли на Монпарнас,
Коли Він відійшов від нас —
Не стало волі оборонця...

Не стало... Україна-мати
Ридала нишком уночі,
І чула, як Його кличі,
І рвуть, і кличуть до відплати!

Ще буде бій! Ще буде буря!
Ні, ні! Наш Симон не погас!
Він, як світильник, серед нас,
Отаман, Провідник — Петлюра!..⁶⁷

Тема відродженого українського війська і його боротьби за українську державу, очолену Симоном Петлюрою, а потім підступного злочину «катів-супостатів» знайшла своє відображення і в пізніше написаній поезії «Отаман». Синьо-жовтий стяг на могилі отамана в Парижі нагадує кожному про його «великий заповіт: національної помсти та недовершеного чину».⁶⁸

... В чужім Парижі, там його могила...
Схилилося суцвіття золоте.
І рідний прапор, як Дніпрова хвиля,
Проміниться і грозяно цвіте!⁶⁹

В поезії Павла Степа «Незабутньому» Симона Петлюри не названо по імені. Та його легко побачити за чітко окресленими рисами сміливості, глибокої любови до Батьківщини, відсутности «вагання й розпачу» в тяжкі хвилини нашої боротьби, а також за згадкою про те, що він «віддав народові... весну життя свого рожеву» і загинув, як мученик-герой, «в борні за край проливши кров». Вірний син свого великого народу, трибун революції, він не загинув, а став безсмертним дороговказом:

Хоч і помер, а йдеш із нами,
Бо Ти постав із наших лав,
Нас тішив дійсністю, не снами:
Шляхи нам певні показав.⁷⁰

Як і Миколі Вересові, кожен травень пригадує **Мусієві Матулі** про день усенародньої скорботи:

Щороку як травень
Замає квітками,
В країну далеку
Ми лине́м думками.

В серцях оживає
Знов дата похмура,
Коли поліг смертю
Наш Батько Петлюра.

Життям заплатив Він
За щастя, свободу,
За долю, за волю
Свого народу.⁷¹

*

Ми намагалися відшукати кожен більшу й вартіснішу друковану згадку про постать Симона Петлюри, хоч і здавали собі справу, що це майже неможливе до виконання — за наших обставин — завдання. Припускаємо, що постать Симона Петлюри заповнювала творчу уяву ще принайменше десятка інших відомих поетів і літературної молоді, зокрема на європейському й австралійському континентах. Знаємо поезії, присвячені постаті Симона Петлюри, в збірках Дмитра Чуба, Анатолія Юриняка, Івана Деснянського, Лева Пилипенка; відомі нам окремі вірші й згадки імені Петлюри в творчості Віри Ворскло, В. Мельниченка, Анатолія Галана («Героя Симона Петлюру / Нещодавно ляля юрба», уривок з віршованої повісти «Хам», надрукований в «Наших позиціях» за 1977 рік), в підготовленій до друку другій збірці поезій Володимира Біляїва «По той бік щастя» (В-во «Київ», Філадельфія 1979, стор. 47, «На могилі Симона Петлюри»), в рукописах Костянтина Гіммельрайха, полковника УПА (Австралія)* й Іллі Гурина (Англія) та інших. Це тільки підтверджує пророче твердження цитованого вже Олександра Лотоцького про те, що постать Симона Петлюри «складе одну з найбільш інтересних сторінок нашої історії і стане ціллю для дослідів в різних ділянках нашого державного життя». («Симон Петлюра», стор. 117-118).

І на закінчення цього загального перегляду варто ще згадати про сміливий і вартий признання та захоочення почин в ділянці драматургії. Маємо на увазі п'єсу на 4 дії з 6-ма відмінами пера Михайла Лавренка під назвою «Арсенал, 1918», написану спеціально до «50-ої трагічної загибелі головного отамана військ Української Народньої Республіки і голови держави».⁷² Мабуть уперше у вільній українській драматургії зроблено спробу змалювати реальні історичні постаті діячів Української Національної Революції: Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Си-

* В журналі «Наші позиції» ч. 15/40 за 1979 рік надруковано його вірш «Петлюри дуж...» (стор. 10).

мона Петлюри, Сергія Єфремова, Олександра Лотоцького й інших, а також — комуністичних верховодів: Леніна і Сталіна.

При цій нагоді згадаємо, що в 1929 році під цією назвою («Арсенал») випустив у світ кіноагітку Олександр Довженко, у якій, якщо перечитати його сценарій, опаплюжив добу Центральної Ради і Симона Петлюру.

Михайло Лавренко у післямові до п'єси пише, що в 1956 році в Києві було під цією назвою показано якесь «лицедійство».⁷³ Відомо також, що Андрій Малишко і Олександр Левада в 1960 році спільно написали «драматичну поему» «Арсенал», спрямовану, зрозуміло ж, проти «буржуазних націоналістів»...

*

Навіть такий загальний і поверховий перегляд творів і важливіших думок письменників, які в дозрілих народів справедливо вважаються виразниками їхніх найзатаєніших почувань і передових ідей, навіть цей огляд дає свідоцтво того, що *насамперед поети* непомилково визначили в постаті Симона Петлюри такі виняткові прикмети, які характеризують його як обранця Провидіння, як втілення й синтезу найліпших народніх талантів, як рідкісну індивідуальність, що переросла межі вузьких ідеологій і програм, як неухильного виконавця найвищої волі й призначення Нації.

Про батька американської державности й першого президента ЗСА — Джорджа Вашингтона говориться, що «він був першим у війні, першим у мирі і першим в серцях свого народу».

Симон Петлюра виріс на першого серед українців останнього шістдесятиліття нашої новітньої історії. Він став однією із тих особистостей світового прогресу, що — за словами Євгена Маланюка — «живуть і *ростуть* незалежно від призначеної їм кількості літ, ростуть і більшають, переступаючи границі звичайного часу, невинно еволюціонуючи, якби перетворюючись в свідомості цілого ряду поколінь».⁷⁴

Таке вже неухильне правило всякої боротьби, що ворог *насамперед* безпощадно б'є і нищить всіх перших, які прокладають шляхи становлення і самоствердження націй. Так було в минулому і так є тепер. Це — немилосердний закон історії.

І тому, досліджуючи і оцінюючи постать Симона Петлюри, пам'ятаймо про один з дуже важливих моральних елементів буття нації, що його нам заповідав великий Мученик постійно підживлювати, — «сторожкість до ворога»!

«Залізних імператор строф» і наш найвизначніший поет, один із породи тих поетів, які ставали вождями, тоді, коли в нації болюче бракувало дійсних проводирів, — Євген Маланюк остерігає нас: «... Кажуть, що історія не повторюється. Наша — напевно».⁷⁵

Тож пам'ятаймо про Париж, Роттердам і Мюнхен!

Д Ж Е Р Е Л А

1. Е. Маланюк, *Книга спостережень*, проза, том другий. Накладом В-ва «Гомін України», Торонто, 1966, стор. 352.
2. М. Славінський, *Симон Петлюра*. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Накладом Міжорганізаційного Комітету для вшанування пам'яті Симона Петлюри в Празі, Прага, 1930, стор. 7.
3. Там же, стор. 12.
4. Цитуємо за збірником *І земля їх не прийме*. Радянський письменник, Київ, 1973, стор. 18-19.
5. Тарас Шевченко, *Кобзар*, народне видання з поясненнями і примітками д-ра Василя Сімовича. Катеринослав-Кам'янець, Ляйпціг, 1921, стор. 184.
6. Цитуємо за збірником *Зброєю слова*, випуск другий. В-во художньої літератури «Дніпро», Київ, 1974, стор. 8.
7. Володимир Сосюра, *Засуджене і заборонене* (вибране з творів), Нью-Йорк, 1952, стор. 17.
8. Цитуємо за збірником *І земля їх не прийме*, стор. 31.
9. Терень Масенко, *Степ*. Держлітвидав, Київ, 1938, стор. 73-74.
10. Микола Бажан, *Поезії та поеми*. Твори в двох томах, т. I. Вид-во художньої літератури «Дніпро», Київ, 1965, стор. 133.
11. Андрій Малишко, *Вибране*. Держ. вид-во худож. літ., Київ, 1954, стор. 40.
12. Остап Вишня, *Твори в семи томах*, т. III. Держлітвидав України, Київ, 1963, стор. 355.
13. *Історія Української Літератури в двох томах*, т. II. Вид-во Академії Наук УРСР, Київ, 1957, стор. 553.
14. Там же.
15. Микола Дубина, *З гнівом і ненавистю*, Вступна стаття до збірника «І земля їх не прийме», стор. 3.
16. Симон Петлюра, *Пам'яті поляглих за державність*, в збірнику *Статті, листи, документи*. Видання УВАН у США, Нью-Йорк, 1956, стор. 361.
17. Максим Рильський, *Твори в трьох томах*, т. I, *Вірші*. Державне вид-во худож. літер., Київ, 1956, вірш «Радянська Україна», стор. 338 («Тут скоропадських і петлюр, панів і генералів бито».).

18. Микола Терещенко, *У битвах і трудах*, поезії, Дер. вид-во худож. літ., Київ, 1951, стор. 242, 243, 245 (з вірша «Велика партія»: «Змели ми їх орди, тризуби їх доценту, — денікіних, петлюр, пілсудських, колчаків»).
19. Любов Забашта, вірш *Троянда на камені* — про Ярослава Галана — із збірника *І земля їх не прийме*, стор. 127: «І ті, що лизали Петлюрі підметки і знали не більш букваря і абетки».
20. Сергій Воскресенко, поема *Соборна корчма*, там таки, стор. 206.
21. Микола Гірник, вірш *Нас зупинить ніхто не зможе!*, там таки, стор. 240.
22. Григорій Плоткін, вірш *Я — комуніст*, там таки, стор. 257.
23. Олекса Новицький, вірш *Холопам Гітлера*, збірник «Гудине поріддя», стор. 49.
24. Степан Олійник, вірш *Бій у Нью-Йоркській ресторації*, там таки, стор. 76.
25. Іван Драч, вірш *Пурпурове серце*, там таки, стор. 41.
26. Сергій Воскресенко, цитований вірш, стор. 208.
27. Семен Скляренко, *Шлях на Київ*, роман, перша і друга книга. Держ. Вид. Худ. Літ., Київ, 1947, стор. 10.
28. Юрій Смолич, *Рік народження 1917*, Діалогія. Книга перша: «Мир хатам, війна палацам», Вид. Худ. Літ. «Дніпро», Київ, 1976 стор. 264-265.
29. Олександр Лотоцький, *Симон Петлюра*. Накладом Комітету для вшанування Х-ої річниці смерті Симона Петлюри, Варшава, 1936, стор. 115-118.
30. Євген Маланюк, *25 травня 1926 р.* Поезія в одному томі. Нью-Йорк, 1954, стор. 234.
31. Наталя Лівіцька-Холодна, *Симонові Петлюрі*, Сім літер. Цитуємо за Мих. Лавренко, *Арсенал*, Н. Й., 1976, стор. 7.
32. Борис Лисянський, *Квітка на могилу Симона Петлюри*. Збірник «Симон Петлюра-державний муж», УНДС в США, Нью-Йорк, 1957, стор. 184.
33. Олександр Лотоцький, *Симон Петлюра*, стор. 117-118.
34. Іван Багряний, *Марш Україна*, цитуємо з пам'яті через брак друкованого джерела.
35. Там же.
36. Євген Маланюк, *Книга спостережень*. Т. II, стор. 352.
37. Збірник *Дві постаті одна ідея*. Накладом ОУН, Париж, 1948, стор. 5.
38. Симон Петлюра, *Статті, листи, документи*, УВАН у США, стор. 362.
39. Олекса Кобець, *Сходить сонце*. Об'єднання Українських Письменників «Слово», Нью-Йорк, 1961, стор. 200.
40. Льонгін Козар, *Пам'яті С. Петлюри*, Збірник «Симон Петлюра». Вид. Союзу Ветеранів у Гайденав, травень 1946, стор. 10.
41. Михайло Ситник, *Відлітають птиці*. Поезії. Гамбург-Гайденав, 1946, стор. 4.
42. Євген Маланюк, *Книга спостережень*. Т. II, стор. 337.
43. Микола Ковальський, *Етюди*. Рукопис, що є в посіданні автора цього огляду.
44. Там же.
45. Юрій Клен, *Твори*, т. 2, Торонто, стор. 56.
46. Василь Онуфрієнко, *Симон Петлюра*. Поема. В-во часопису «Українець в Австралії», Мельборн, 1961, стор. 5.

47. Там же, стор. 16.
48. М. І. Мандрика, *Вік Петлюри*. Поема. Вінніпег, Канада, 1966, стор. 5.
49. Там же, стор. 10.
50. Там же, стор. 15. Всі дальші уривки в знаках наведення — цитати з цього видання. Сторінки будуть подані тільки при окремих строфах.
51. Там же, стор. 22.
52. Там же, стор. 24.
53. Там же, стор. 29.
54. Там же, стор. 33.
55. Там же, стор. 34.
56. Там же, стор. 41.
57. Там же, стор. 43.
58. Там же, стор. 44.
59. Леонід Полтава, *Вождь*. «Альманах Українського Народного Союзу» на рік 1970, Вид-во «Свобода», Джерзі Ситі, 1970, стор. 44.
60. Там же.
61. Андрій Легіт, *Київ*. «За дротами». Перша збірка поезій, 1958, стор. 14.
62. Андрій Легіт, *Пам'яті Симона Петлюри*, «Збірник матеріалів», Видання Комітету вшанування пам'яті С. Петлюри в Англії, Лондон, 1975, стор. 21.
63. Богдан Бора, *Сім куль*, там таки, стор. 12.
64. Микола Верес, *На смерть вождя*. Збірка «В чужинних припливах». Вибрані поезії, перше видання, Лондон, 1967, стор. 247.
65. Там же, стор. 246.
66. Микола Щербак, *Багаття*. Видання ООЧСУ, Нью-Йорк, 1959, стор. 35-36.
67. Там же, стор. 22.
68. Симон Петлюра, *Статті, листи, документи ...*, стор. 361.
69. Микола Щербак, *Отаман*, Альманах УНСоюзу, стор. 177.
70. Павло Степ, *Незабутньому*. Збірник «Симон Петлюра», Гайденав, стор. 24.
71. М. Матула, *Над вечір*. Поезії. 1969, стор. 58.
72. Мих. Лавренко, *Арсенал*, 1918. Вид-во «Рідний край», Нью-Йорк, 1976, стор. 21-136.
73. Там же, стор. 138.
74. Е. Маланюк, *Книга спостережень, т. II, стор. 337*.
75. Там же, стор. 336.

Ольга Вітошинська

СИМОН ПЕТЛЮРА — ПУБЛІЦИСТ І ЖУРНАЛІСТ

Симон Петлюра виконував професію публіциста й журналіста впродовж усього свого життя, без фахової підготовки, зате в умовах постійних московських заборон, цензур і шикан, а то й загроз ув'язнення.

І саме беручи до уваги ці виняткові обставини, про які й не снілося західнім журналістам, можемо як слід оцінити його природний дар, творчу інтуїцію, та, зокрема, подивугідну працьовитість. Він не покидав цієї професії ні в «вогні й крові» революції, ні під час Визвольної війни, ні тим більше згодом, у важких еміграційних умовах.

Довоєнний і післявоєнний періоди цієї діяльності різняться між собою у багато дечому, про що й говорять статті, поміщені у збірнику *Симон Петлюра: «Статті, листи, документи»*.¹ У передмові цього збірника сказано: «Матеріяли книги ілюструють розвиток Симона Петлюри як людини, спочатку зв'язаної марксістською ідеологією й партійною програмою, до понадпартійного державника, голови Директорії Української Народньої Республіки».² Цей злам наступив у нього під час Визвольних змагань 1917-1921 рр. і становить другу й останню фазу діяльності нашого великого державного мужа.

З обговорюваних матеріялів виходить, що навіть «зв'язаний марксізмом», Симон Петлюра мав завжди свою власну думку й відкриті очі, зокрема на ворожі Україні московські затії й завжди викривав їх у своїх статтях.

І так, наприклад, у рецензії на брошуру Н. І. Лазаревського «Автономія», С. Петлюра вказує на брак наукових аргументів у москалів: «Що ж до самостійної продукції російських письменників у справі національного питання, то тут доведеться сказа-

¹ Симон Петлюра, *Статті, листи, документи*. Том I. Видання УВАН у США. Нью-Йорк 1956.

² Там же, стор. 7.

ти, що вона більше нагадує січку, ніж справжню наукову спробу оброблення національної проблеми».³

У рецензії на Поршеву статтю «Автономія України в світлі соціал-демократичної критики», знаходимо такі думки, які сподіваються С. Петлюру з Лесею Українкою щодо московської соціал-демократії: «... Інтереси культурні, духовні і т. д. українських робітничих мас наказують не нехтувати національним питанням, як це роблять російські соціал-демократи», а далі читаємо: Порш «примушений був застановитися над цією дивовижною плутаниною, яка панує в головах російських демократів, і спеціально д. Лукашевича в цій справі — запеклого ворога автономії України... (Він) наводить лише одну перлину з цієї плутанини..., що «не дело пролетаріята проповедувать федералізм і автономію». І висновок Петлюри з цього: «Російських соціал-демократів... можна переконати в справі автономії України лише тоді, коли вони побачать, що все одно і без їх допомоги вона буде здобута тими широкими масами, які безпосередньо в ній зацікавлені».⁴

Та не тільки в партійних суперечках С. Петлюра такий кмітливий і ясновидючий. Так само критично підходить він до історичних українсько-московських взаємин у довшій праці п. з. «Причинок до історії переселення «турецьких запорожців» на Кубань». Читаємо в ній: «Вже за рік після зруйнування Запоріжжя, Патьомкін радить... вимагати від Порти видачі запорозьких емігрантів... (а до них) засилає спеціальних агентів».⁵ І це звучить дуже актуально!...

Далі С. Петлюра кидає нове світло на деяких козацьких отаманів: «... Кошовий Чепіга і військовий суддя Головатий силкуються... заслужити «ласки і вніманія»... Антін Головатий пустив поголоску, що «після закінчення війни з Туреччиною 1788 р. всі турецькі запорожці будуть видані Росії як військові дезертири». Кошовий Гладкий «пустив видумані слухи (наче б то) султан намірився переселити Запорозьку Січ у Єгипет». І врешті цих козаків, що далися заманити, москалі зараз ув'язнювали і примушували писати листи до своїх у Туреччину, щоб вони поверталися. Це підтверджене оригінальним листом козака Білець-

³ Там же, стор. 16.

⁴ Там же, стор. 17-21.

⁵ Там же, стор. 23.

кого до його рідного брата Гната. У цих нечесних діях мав брати участь теж джук Рішеліє, херсонський губернатор Москви, який дбав про заселення козаками «новоросійського краю». Цю працю закінчує С. Петлюра висновком, що коли москалі щось комусь дають, то «лише з огляду на мотиви досить неморального порядку».⁶

Таку ж актуальність і подібність до сьогоднішніх московських засобів обману і терору, бачимо й у «Внутрішньому огляді» (Петлюри), в якому мова про події 1905 р: «Панує реакція... З хтірливости впливають всі ті нелюдські засоби, якими він «втихомирює» розбурхане море народньої ненависти. Всі тюрми переповнені. Тіснота в них неможлива. Дякуючи цьому і страшній неохайності тюремної адміністрації, гігієнічні і санітарні умови неможливі... Хапають робітників, селян, інтелігенцію... винищуючи останніми часами навіть ряди духовенства... школи позачинювані, бо заарештовують учителів і учительок... адміністративні заслання на північ і Сибір приймають небувалі розміри... вони відбуваються без суду... Обов'язок прокурора — обстоювати закон; обов'язок адміністрації — гнати таких прокурорів, що обстоюють закони!»⁷ Оце ніби сьогодні писане, і так як сьогодні, москалі завжди підтримують свої жорстокі режими — все одно: царський чи большевицький.

Це видно з реакції С. Петлюри на писання тодішньої московської преси, зокрема ж у його статті «Резолюція київських робітників про терор і відношення до неї преси»: «Відповідати «Новому времені», що мішає до купи і соціал-демократа, ідейного борця за новий соціально-політичний лад, і форменого злодія, грабіжника, — немає ніякого зміслу... «Новое время» більше ніж яка інша газета завше була безчесною і брехливою... проповідуючи утиски і національну ворожнечу, — вона сама винна у тому безладді... Не будемо спинятися і на статті «Слова» з приводу згаданої резолюції. Стаття ця недотепна і виявляє повну безграмотність...»⁸

Настороженість Петлюри до москалів помітна теж у статті «Українські катедри і український пролетаріят». Автор радіє, що: «Новий академічний рік приніс декілька радісних звісток для на-

⁶ Там же, стор. 24-31.

⁷ Там же, стор. 42-58.

⁸ Там же, стор. 59-60.

ціонально-безправного українського громадянства», в Україні «почнуть професори читати лекції по українських предметах». Але ж бо не дає радити московська реакція: «Шакали з «Кієвляніна» піднімають «поход» проти наших перших культурно-національних здобутків і завивають чорносотенним воєм...» бо ж «там, в аудиторіях університету повно молоді, що з жадобою, з усією силою радості національного відродження, хоче почути заборонене досі слово науки про своє національне «Я».⁹

Наголосивши національний бік справи, соціал-демократ Петлюра не забуває й за соціальне її значення: «Здавалося б, — пише він далі, — що українському робітникові не буде ніякої користі з сучасної української науки». Тимчасом «ненормальний стан чужої освіти і культури, насильно нав'язаних, відчуває перш усього і більш усього соціально покривджений член пригніченої нації... От через віщо й український пролетаріят не ставиться байдуже до того, яка на Україні буде школа та культура, а вимагає націоналізації (тобто українізації — О. В.) ...піддержуючи українських студентів у цій боротьбі... А студентам слід завше пам'ятати, що там, по наших обдертих селах панує темрява, що робітничі й селянські діти нівечать душу і мозок свій чужою «культурою»... з тією незрозумілою... для дітей мовою, котра... поставила нас у хвості культурних народів...»¹⁰

Турбуючися народньою освітою, С. Петлюра у статті «Російські культурно-просвітні інституції на Україні» доходить до висновку, що українці не використовують навіть цих скупих можливостей, які мають з ласки москалів. Він питає: «А чому б їх (товариства) не зробити своїми, не українізувати їх... не скористуватися їхніми зв'язками, їхніми грішми для нашої справи?... Те ж саме доведеться нам сказати і про київських українців, які з холодною байдужістю дивляться на діяльність Київського т-ва грамотности і ні пальцем не шевельнуть для того..., щоб приспособити його для української просвіти». Ці товариства, «яким українці самі дозволяють розвивати русифікаторську діяльність у центрах України... то доказ нашої байдужости... нашого безсилля і браку ініціативи», а грошові фонди такого товариства витрачаються на видання російських книжок...»¹¹

⁹ Там же, стор. 63.

¹⁰ Там же, стор. 64-66.

¹¹ Там же, стор. 72-75.

Іронічна назва статті «Ідейна боротьба з українством» вказує зразу на початку про яку «ідейність» буде мова: «Ми знаємо, що українство зустріло прихильність і спочуття у поступовій частини російського громадянства». Правда, автор не наводить ніякого доказу про цю московську «прихильність», натомість зазначає, що «консервативні групи» «відчуваючи (своє) наукове убожество... кликали собі на допомогу «поліція»... «Так само виглядає та боротьба і тепер: з одного боку доказують на сторінках «Кієвляніна» і «Нового времені» — «несостоятельность» ідейних змагань українського руху, з другого — кивають поліцаєві і кричать про «страшну» шкоду і небезпеку цього руху...»¹² У Києві засновано навіть «Союз рускіх націоналістоф», а один із його основників, малорос Савенко пише: «Необхідно признатися, що ми проспали українофільський рух. Замість того, щоб з ним боротися, ми підсміхалися над хлопоманством... (переклад О. В.) А з українофільством треба боротися і кому — як не нам, українцям?» З цього глузує С. Петлюра: «Добродій Савенко називає себе українцем... член-основник «клуба рускіх націоналістоф» і в той самий час «українець»... що за абсурд?... Ми мало віримо д. Савенкові, коли він заявляє, що його однодумці мають на увазі боротись з українством «ідейно», шляхом пропаганди «руского націоналізма» на українському ґрунті... їх «ідейна» боротьба завше прибирала форми «сиска і доноса»... Нова «ідейна» боротьба проти українства... мусить тільки викликати живіший рух серед української демократії...»¹³

У рецензії на «Записки Українського Наукового Товариства в Києві», будучи драгоманівцем, хоч і не таким засліпленим як, наприклад, М. Павлик, С. Петлюра протиставить драгоманівську політизацію українського життя, — «неполітичному культурництву» Антоновича, яке «задержало розвиток українського руху на десятки років...»¹⁴ У статті «З українського життя», пишучи про українську участь у Державній думі, стверджує, що «українські політичні партії»... брали «не дуже активну участь в виборах» та, що гріше: «одні тільки послі українські не виявляли на перших порах ніяких тенденцій до національної парламентарної організації».¹⁵ У цій же статті, обговорюючи з'їзд соціал-демо-

¹² Там же, стор. 85.

¹³ Там же, стор. 86-88.

¹⁴ Там же, стор. 94-98.

¹⁵ Там же, стор. 99.

кратичної партії, С. Петлюра проявляє точно таку саму поставу, як і Леся Українка: умовою свого вступу в склад російської соціал-демократії українці поставили вимогу автономії України. «На цей проєкт з'єднання ц. к. р. с-д. р. п. відповів негативно... Замість цього... пропонував злитись» з московськими соціал-демократами в Україні. Тут ще С. Петлюра мав ілюзії, що «і в російській соціал-демократії прийде до федеративного устрою».¹⁶

З цих уривків його статей бачимо Симона Петлюру як талановитого публіциста, що влучними міркуваннями намагався виховати свого читача на політично-зрілого українця, який мислив би державницькими категоріями, а в відношенні до москалів — зумів би тримати свою національну стійкість. Тепер звернемося до нього як до здібного журналіста, що міг у кожній ділянці нашого життя сказати своє цікаве і розумне слово. В обговорюваній книзі — збірнику писань С. Петлюри, — знаходимо дві статті з теорії й практики українського журналізму, які добре віддзеркалюють його настанову в цій професії.

У статті «Українська преса та її дефекти» автор спиняється «на цій прогалині щодо національного питання, яка кидається просто увічі кожному хоч трохи знайомому з українськими газетними виданнями»,¹⁷ а в наступній статті п. з. «Потреба видавання популярних книжок з національного питання» хвалить київську «Просвіту», яка досі видавала книжки про Ірландію, Нову Зеландію, Америку, — за проголошення конкурсу на написання брошури про автономію України.¹⁸ Це щодо змісту журналістики.

Натомість куди цікавіші й зовсім модерні його міркування про якість української журналістики й зокрема про роль критики знаходимо в статті «Критика чи деморалізація». Узявши за приклад статтю якогось А. Б. зі щоденника «Рада», С. Петлюра іронізує: «... Випише отак заголовки статей, перекаже зміст їх, пересипле цей переказ вихвалюваннями (і) він гадає, що свою роль як критика скінчив... Таку критику ми повинні судити... оцінити як нікчемну, шкідливу...» Бо ж «завдання критика... вказати чого не хватає нашій журналістиці, в чому її хиби, а не тільки достоїнства, чого бракує окремим літераторам... Сила критики і значення її полягає в тому, що вона звертається не тільки до свідомости читача, а і до волі його; (а тимчасом) він знає

¹⁶ Там же, стор. 104-105.

¹⁷ Там же, стор. 107-108.

¹⁸ Там же, стор. 110-111.

тільки одне: хвалити! . . . Невже редакція «Ради» думає, що наша журналістика . . . потребує одних тільки дитирамбів та возвеличувань замість . . . безсторонньої оцінки?»¹⁹

Треба дивуватися аристократичній холоднокровності Симона Петлюри — при всьому його демократизмі, — з якою він розцінив книжку Суворіна «Хохли і Хохлушки». Сам заголовок чого варта! Замість попасти у справедливий гнів, наш автор вдався до іронії: «Першим кроком до реформи нашого театру автор (Суворін) вважає підмішування до українського репертуару російських п'єс, дякуючи чому, на думку автора, «малороси вступили би в область європейського репертуара». Чому вишні, а чому не черешні? Ми . . . гадаємо, що більш натуральним засобом . . . було б підмішування цілої європейської драматичної літератури, яка . . . стоїть значно вище російських драматичних творів! Кваліфікуючи талан . . . Заньковецької, як щось незрівняне в артистичному світі, як генеральну появу, що своїми здібностями стоїть вище європейських — Елеонори Дузе, або Сарі Бернар, Суворін . . . сплюгавив українську ідею, якій весь вік служила на рідному театральному ґрунті артистка . . . Назва «Хохли і Хохлушки» — анахроністична, в дусі старих і досить дурних вибриків проти українства».²⁰

Оцей дурний московський вибрик мабуть надхнув Симона Петлюру взятися за опрацювання довшого есею «До ювілею М. К. Заньковецької»,²¹ — есею, якого не посоромився б найкращий сучасний критик будь-якої країни. Порівнявши скромну українську драматургію з європейською, в чому він виявив ґрунтовне знання предмету, автор переходить до студії цього прекрасного феномену, яким була для української сцени Марія Заньковецька: «Артистка з першого ж разу виявляє не тільки величезну інтуїцію щодо розуміння персонажу, ні, вона вміло і сміло аналізує різні моменти з його психічних переживань . . . своєю аналізою артистка часто поправляє самого автора, робить більш яскравими, виразними й ефективними моменти, ледве зачеплені, ледве змальовані останнім . . . Артистка виявляє величезний талант синтетичної творчості. Аналіза і синтеза в неї гармонійно поєднуються і разом дають той закінчений . . . образ певного персона-

¹⁹ Там же, стор. 89-92.

²⁰ Там же, стор. 116-118.

²¹ Там же, стор. 133-155.

жу... Цю прикмету справжнього сценічного таланту — творити живі образи... одухотворяти їх, робити їх живими на сцені — якось особливо помітно в творчості Заньковецької. І коли нам доводилося бачити гру артистки... ми пригадували слова Шіллера, що за ідею розширення обріїв у штуці може братися тільки геній... пригадувати слова Лессінга, ... що «справжнім артистом можна назвати того, хто вміє малювати суть певного явища, викинувши з нього все, що має характер випадковості»... Українська література драматична не може похвалитися, що її творці були занадто талановиті і многогранні. Але українська сцена може з гордістю заявити, що з тієї глини, яку давали її артистам українські драматурги, виліплювалися дивні своєю пластичністю, розкішні симетрією, божественні своєю ідеєю образи сценічного мистецтва. І безперечно, що найкращим скульптором-творцем була Заньковецька... Ми сказали б більше: ми провели б певну аналогію між Заньковецькою і таким національним генієм-поетом, як Шевченко. Як цей останній був... співцем історичних мук нашого народу, то таким самим геніальним виразником національного горя... є Заньковецька на сцені... Ідея страждання... опоетизована в творах найвизначніших письменників світових — О. Уайльда, Бодлера, Е. По, Достоевського, Гоголя, Метерлінка, Шевченка, Міцкевича, Гайне, Ніцше і ін. таїть в собі елемент здорового життя... Арістотель-філософ, вияснюючи значення трагічної штуки, казав, що вона викликає в душі кожного глядача психічний процес: людина звільняється від страху перед реальними дисгармоніями життя... і трагічно побіджає їх в художньому змалюванні... Що таке Заньковецька як свідома, занадто свідома діячка української сцени, це найкраще вона довела своєю 25-літньою діяльністю в ній. Могутній талант, який зробив би честь найкращій європейській сцені, якого так охоче і не раз закликали на російську імператорську сцену, в малий театр А. Суворіна (він, до речі казав про неї: «я зрівняв би її зі Сарою Бернар, але ця остання ніколи мене не зворушувала»), в московський театр Корша... Актриса одказувала рішуче... Це одначе не помішало д. Суворіну уже 1899 р., коли в Петербурзі святкували пам'ять Котляревського... і Заньковецька навмисне приїхала в Петербург, це кажемо, не помішало Суворіну знову спробувати щастя... Біля убиральні артистки стояв натовп молоді, письменників і прихильників її таланту... В присутності публіки Суворін звертається до «самой любімій,

скромной і талантливою актриси» з проханням оцчасливити «руську сцену» і покинути українську. З сльозами в очах артистка відповіла: «Наша Україна занадто бідна, щоб її можна було покинути. Я надто люблю її, мою Україну й її театр, щоб прийняти ваші запросини» (перекл. О. В.). Буря оплесків молоді і всіх, що стояли біля убиральні заглушили слова Суворіна . . .» Далі ще автор аналізує мистецтво Заньковецької: «Моменти тихого суму, гострого болю, бурхливого розпачу і скаженої помсти — передаються нею з такою правдивістю психологічною, з такою обробленістю найменших деталей, що роблять з гри артистки «шедевр» (по-фр. — О. В.) мистецтва . . . До того артистка ніколи не губить при цьому почуття художньої міри . . . «Пані Заньковецька — каже Суворін, — незрівняна в драмах Карпенка-Карого, в яких поєдналися для неї і Шекспір і Гете і Шіллер . . . Яка ж це була б прекрасна Офелія й скільки захоплення викликала б у цій ролі! . . .»

Брак місця не дозволяє довше зупинитися на цьому зразку знаменитої критичної розвідки про Марію Заньковецьку, — красу нашої сцени — і пера Симона Петлюри, — прикраси нашої історії. Додаємо тільки, що й не менше геніяльна Леся Українка дуже зраділа, коли її повідомили, що ролю Люби у «Блакитній троянді», єдиній п'єсі, що йшла на сцені ще за життя письменниці, гратиме якраз Марія Заньковецька.

Таким же вдумливим і компетентним літературним критиком виявився Симон Петлюра у довшій статті під велемовним заголовком: «І. Франко — поет національної чести». У ній, побіч захоплення творчістю галицького поета, прориваються гіркі рядки на адресу українського громадянства, а також виявляється свідомість великих труднощів при «дослідженні Франкової літературної спадщини та з'ясування його заслуг перед відродженою Україною. Франко, як письменник і діяч, неспокійний, рвучкий, не позбавлений гострих ухилів і різкості в наслідок свого пристрасного темпераменту. Ці риси виявляються не тільки в виборі тем . . . і формі літературного письма, що в нього воно здебільшого яскраве, рельєфне, позбавлене шаблону, завжди пристрасне так, що завжди притягає до себе увагу, навіть коли рішуче не згоден з автором . . . Звичайний трагізм, що переслідує провісників «нових слів» . . . не минув і Франка: тільки зрідка, кволий відгомін викликали його «слова», ще рідше за цим відгомонам ішли діла, і на його бадьорий заклик до світла-боротьби відпові-

дало все те саме старе, мов задубіле мовчання, все та сама німотна покірність — ця ганьба і прокляття в житті українського народу...»²²

Можна ризнути гіпотезою, що в цих словах С. Петлюра знайшов у Франка подібність до своєї власної психіки та до своєї журналістики, яка відзначалася подібними властивостями, і врешті, знайшов у ньому «братню душу», а в його писаннях — джерело наснаги: «Полюбити творчість цього поета, це знайти в ньому джерело не тільки естетичної насолоди, але й запас вражень, що організують психіку українця й оздоровлюють його волю таку пом'яту віковичними злигоднями історичними... Поетова муза народилась у часах, коли в національному житті панувало безладдя, і хаосом та протиріччям того життя вона просякла... Відбиток змісту національного життя в поетовій творчості такий глибокий і такий історично правдивий, що здається неможливо зрозуміти психологію українського суспільства 80-90 років, не ознайомившись з поетичними інтерпретаціями його...»²³

«Момент національної чести і гідности» у Франка, каже С. Петлюра, зродився на ось якому тлі: «Соціяльна відсталість, безпросвітні злидні, залежність від гнобителя, що здеморалізував підлеглого і поволі позбавив його почуття людської гідности, погасив у ньому пошану до себе самого і довів його врешті до тієї межі, за якою вже не постають ні протести, ні питання про честь». І хоч «Франко, як Етіен у Вергарна («Зорі») певен, що «ніколи не слід зневірюватися в народі», то в нього часто прориваються нотки розпуки, чому в його народі «палкі думки й сміливі наміри залишаються безплідні... а виразник народніх сподівань... принижується до рівня мас? Франко вказує на духову бідність раси: «О, бідна расо, що такий твій плід / Слабий — що швидко найкращі меркнуть метеори, / Не мавши доброго розгону...» У цьому вигуківі, — підкреслює С. Петлюра, — ми відчуваємо... ознаки хвиливого настрою... це порив одчаю... І з психологічного погляду він цілком зрозумілий: занадто вже гірко часами доводилося поетові бути в ролі «вопіючого» в пустелі, серед за-костенілости, неутцтва і відсталости».²⁴

Та Франко, на думку С. Петлюри, розкрив ще гіршу рису українського народу: оспівування рабства. «З невільницьких уст

²² Там же, стор. 160-161.

²³ Там же, стор. 161-162.

²⁴ Там же, стор. 163-168.

ллеться... викликана насильством пісня. Це ж бо пісня ганьби, пісня сорому й безсилля. Ми чуємо її в пісенних творах того народу, що пережив історичну катастрофу. Адже ж про ганьбу співав і наш геній Шевченко — щоб розбудити наш сором, така сама пісня ллеться і з уст талановитого Франка. Раб знає «пісню стару»; «я рабом народивсь, — та рабом і помру» й С. Петлюра цитує страшний Франків вірш: «Я на світ народився під свист батогів / Із невільника батька, в землі ворогів / Я хилитись привик од дитячих літ / І всміхатись до тих, що катують мій рід. / Мій учитель був пес, що на лапки стає / І що лиже ту руку, яка його б'є». А далі ще страшніше: «віковічна спадщина» позначається й на нащадках: «Хоч я вольним зовусь, а як раб спину гну... / Вольне слово в душі наче свічку гашу / ... І хоч душу манить часом волі приваб, / Але кров моя раб. Але мозок мій — раб».²⁵

Ці слова досвідченого, на схилі віку, «Мойсея», мусіли не тільки глибоко запасти в душу молодого (у 1913 р.) Петлюри, але й викликали порівняння і психологічні рефлексії. «Можна жалувати раба і співчувати йому; можна пояснити риси рабської психології в пізніших вільних поколіннях, але жити з ними... і разом з ними йти до спільної мети — неможливо. Нема певности. Не може бути твердого опертя: не підтримають до кінця, швидко охолонуть, а то й зрадять». Це в думках С. Петлюри наче передбачення грядучих (1917-21 рр.) подій, але це не обеззброює його, як і Франка, що «вірить у невичерпні сили української нації... знає, що невільничі риси в рідному народі хоч і довго живуть..., але все таки колись мусять поступитися перед своїм антиподом»,... бо «великий вплив на психіку має протиставлення рабським рисам — рис протилежних. У методі... такого протиставлення Франко... посідає особливу здібність заторкувати чутливі місця свідомости, як от сором, почуття національної гідности... Слово його б'є, як батіг, і очищає, як каяття». І на доказ С. Петлюра наводить у цілості дошкульний вірш І. Франка: «Ти, брате, любиш Русь / Як хліб і кусень сала / ... Я ж не люблю її / З надмірної любови».²⁶

Синтезуючи, С. Петлюра виловлює з творчости І. Франка цих ворогів, з якими доведеться, так незабаром, боротися: «реального

²⁵ Там же, стор. 169-170.

²⁶ Там же, стор. 170-171.

ворога, частково історичного, частково сучасного... і ворога, що затаївся в колективній душі українській, у здавен понівеченому історією, національному «Я», — який ще небезпечніший ніж перший. До цієї боротьби підготовляє «Франкова поезія, що мов хміль хвилює і збуджує ці сили і мов іскра підпалює почуття національної свідомости. В цьому... лежить одна з численних заслуг співця, що проспівав нам бадьюру пісню про гордість і честь народу».²⁷

Ця жменька виписків зі статей, розвідок і есеїв Симона Петлюри у першій фазі його журналістичної діяльності, свідчить, що Визвольні змагання застали його вповні підготованим відіграти цю роль, яку Провидіння йому приготувало. На жаль ні його оточення, ні широкі маси населення, такої підготовки не мали, а тому й унеможливили йому довести його важке завдання до успішного, державного кінця.

Другий, найбурхливіший період життя Симона Петлюри, й його блискучої кар'єри під час Визвольних змагань, від редактора «Української жінки» в Москві, до генерального секретаря військових справ, а далі голови Директорії у Києві, — тривав (включаючи майже однорічну перерву) усього 4 роки. І коли до його діяльності цього часу не можна застосувати латинського прислів'я про «мовчанку муз під час війни», бо серед документів його канцелярії було безліч телеграм, наказів, звернень, листів, нот, меморандумів і т. п., то про журналістичну, чи публіцистичну роботу говорити не приходиться.

Можемо лише зазначити, що, вкупі з непослабною вірою в український нарід і його майбутне у власній державі, С. Петлюра редагував свої накази, відозви, листи й політичні ноти — надзвичайно ясно, чітко й недвозначно. Вони свідчать не тільки про «набиту руку» в журналізмі, але й про шляхетність змісту цих звернень, може й надто шляхетних, у відношенні до брутального ворога, якому промовляють не аргументи, але п'ястук.

Остання фаза діяльності головного отамана — на еміграції — це посилена журналістична й публіцистична праця, його відзиви на всі події, зв'язані з Україною, швидка відсіч усім брехливим нападам на український народ.

Одною з найважливіших публікацій С. Петлюри під псевдом О. Ряста була брошура «Сучасна українська еміграція та її зав-

²⁷ Там же, стор. 172, 179.

дання»,²⁸ яка появилася 1923 р. у Щипіорні, в Польщі. Сама назва цього популярного видання говорить про її зміст, а нам доводиться тільки обговорити її журналістичну якість. Ото ж, для проглядности й легкості читання, автор поділив її на вступ та окремі розділи, назви яких зразу ж таки вказують про що буде мова в них. У вступі бачимо намагання подати приблизні числа української еміграції поза межами України, як теж вирахувати ці країни, в яких вона поселилася. Дальший розділ — «Склад еміграції» — ділить її на дві основні групи: військові, що перебувають у таборах полонених, та цивільні — урядовці і громадяни УНР різних професій. Наступний розділ «Боротьба не закінчилась!» — стверджує безправність комуністичного уряду в Україні з румуном Раковським на чолі, та страх окупантів перед розплатою, до якої готується народ, а через це й посилений терор ворога.

Розділи «Надія на еміграційне громадянство», «Загальні завдання української еміграції», «Відношення еміграції до уряду» й «Кожен повинен працювати для державної справи», — видаються нам «самозрозумілими» тепер. Одначе, коли врахувати, що С. Петлюра писав їх у перших роках еміграції, — то слід дивуватися його світлому розумові, яким він глибоко й широко схопив усі позитиви й негативи початків української еміграції в Західній Європі. Його спостереження, заклики і вказівки для позитивів, як теж критика негативних явищ, — стали згодом цими «крилатими фразами», які досі вживають усі співробітники української преси, іноді й не знаючи, що їхнім винахідником був ніхто інший, як блискучий журналіст — Симон Петлюра. Ось, наприклад, його аналіза взаємин поміж військом і суспільністю в часі Визвольних змагань: «Армія відчувала на собі хиби нашого державного верховодячого органу та його виконавчих апаратів на місцях. Армія знала, що українське громадянство не сконсолідувалось, не з'єднало своїх сил для організації боротьби і не уявляє єдиного національного фронту, який . . . вищою державною дисципліною давав би образ самопосвяти громадянства і підпорядкованості його державним інтересам . . . Це було «прокляттям» для нашої армії . . .»²⁹ Хто зна, чи ці писання С. Петлюри не «перевиховали» щонайменше західнього громадянства, якому вони бу-

²⁸ Там же, стор. 300-341.

²⁹ Там же, стор. 308.

ли доступні й яке в пізнішій боротьбі УПА проявило якраз і «залізну дисципліну» й «геройство самопосягати» задля самостійності України. Та ось міркування, які й досі залишилися актуальними: «Може не досить цінимо ті придбання, що здобули з обсягу дійсних атрибутів державности». І хоч автор мав на увазі «власний уряд» і «своє військо» на еміграції, то нам зразу пригадується теж нехтування такими державно-творчими діями, як проголошення самостійності Карпатської України 1938 р., чи відновлення незалежності в 1941 р. Наступні рядки аж просяться на сторінки нашої сучасної преси: «Коли б там, на Україні Великій, відчули розбіжність політичної думки серед нашої еміграції, брак єдиної волі... то це боляче відчула б наша нація і гостро засудила б за нашу дріб'язковість та малий розум...»³⁰

Зовсім актуальні, ні трохи не передавлені, думки знаходимо в розділах про працю еміграції на зовнішньому відтинку. У розділі «Праця в окремих державах» знаходимо поради, щоб «праця наша... не обмежувалась окремими угрупованнями партійними. Коли ми поведемо цю роботу тільки серед соціалістичних, скажемо, кругів, а занедбаємо серед демократичних чи консервативних, то на цьому обмеженні самі тільки потерпимо... Кожне партійне угруповання нашої еміграції, очевидячки, переслідувати буде... і свої власні партійні завдання, та кожне з них пам'ятати повинно, що над ними верх мати мусять і цілі державні, загальнонаціональні». Що ж до нашої «Праці серед міжнародніх наукових об'єднань» то подивугідні його, попереджуючі на десятки років, вказівки: «Організація наукових діячів емігрантів» відкриває «можливості ширшого використання ними наукових огнищ і асоціацій міжнароднього характеру».³¹ Те ж саме відносить автор і до «Участі в європейській пресі і журналістиці», яка ще досі для нас «незораним облогом». Похваливши декілька українських журналістів, що працюють в італійській, польській чи румунській пресі, С. Петлюра, жаліє, що інші мовчать: «До таких належить Д. Донцов, один з найталановитіших, сміливих публіцистів та ідеологів української державности».³² Те, про що у 20-их роках думав С. Петлюра, а ми щойно сьогодні здійснюємо, це — «організація лекцій на українські теми» для чужинців: «Що ширше розвинемо нашу діяльність у цій галузі... тим швидше

³⁰ Там же, стор. 313.

³¹ Там же, стор. 317.

³² Там же, стор. 318.

розвіємо упередження до нашої проблеми і тим горливіших — чинних прихильників її серед чужоземців придбаємо!»³³ Свята правда!

Така унапрямуюча брошура не могла не заторкнути й справи нашого відношення до москалів. Цьому питанню присвятив автор декілька розділів й читаючи їх дивуємося його передбачливості та знанню західньо-європейської ментальности. «Боротьба проти «Великої, єдиної Росії» емігрантськими засобами може вестися тільки систематичною, постійною і переконливою інформацією: «Доказати європейцеві необхідність визнання за українською нацією прав на її самостійне державне життя, це значить найщільніше підійти до справи фактичного поділу колишньої московської імперії... Всі держави, утворені після 1917 року на території бувшої Росії, не мають шансів на тривке існування... поки на півдні бувшої імперії не організується і в силу не увійде незалежна держава українського народу... Проводячи певну працю в тому напрямку, ми повинні скомпромітувати ідею реставрації великої Росії, ... натомість виставляючи плян поділу її, як найбільш доцільне розв'язання остогидлої, неспокійної справи, що все таїла в собі погрозу й небезпеку для Європи, що й тепер таїть у собі ті ж тенденції».³⁴ Рівночасно слід вести «Боротьбу проти ідеї федерації», яку дехто з європейських політиків вважає найкращою розв'язкою. «Практика переведення ідеї федерації Росії сучасною московською владою, найкраще доказує нежиттєвість цього методу, штучність цієї форми, ... необґрунтованість і політичну та економічну наївність».³⁵ Розглядаючи наше «Відношення до перекінчиків», себто тих, що добровільно йдуть на співпрацю з московськими большевиками, С. Петлюра повчає: «Слід пам'ятати, що такої «еволюції» в поглядах наших перекінчиків громадянство українське, що під большевиками перебуває, не пошанує, а оцінить його так само гостро-суворо, а може й глузливо, як оцінило воно свого часу «ракетну еволюцію» Винниченка, коли він попробував поїхати в ролі «переконаного комуніста» до Троцького і Раковського для того тільки, щоби скоріше од них утекти, переконавшись в неможливості співпраці з ними. Коли ця наївна подорож Винниченка коштувала йому

³³ Там же, стор. 319.

³⁴ Там же, стор. 319, 321.

³⁵ Там же, стор. 322.

компромітації... то новітні прочани до большевицької Каносси нічого крім презирства і недовір'я до себе викликати не зуміють ні в Україні, ні на еміграції».³⁶ До цих міркувань докидає ще автор короткий розділ «Уміймо шанувати час!» ствердивши, що «Маємо од росіян тяжку спадщину: нахил до безконечних, що одурманюють і виснажують, розмов і дискусій, що здебільшого повертаються в пусту балаканину». Отже, «чого на еміграції повинні ми навчитись, це шанувати час і використовувати його не по-дурному, а з користю для справи... і для нас самих», бож «уміти мовчати, думати, на самоті щось обмірковувати, часто більше значення має, як до самовиснаження патякати!».³⁷

До дальших завдань еміграції зараховує С. Петлюра «вивчення мови народу, серед якого живемо» та взагалі європейських мов, «праця над створенням перекладної й оригінальної літератури», «опрацювання творів про країни, де перебуваємо», «збирання книжок, газет і інших друкованих матеріалів для нашої національної бібліотеки», «архівні пошукування», «праця над засвоєнням наукових удосконалень», «видавництво книжок», а також суспільна опіка над «інтернованими й студентами» і навіть далекойдуча «праця серед національних меншостей — емігрантів з України», проєкт якої приносить честь С. Петлюрі як державному мужеві.

У передовиці «Розпочинаючи видання...», поміщеній у першому числі журналу «Тризуб», якого він був ініціатором і першим редактором, Симон Петлюра висловлює своє редакційне «вірую»: «В українську державність ми віруємо, українську державність ми ісповідуємо, в її неминучості ми переконані». І трохи далі: «державна вища над партією, нація вища над класом». І знову треба дивуватися чіткості й ядерності у визначенні напряму журналу! Переходячи до практичної політики, стаття вірить у неминучість повторення збройного конфлікту «незалежно від форми влади в Росії», бо «всі вони... однаково не миряться з існуванням державної незалежності України... Між царською Росією і сучасною комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони уявляють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіялізму... Всі ці форми «братнього» співжиття ми на протязі історії добре на собі зазнали і відчули... (а) своє ба-

³⁶ Там же, стор. 324.

³⁷ Там же, стор. 325.

жання і свою волю — бути господарем власної землі — український народ тепер твердо виявив...»³⁸

У дальшій статті «Перед широким світом» С. Петлюра повертається до теми поширення зовнішніх зв'язків та закликає наших учених і професорів, зокрема з Праги й Подебрад, вийти зі свого партійного «гетта» в ширшу громадськість, і з вузько-українського засягу, — у міжнародній: «Досі наша професура, здається, не виступила, як національно-наукова корпорація, перед широким світом... Зазначене явище в діяльності нашої професури має свої причини, які його не так виправдують, як пояснюють... Відгук української наукової праці мусить перейти поза межі тієї країни, де ці школи функціонують... Сьогоднішні професори, доценти... з власного досвіду знають, як багато заважив в рішачую добу нашої боротьби факт невідповідного, перекрученого і викривленого знання нашої доби справи відповідальними чинниками Європи, а в тому числі і науковими. Ще й сьогодні всякі «несотворені» речі і думають, і виписують різні чужоземні вчені, коли торкаються української справи... На нашу професуру в цій сфері... спадає частина відповідальної праці, якої за неї ніхто не виконає... Сьогодні професор виступає не лише перед своєю студентською аудиторією, його кличуть експертом в державних справах... Поміркувати над усім варто...»³⁹

Критикуючи «Дебют в Женеві» українських послів з Галичини, автор вказує на вузькість їхнього виступу. «Стисло кажучи, змістові заяви, адресовані «широкому світові», бракує загально-українського національного масштабу... Своєрідний сепаратизм «місцевої політики» тих діячів... доказував би, що ми не доросли до розуміння єдності нації... Замість того, щоб скориставшись нагодою... проголосити спільну мету цілого й частини — самостійне державне існування України, — українські послы обмежили своє завдання... Замість того, щоб мати перед собою широкий образ змагань українського народу... хоч і поділеного штучними кордонами, та аудиторія... мала змогу почути тільки скарги на тяжке становище частини українського народу, що опинилася під польською владою...»⁴⁰

³⁸ Там же, стор. 342, 343, 344.

³⁹ Там же, стор. 349-351.

⁴⁰ Там же, стор. 357-358.

Наче передчуваючи близький московський злочин над собою, С. Петлюра, у статті «Ловці душ» з 18 квітня 1926 р. наводить слова з промови голови уряду УССР Чубаря, в якій цей перестерігає українських комсомольців: «В своїй буденній праці ви не уявляєте собі, товариші, що поруч із радянським урядом робітників і селян, є за кордоном ще другий «уряд» УНР Симона Петлюри — «уряд» без території, без людей. Але цей «уряд» готується за допомогою Чемберлена знову спробувати зруйнувати наше будівництво, пошкодити трудящому людові йти мирним шляхом до соціалізму. Щоб остаточно знищити цю небезпеку (підкр. О. В.), ми мусимо . . . стежити за тим, щоб у нас тут не було прихильників нової боротьби з нами, прихильників спілки з буржуазією».⁴¹ С. Петлюра пояснює причину такого виступу Чубаря: «Треба думати, що у «відповідального» голови московської експозитури в Харкові, були мотиви говорити на цю тему більш поважно і без тої кльовнади, яка досі характеризувала виступи большевицьких керівників, коли вони торкались теми уряду УНР і політичної еміграції . . . Варто зазначити, що згадавши цю дразливу для нього тему, Чубар уважав потрібним встановити різницю між концепцією УНР і УССР . . . Свое ідеологічне завдання . . . Чубар перевів хоч не дуже глибоко, але досить виразно. Щоправда не уникнув вулично-демагогічних інсинуацій на адресу противника, але це вже первородна хвороба, якої не можуть перетравити большевики . . . І не виключена річ, що той самий комсомол, якому Чубар рекомендує «провадити боротьбу з націонал-шовінізмом . . .» — спиниться якраз на боротьбі проти російського (шовінізму), як найбільше для нього наявного і дошкульного . . . Не виключена річ, що комсомольська молодь, співаючи сьогодні інтернаціонал, завтра затягне «Ще не вмерла» . . .⁴² А далі С. Петлюра вияснює справу вимушеної польсько-української угоди: . . . «комсомолень не може не прийти до висновку, що всі інсинуації . . . на уряд УНР і зокрема на С. Петлюру, є ніщо інше як перекладання відповідальності за волю України з хворої голови на здорову . . . умова підписана урядом УНР з Польщею, є логічним наслідком тої зрадницької розкладової роботи, що її провадили збольшевичені елементи . . . на користь Москви, в момент української національної боротьби з нею . . . Інсинуації

⁴¹ Там же, стор. 366.

⁴² Там же, стор. 267, 368, 371.

на тему «Петлюра продавав Україну всім європейським буржуазним державам» — занадто дешево, щоб їм можна було поважно давати якусь ціну... Хіба можна дошукатись будь-яких державних інтересів у поведженні Чубарів, Скрипників, Шумських, Полозів і всіх подібних на них «малоросіян»...? Віддавши Україну в цілковите володіння історичному ворогові, ці покидьки нації намагаються викупити свій злочин перед нею запровадженням т. зв. «українізації»... «Українізація» нікого в Україні обдурити не може... Промова Чубаря стверджує, що української душі уряд УССР не переборов... свідчить про те, що й серед «молодих душ» не все стоїть гаразд, як хотілося б тим, що готують новітніх яничарів рідній нації... цей виступ зайвий раз доказує велике позитивне... значення діяльності української еміграції для кристалізації тих процесів, що відбуваються в Україні».⁴³

До цієї самої теми ще раз повернувся головний отаман 9 травня 1926 року у статті «Російська меншість на Україні» з приводу поїздки представників українського советського уряду до Москви й чекання заплати: «Не так сталося, як гадалось. «Верховний орган» такої уваги не звернув на доклад Чубаря про «величезні досягнення» в обсягу соціалістичного будівництва, не зареагував на «придбання»..., досить кисло поставився до вимог цього уряду фінансового характеру, — зате з гарячою запальністю спинився на «руском вопросе на Украине» даючи «низку фактичних даних про дійсне становище т. зв. «українізації»... Наприклад: 1) робітник-росіянин із Донбаса скаржиться, що він двох своїх хлопчиків виправив вчитись аж на Тульщину, бо не міг їх улаштувати вчитись на російській мові у себе в Донбасі, 2) в Житомирі проф. Язловський не міг добитися дозволу розклеїти оголошень про лекцію на російській мові, бо... на всіх державних установах УССР вивіски повинні бути тільки на українській мові, 3) села на Україні з російськими назвами... були записані як українські, 4) Харківський Окрісполком запропонував... установам провадити листування на українській мові... на російській будуть повертатися нерозглянутими... Ларін закінчив... прирівнявши їх до «праці С. Петлюри»: і «Петлюра, мовляв, робив те саме»...

«Всі виступи членів української делегації... як от Антонока або Головка, а й таких «нотаблів» як Петровський, Чубар, Затон-

⁴³ Там же, стор. 372-374.

ський і Скрипник, справляють враження, що ці проводирі почували себе підсудними, оскарженими і за всяку ціну намагались виправдатися... Як це не дивно, а найбільше нездержливим на язик, так мовити довгоязикою Хвеською, показав себе «український староста» — Петровський... Ріжницю між національною політикою Петлюри і такою ж уряду УССР зформулював Затонський на конкретному прикладі — вивісок... Петлюра перекрашував вивіски, щоб відділити українське селянство від російських селян та робітників. А ми їх перекрашуємо для того, щоб зміцнити пролетарську диктатуру і ще більше споїти трудящі маси України і ССРР». Аргументація мало переконуюча... Відмежувавшись від Петлюри, делегати почали виправдуватися перед верховним аеропагом... Досить! Можна слідком за Петровським повторити: «Де ж утиск над росіянами, де утиск російської мови?» Коли ж пригадати..., що інтереси української більшості приносяться в жертву інтересам національних меншостей і що українське населення підпадає денаціоналізації, ... то оскаржені в утисках над росіянами... виступлять як комуністичні янголи, звільнені від будь-якого закиду в порушенні заповітів Ілліча, ... якими він рекомендував своїм учням «обдурити хохла», а з землі його зробити «перлину» і матеріальну базу ССРР. Ясна річ, що така «національна політика» УССР не може ні в якому разі бути аналогією до «національної політики Петлюри». Як бачимо, мету і тактику «українізації» відгадав і пояснив С. Петлюра прекрасно, а їх «зформулював» під час дебатів, Затонський так: «Чи можна здійснювати (на Україні) керівництво пролетаріату над селянством, коли пролетаріят російський, а селянство українське?» Очевидно, що ні. І от, щоб усунути суперечність, придумується рецепт «українізації» російського пролетаріату, що по досить відвертому і незрівняному тлумаченню Петровського, зводиться тільки до того, щоб «рабочие при разговорах с крестьянами українськими не заглядали в словар»... До цього... і зводиться життєвий сенс... українізації!»⁴⁴

Остання з цієї серії статей у «Тризубі» С. Петлюри п. з. «Компетентне признание Чубаря» — це наче передсмертна вказівка про спричинників майбутнього вбивства: «Після того як... п. Чубар нагадав на з'їзді «комсомолу» про існування за кордоном уряду УНР, таке саме повідомлення уважав він потрібним зробити

⁴⁴ Там же, стор. 378-383.

і на сесії Всесоюзного ЦК'а в Москві: ... «Навіть після того, як советська влада зміцнилася на Україні, еміграція (українська) не заспокоїлась. До цього часу в Парижі існує і живе «український народний уряд» на чолі з Петлюрою. Ми зовсім не певні в тому, що ті, кому це корисно, не зужиткують цього уряду для завдань, направлених проти советського союзу» (Цитуємо по стенографічному звідомленню, уміщеному в «Комуністі» ч. 87 з 17. IV). (1926 р., на кілька тижнів перед виконанням Шварцбартового злочину — О. В.). «Не використати при цій okazji таку «карту», як існування за кордоном уряду УНР, було для п. Чубаря непростимою річчю і він «кинув» її... Для слухачів Чубаря було ясно, що справа з Україною... стоїть непевно, тим більше, що сам Чубар нагадав досить необережно те, що «тільки в єднанні з іншими народами Союзу, Україні пощастило вигнати з своєї території ворогів і закріпити владу робітників і селян». В хаті повішеного уважають за краще не згадувати про шворку. П. Чубар знехтував цей звичай... П. Чубар ствердив те, що «Тризуб» з першого числа висловлює як незаперечну істину: про *підбій* України і окупацію її Московщиною. Ледве чи така заява, як ота Чубарева могла б подобатись Леніну, який своїх співробітників... називав за подібні виступи «болванами»... Для нас важно ствердити самий факт такої заяви і розкрити політичний зміст її... В зв'язку з цим, як би наш національний ворог — ССРСР і його сателіт уряд УССРСР, — не ігнорував про людське око української політичної еміграції та такого чинника її як уряд УНР, — в дійсності він все рахується з шкодою та небезпеками для себе від самого існування і «життя» згаданого чинника...»⁴⁵ Звертаємо увагу на підкресленні слова «життя» в останньому реченні. Досвідчений журналіст, яким був сл. пам. Симон Петлюра, важить не тільки кожне слово, але й розділові знаки. Пишучи ці рядки, він, мабуть і мав на думці своє власне життя, що так трагічно незабаром обірвалося.

Остання праця головного отамана, якої видання здійснено щойно 1966 р., — популярна брошура «Московська воша»⁴⁶ має, як на наші смаки, мало витончену назву. Проте її не слід пояснювати цим, що вона була призначена для «селян». Прочитавши цю книжечку, побачимо, що це цілий виклад української політики,

⁴⁵ Там же, стор. 384-385.

⁴⁶ Симон Петлюра, *Московська воша*. Вид. Бібліотеки С. Петлюри. Париж, 1966.

написаний у незвичайно приступній, та й у незвичайній формі діалогу. Її зміст актуальний і досі, бо розкриває лукаві ходи московського «пролетаріату», яким він затуманював українські маси в часі Визвольних змагань та в перших роках поновної московської влади в Україні. Для прикладу московської «діалектики», обмежимося до поданого С. Петлюрою роздумування, яке виявляє доволі дивну, на перший погляд, назву брошури: ... «Та не так склалось, як бажалось. — Через що ж? — вирвалось у Лавріна. — А через те, що на перешкоді стала московська воша! — відповів Семен... — Зрозумівши таку небезпеку для себе, оці «камітетчики» московські почали все робити, щоб українізацію війська розбити... «камітетчики» московські вилазили на бочку чи стіл (це тоді «трибуною» називалося) та й починають: «Таваріщі українці! Што ето ви делаете?... Разве на фронте ми не з одного катьолка «щі» хлебали? Алі нас не одна вош в окопе ела?... Українізація войска нас разделяет, а ето не харашо... Ведь катьолок у нас обцій і одна вош нас зеднала...» Без оцієї «воші» та «кателька» ні один мітинг, ніяке зібрання не проходило. Скрізь лазила серед наших людей... нашіптуючи їм на вухо: «Не слушайте ваших оратороф. Ето контрреволюція. І вся ваша українізація вайсковая — тоже контрреволюція...» і т. д.

Цей останній приклад публіцистичної техніки головного отамана — завершує картину його журналістичної діяльності. У підсумках бачимо, що якої теми він не торкнувся, якої галузі українського життя не порушив, — Симон Петлюра вмів завжди знайти найкращі — стиль, форму і мовні засоби, — відповідно до обставин, читача і призначення. А з цього висновок, що попри всі якості його як державного мужа і голови Держави, — він був у своєму часі теж найкращим українським журналістом і публіцистом.

*Часописи, журнали, видання, в яких друкувався, або які редагував,
Симон Петлюра:*

1. «Добра» новина», Львів 1903 р.
2. «Праця», Львів 1904-1905 р.
3. «Селянин», Чернівці 1903, Львів 1904 р.
4. «Воля», Львів 1905 р.
5. «Вільна Україна», Петербург 1906 р.
6. «Слово», Київ 1907-1909 р.

7. «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», Львів 1905 р.
8. «Літературно-Науковий Вісник», Львів 1902-1907 р.
9. «Обласное обозрение и Вестник Козачих Войск», Петербург 1903 р.
10. «Киевская старина», Київ 1904 р.
11. «Україна», Київ 1907 р.
12. «Образование», Петербург 1908 р.
13. «Украинская жизнь», Москва 1912-1917 р.
14. «Голос минувшего», Петербург 1913 р.
15. «Книгар», Київ 1917-1919 р.
16. «Трибуна», Варшава 1923 р.
17. «Тризуб», Париж 1925-1926 р.

Окремі книжки С. Петлюри:

1. «Іван Франко — поет національної чести» — 1913 р.
2. «Незабутні», збірник статей про українських діячів культури, В-во «Час», Київ 1918 р.
3. «Сучасна українська еміграція та її завдання», Щипьорно 1923 р.
4. «Галичина, Буковина, Угорська Русь» (С. Петлюра був співавтором), Москва 1915 р.
5. «Московська воша», оповідання дядька Семена, посмертне видання, Бібліотека ім. Симона Петлюри і Націоналістичне видавництво, Париж 1966 р.

Дані, взяті з доповіді Миколи Степаненка на сесії Мічигенської Академії наук, англійською мовою, 23 березня 1979 р., надрукованій в «Америці» (Філядельфія) п. з. «Симон Петлюра — дослідник української культури», 13 листопада 1979 р., ч. 165.

Еммануїл Райс

НЕСПРАВЕДЛИВІ ОБВИНУВАЧЕННЯ*

Симон Петлюра залишається жертвою одної з найбільш парадоксальних і найбільш незаслужених історичних несправедливостей, які можуть бути. Його завжди обвинувачують в протижидівських погромах, які відбувалися в Україні після революції 1917 р.

Ця територія була знищена громадянською війною, що розпалила пристрасті не лише на території, контрольованій армією Петлюри, але також і не меншою мірою на землях, окупованих комуністами або білою армією чи іншими. Тільки чомусь обвинувачують у жорстокостях лише Петлюру.

Всі погоджуються, що жорстокості були, і їх засуджують. Справжніми відповідальними, мені здається, були ті, хто викликав безконтрольну стихію і посилив існуючі суперечності в ім'я революції, а не ті, які перенесли наслідки цієї діяльності.

Одним із перших актів Симона Петлюри була відозва до українських вояків проти погромів (листопад 1917), а уряд УНР надав жидам повну автономію (січень 1918), якої жидівське населення не мало до того часу ніде в світі. В уряді було шість жидівських міністрів (Зільберфарб, Рафес, Золотарьов, Ревуцький, Вульф-Ляцький, Красний, Гольдельман). Жид Марголін був делегатом України на Міровій конференції у Версалі. Двадцять відсотків депутатів у Центральній Раді були жиди. Катедра літератури й історії жидів була заснована на Університеті в Кам'янці-Подільським.

Під час громадянської війни моя родина і я були на території, де відбувалася найгостріша боротьба. Кожне село переходило з рук до рук по декілька разів. Погроми не припинялися. Але найбільша небезпека була від анархічних банд, котрі дуже часто

* З французької мови переклала Ярослава Йосипишин.

не мали жадної політичної ідеології, виявляючи передусім ресентименти селян, яких часто зневажали і грабували.

Навпаки, прихід армії Петлюри в якесь село завжди означав встановлення порядку, законности й безпеки.

У цей неспокійний час Петлюра, як і його противники-комуністи, часом були примушені звертатися за допомогою до тих безконтрольних і не контрольованих банд, яких погромницькі нахили не було змоги приборкати, не дивлячись на великі зусилля.

Відомий випадок погрому в Проскурові, що його організувала банда під проводом Самосенка, якої анархічна допомога принесла більше кривди українській національній боротьбі, ніж користі. Військовий суд уряду Петлюри засудив Самосенка на смерть і його розстріляно.

У тій скрутній ситуації, в якій знаходився український уряд, розстріл в обороні жидів військовика ранги «отамана» (полковника), начальника великої військової сили, має своє значення.

Існуючі документи виявляють, з одного боку, жорстокість погромів, а з другого — невинність Петлюри, який завжди був проти погромів до самого кінця.

Навпаки, ці ж документи показують, що комуністи в багатьох випадках провокували погроми, щоб скомпромітувати найнебезпечнішого противника, яким був для них Симон Петлюра.

Коли ми візьмемо проблему під кутом «кому користь», треба признати, що Петлюра не мав ніякої користі з таких ексцесів, бож вони могли тільки компромітувати ціль, за яку він боровся.

Навпаки, в руках комуністів погроми були зброєю, яку вживали з метою сіяти безпорядки в адміністрації і в армії Симона Петлюри.

Справедливість вимагає встановлення правди про те, хто дійсно був відповідальним за пролиту кров. Петлюра — тільки жертва великої історичної помилки.

Коли часописи принесли вістку, що Петлюра забитий і обвинувачений в погромах в Україні, я пам'ятаю велике здивовання мого батька, який сказав: «Я ніколи не думав, що це він був відповідальним за погроми».

Григорій Васькович

ЗНАЧЕННЯ ТВОРЧОСТИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ

Великі діла, довершені Симоном Петлюрою в час революції 1917-1920 років, і його праця для української справи на чужині до 1926 р. становлять цінний матеріал для вивчення української політичної думки. Як відомо, ціла спадщина Симона Петлюри є вислідом практичної дії видатного мужа на найвищому щаблі державної організації в стадії посилених змагань народу за самостійне державне життя і тим самим вона має далеко більше значення для педагогічних цілей, ніж інші ідеологічні і політичні твори з-перед революції і після неї. Потрібно лише уложити цю спадщину в програми навчання і при допомозі відповідних дидактичних прийомів зробити приступною для найширших кіл українського народу, зокрема для українського молодого покоління в краю і на чужині.

Коли ж говорити про політичну освіту — цю найбільш потрібну поневоленому народові ділянку знання, де можна б основно і науково розробляти питання нашої державности, то приходить ся ствердити, що вона українцями досі занедбана. Працівники на полі освіти, щоправда, присвятили багато праці боротьбі за українську школу і за українську мову, зокрема в перших трьох декадах 20 сторіччя на підросійській Україні, і мали на цій ниві в теоретичній площині значні успіхи, але питанню політичної освіти, звичайно, не було тоді змоги присвятити окремої уваги. Вийшло так, що до тепер ще не маємо загально-національних інституцій, які займалися б цією важливою ділянкою знання, якщо не враховувати політичні організації і партії, котрі дещо в тім напрямі робили. Навіть на чужині, у вільному світі, після розселення по різних країнах, громадські установи і освітні діячі зорганізували лише загально-освітні, т. зв. доповнюючі школи українознавства, але з уже існуючих по війні в Німеччині і

Австрії кругло тридцять українських гімназій світського типу для хлопців і дівчат, ані одної не вдержано. І тому зовсім не маємо, в цілій діяспорі, українського середнього шкільництва, де можна б основніше навчати принаймні загально-освітні українські предмети. Тим більше ніхто з рамени громадських і шкільних інституцій досі не турбувався і далі не турбується справою поширення політичного знання серед молоді позашкільного віку. Вислід такий, що більшість молоді виростає без жадного інтересу до політичних проблем свого народу, часто є байдужа до невідрадного положення української нації під російсько-більшевицьким пануванням і не думає взагалі над тим, як можна б допомогти батьківщині.

Це свідчить, що без політичного розуміння національних проблем не може бути зацікавлення до ангажованости в політичній праці. Щойно коли людина, зокрема молода людина, за допомогою знання, усвідомить собі реальну дійсність, в якій знаходиться її нарід, пізнає відношення історичних подій, що продовж століть склалися на існуючий стан, і зрозуміє свою ролю в житті спільноти, лише тоді вона може вступити на творчий шлях політичної праці, даючи свій особистий вклад у всенародне змагання. Тому вивчення політичних проблем свого народу є необхідним. При тому треба мати завжди на увазі той факт, що політичні інтереси недержавних народів є інші від інтересів державних народів, і, як хтось навіть здобув загальне політичне знання, наприклад, у державній службі в країні поселення, з чужих підручників чи в чужих школах, його треба необхідно доповнити українським знанням, яке вкаже на українське національне завдання із становища потреб нашої спільноти.

Ціллю політичної освіти має бути вироблення самостійного мислення і діяльності людини в державі, або в її змаганні за здобуття держави. Це можна досягнути за допомогою студій джерельних матеріалів. Хоч український нарід не мав змоги закласти в себе школи політичних наук і самостійно вести державні справи на своїй території, все ж таки в новішій історії з половини 19 сторіччя починаючи, українські історики, поети, письменники, журналісти і політичні діячі залишили нам значну кількість вартісних політичних творів, партійно-політичних програм і довершили багато державних політичних актів, які є добрим матеріалом для здобуття політичної освіти і зрозуміння завдань,

що в політичній площині стоять перед нашим народом. Сюди належить також ціла духовна спадщина Симона Петлюри. Але ці твори лишаються для більшості суспільства невідомими. Їх майже ніхто в наш час не читає і не вивчає. В Україні вони всеціло заборонені, а на чужині панує загальна байдужість, зокрема останнім часом, серед старшого громадянства, а молодь, не маючи ні прикладу, ні поради від старшого громадянства, такими творами не цікавиться. Тому й не дивно, що навіть про завзяту збройну боротьбу Симона Петлюри і його політичну діяльність, поза деякими загальниковими історичними відомостями, звичайно, молодше покоління навіть з середньою і вищою освітою, здобутою в чужих школах, не знає. Йому не подано цієї творчості у відповідний час і у відповідній формі до вивчення і не збуджено до них зацікавлення. Звичайно, святкові реферати, про великі діла визначних людей, на поминальних академіях в їх честь, систематичного політичного знання не можуть дати, а без знання джерельних творів фактично годі корисно й успішно займатися українськими політичними справами.

Вивчення українських політичних творів, в тому і творчості Симона Петлюри, можна з успіхом переводити після устійнення головних напрямних і цілей, які хочемо досягнути. Загально беручи, в системі політичних наук можна визначити три головні ділянки. Ними є: наука про конституцію, уряд і адміністрацію, наука про зовнішні стосунки між державами і міжнародні організації і наука про політичні ідеї і теорії, що є носіями всякої політичної дії. Крім того, політичні науки пов'язані з низкою інших наук, таких як філософія, право, історія, економія, соціологія й інші. З цих ділянок в програму української політичної освіти на початку повинні увійти українські політичні ідеї й теорії, які стали рушійними силами у відродженні українського народу та в його визвольній боротьбі. Маємо на увазі кілька таких ідей: примат духовости, національна свобода, державницька політика, соціальна справедливість і визвольна боротьба. Ці ідеї були висловлені поетичною формою 130 років тому в політичних поемах Шевченка, потім частково в «Книгах битія» Костомарова і творах Драгоманова, сильно заступлені в Міхновського та повністю виявлені в творців IV Універсалу, зокрема в збройній боротьбі та політичній діяльності С. Петлюри. В той бурхливий час всі вони конкретизувалися в революційних подіях.

Оформлену на основі цих ідей ідеологію можна назвати такою нашою українською правдою у розумінні слова «правда», уживаного у політичних поемах Шевченка. В тому сенсі можемо сказати так: основою української національної ідеології є кілька головних правд-ідей, за перемогу яких іде боротьба нашого народу проти російсько-більшевицького панування на Україні.

Перша правда стверджує той факт, що українці є християнською нацією і тому відкидають голошену большевиками філософію матеріалізму як спекулятивну і незгідну з дійсністю.

Друга правда проголошує, що нація, а не кляса, є основною формуючою силою історичного процесу і як найвища людська спільнота, зі своїми об'єктивними і суб'єктивними прикметами, має право на суверенне життя серед інших націй світу.

Третя правда вважає початковим постулятом української нації створення української суверенної держави, на етнографічних українських землях, побудову демократичного ладу в тій державі та створення в ній можливостей всебічного розвитку українському народові.

Четверта правда приймає принцип соціальної справедливості, спертій на демократичному ладі, духовій свободі, приватній власності і свободі політичних та громадських організацій.

Врешті п'ята правда з системи української національної ідеології говорить, що за здобуття незалежності української нації треба боротися за всяких умов. Вона виразно протиставиться намаганням росіян звести на манівці українську визвольну концепцію під заслоною мирної співпраці, культурних зв'язків і т. п.

Спробуємо тепер, для прикладу, розглянути деякі твердження Симона Петлюри під аспектом названих вище правд, порівнюючи декотрі з них з політичними думками Шевченка, Костомарова, Драгоманова і Міхновського, щоб бачити розвиток української політичної думки за час від написання політичних поем Шевченка до проголошення IV Універсалу Українською Центральною Радою.

Над ідеєю примату духовості тут не будемо зупинятися. Вона для цілого українського народу є такою самозрозумілою, що потреба наголошування цієї ідеї ніколи дотепер не стояла на першому плані. Ця ідея є нам всім іманентною і глибоко закоріненою в цілій нашій історії, культурній творчості і всій діяльності.

Думки до ідеї національної свободи

Шевченко вважає, що «найбільше завдання історії української нації, як і всякої нації взагалі, полягає в тім, щоб створити державу».¹

Костомаров у «Книгах Битія» пише так: «І встане Україна з своєї могили і знову озветься до всіх братів своїх Слав'ян» (т. 103). «І Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі Слав'янським» (т. 104).²

Драгоманов проповідував потребу перебудови царської Росії на конституційну федеративну державу і виступав проти українського «сепаратизму».³

Міхновський пише про самовизначення України так: «Одна єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі».⁴

Петлюра у зверненні до населення всієї соборної України у вересні 1919 року пише, що перша підвалина у програмі уряду УНР є «самостійність і незалежність Української Народньої Республіки, — щоб ніхто з близьких та далеких сусідів не замахнувся на наше самостійне, державне життя та добробут українського народу».⁵

Це запевнення Петлюри у його «Зверненні» є логічним продовженням тих актів, що відбулися під час трьох років революції, а саме: рішуче відкинення большевицького ультіматуму з грудня 1917 р., проголошення України самостійною державою і проголошення соборности. Тоді, у революційний час, події відбувалися скоро. Лише 8 місяців проминуло від проголошення автономії I Універсалом, потчерез проголошення III Універсалом Української Народньої Республіки (формально у федерації), до проголошення незалежности. Об'єктивно оцінюючи, за такий корот-

¹ Л. Білецький: *Великий льох*, у творі: Т. Шевченко «Кобзар», том, II, УВАН, Вінніпег 1952, стор. 264. Тут і далі в цитатах підкреслення наші (Г. В.)

² М. Костомаров: *Книги Битія Українського Народу*. В-во Український Музей-Архів при УВАН, Авґсбург 1947, стор. 24.

³ М. Лозинський: *Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова*, у виданні: «Вишкільний курс ІСПО», ч. 1, Брюссель 1975/76, стор. 111-168. Перше видання у Відні 1915 р.

⁴ М. Міхновський: *Самостійна Україна*, у журналі: «Фенікс», ч. 6, Мюнхен 1955, стор. 77. Перше видання у Львові 1900 р.

⁵ С. Петлюра: «Статті, листи, документи», том I, УВАН, Нью-Йорк 1956, стор. 234.

кий час осягнено дуже багато. Невдач і програної боротьби треба шукати в інших занедбаннях і труднощах.

Думки до ідеї державницької політики

Шевченко рішуче засуджує «возз'єднання» з Московщиною, доведене Хмельницьким 1654 р. в Переяславі; змальовує Росію як руїницьку силу, яка підбиває, загарбує і нищить чужі, сусідні народи; і вирішує з допомогою духового і морального усвідомлення народу, змагати до *відродження української нації*.⁶

Костомаров і Кирило-Методіївське Братство ставило за мету «визволення слов'янських народів, в тім числі й українського, і утворення з них *слов'янської федерації*».⁷

Драгоманов «... у своїх програмових нарисах, особливо в „Вільній спілці“ дав зразок зовсім безнаціональної *російської федерації*... Брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичному полі, був головною трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплідності його політичних змагань...»⁸

Міхновський пише в імені своєї партії так: «... ми зобов'язані вказати ту найближчу мету, яку ми маємо на оці. Ця мета — *повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією 1654 р. з розширенням її впливу на цілу територію українського народу...*»⁹

Петлюра, у наведеному вище зверненні, підкреслює суверенність і демократію, пишучи, що в програмі уряду УНР є «загальне, рівне, таємне, безпосереднє, пропорційне право обирати своїх представників до усіх установ народньої влади... Уряд при першій змозі скличе парламент з установчими функціями, до складу якого увійдуть представники найширших кіл українського громадянства».¹⁰

⁶ Л. Білецький: *Великий мѡх і ін. політичні поеми*, у творі: Т. Шевченко «Кобзар», том II, УВАН Вінніпег 1952.

⁷ М. Грушевський: *Ілюстрована Історія України*, Київ-Відень 1921, стор. 493.

⁸ І. Франко: *Поза межами можливого*, у виданні «Прологу», «Вивід прав України», Нью-Йорк 1964, стор. 143-149. Вперше опублікував цю статтю «Літературно-Науковий Вістник», кн. 10, у Львові 1900 р.

⁹ М. Міхновський: *Самостійна Україна*, у журналі «Фенікс», ч. 6, Мюнхен 1955, стор. 79.

¹⁰ С. Петлюра: «Статті, листи, документи», том I, УВАН, Нью-Йорк 1956, стор. 235.

Подібно, як і інші політичні діячі того часу, Петлюра був соціалістичних переконань. Соціалізм прагнув у цілій Європі повалення існуючого правного устрою держав і побудови в них демократичного порядку на підставі нового економічного принципу — принципу соціальної справедливості. Тому не дивно, що для всіх українських політичних партій на початку революції були найважливішими два принципи: соціалізм і демократія. Але в ході революції в Російській імперії виявилось, що українське розуміння демократії і соціалізму було якраз протилежне до того, яким користувалися російські партії в себе, і у відношенні до України.

Це видно на таких кількох прикладах: українські партії переводили різні всенародні з'їзди і встановляли свою владу з допомогою демократичних виборів, натомість російські більшовики проголосили диктатуру пролетаріату і послідовно її здійснювали на всій зайнятій ними території колишньої царської імперії. Українські партії змагали до націоналізації великих земельних посіделостей і одночасно були за приватною власністю трудових господарств. Більшовики визнали комуністичний устрій за найкращий і силою переводили його всюди у формі колективізації. Українські партії не прив'язували особливої ваги до творення військової сили, вважаючи, що соціалістично-демократичні держави не будуть воювати проти себе. Російські партії, в першій мірі більшовики, вважали організацію війська самозрозумілою державною потребою і приділили військовій справі як найбільше уваги. Та найголовніша протилежність постала у випадку національного питання, яке вже на самому початку привело до конфлікту між Україною і Росією, і в ході революції піднеслося до головної проблеми, що спричинила справжню збройну, криваву і дуже запеклу війну між двома державами. Бо російські партії вважали, що всі народи царської імперії мусять далі, після успішної протицарської революції, належати до Росії; натомість Україна (як і інші поневолені народи) хотіла стати самостійною і рівнорядною державою серед вільних народів світу.

За такої політичної ситуації, оцінивши правильно те, що російські політичні течії є проти самостійної України, Петлюра приймає засаду, що без національної свободи не може бути соціальної і залишається вірним цій засаді назавжди. В дусі такої засади він змагає до об'єднання політичних сил України, творить

перші військові частини для оборони національної свободи і, як шеф армії, веде збройну боротьбу.

Коли говорити про ідею соціальної справедливості, треба відмітити, що всі вичислені тут автори протестували проти царського гнету, були проти рабства і визиску, за покращання долі селян і робітників і тому не будемо тут над цим питанням зупинятися. Перейдемо до чергового питання.

Думки до ідеї визвольної боротьби

Шевченко з рішучістю висунув ідею збройної визвольної боротьби проти ворогів України, як єдиний шлях здобуття втраченої національної свободи, в різних своїх творах як «Гайдамаки», «Холодний Яр» і ін.

Костомаров і Драгоманов проповідували *мирно-політичне змагання* до знесення царської влади і побудови федерації слов'ян.

Міхновський писав: «Ми виголошуємо, що ми *візьмемо силою те, що нам належить по праву*, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби . . .»¹¹

Петлюра в промові на політичній нараді в листопаді 1919 р. сказав: «Панове старшини й козаки, візьмемось до праці в цей тяжкий момент, щоб зберегти *єдину надію України, регулярну армію*, бо тільки наша боротьба й перемога може визволити Україну від чужого панування».¹²

У журналі «Табір» ч. 1, Петлюра писав таке: «Нація повинна зрозуміти вагу *ідеї оборони батьківщини*, бо від того чи іншого усвідомлення її залежить життя або смерть державного існування нації, її воля і розвиток, чи занепад і державна загибель».¹³

З наведених думок, до поодиноких правд нашої ідеології, бачимо, що Петлюра ідейно і політично був співзвучний з Шевченком і Міхновським, і в практиці реалізував ідеї Шевченка, не зважаючи на те, що був вихованим на ідеях Драгоманова. Рево-

¹¹ М. Міхновський: *Самостійна Україна*, у журналі: «Фенікс», ч. 6, Мюнхен 1955, стор. 79.

¹² С. Петлюра: «Статті, листи, документи», том I, УВАН, Нью-Йорк 1956, стор. 239.

¹³ С. Петлюра: *Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі*. «Статті, листи, документи», том II, УВАН, Нью-Йорк 1979, стор. 395.

люційний час і державна рація перемогли. На становищі голови держави і головного отамана він дав своїм сучасникам і наступникам добрий приклад боротьби і мав на них великий вплив. Його твердість і вірність ідеї боротьби за волю України спричинилися до того, що його діло продовжується до нинішнього дня і буде напевно завершено перемогою і здобуттям незалежної України. Але ця твердість і вірність були також причиною його трагічної смерті.

При цій нагоді варто вказати на деякі аспекти цього останнього питання. Беручи до уваги силу української визвольної концепції, москалі ведуть проти української державницької думки і проти визвольних організацій нищівні акції. Вони стараються в корені знищити все, що могло б привести до відірвання України від Росії. Їхні акції є різnorodні. До кожного національного прояву українців, де б він не був, москалі зразу займають відповідне становище, студіюють його докладно і, прослідивши, намагаються завдати йому якнайбільшого удару, щоб у самому зародку задушити жевріючий національний вогонь.

Перший рід таких акцій — це свідомо асиміляція здібних, але національно нестійких одиниць з-поміж української інтелігенції і вербування їх до російської служби. Звичайно москалі наділюють таких осіб відповідними чинами і матеріальними вигодами та пляново роблять з них запроданців і перевертнів, якими потім успішно послуговуються у гнобленні України. Таких зрадників свого народу на Україні, на превеликий жаль, у зв'язку з довговіковим поневоленням, не бракувало і не бракує. Вони рекрутуються з національно несвідомого елемента, отже з одиниць, які не мали змоги виховуватися в дусі національної ідеології, не були ознайомлені з українською політичною конценцією, а до того — це звичайно кар'єристи, матеріялісти, які дбають лише про власний добробут.

Другий рід акцій москалів — це радикальне фізичне нищення або довголітнє ув'язнення творців і членів організованого визвольного руху, особливо провідних одиниць цього руху, які теоретично і практично, за всяких умов, наполегливо працювали для визволення свого народу. Першим довголітнім в'язнем в половині 19 сторіччя, за проголошення нових національно-політичних і революційних ідей, був сам Шевченко, дійсний творець нової національної ідеології. В останніх шестидесяти роках прикладів та-

перші військові частини для оборони національної свободи і, як шеф армії, веде збройну боротьбу.

Коли говорити про ідею соціальної справедливості, треба відмітити, що всі вичислені тут автори протестували проти царського гнету, були проти рабства і визиску, за покращання долі селян і робітників і тому не будемо тут над цим питанням зупинятися. Перейдемо до чергового питання.

Думки до ідеї визвольної боротьби

Шевченко з рішучістю висунув ідею збройної визвольної боротьби проти ворогів України, як єдиний шлях здобуття втраченої національної свободи, в різних своїх творах як «Гайдамаки», «Холодний Яр» і ін.

Костомаров і Драгоманов проповідували *мирно-політичне змагання* до знесення царської влади і побудови федерації слов'ян.

Міхновський писав: «Ми виголошуємо, що ми *візьмемо силою те, що нам належить по праву*, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби . . .»¹¹

Петлюра в промові на політичній нараді в листопаді 1919 р. сказав: «Панове старшини й козаки, візьмемось до праці в цей тяжкий момент, щоб зберегти *єдину надію України, регулярну армію*, бо тільки наша боротьба й перемога може визволити Україну від чужого панування».¹²

У журналі «Табір» ч. 1, Петлюра писав таке: «Нація повинна зрозуміти вагу *ідеї оборони батьківщини*, бо від того чи іншого усвідомлення її залежить життя або смерть державного існування нації, її воля і розвиток, чи занепад і державна загибель».¹³

З наведених думок, до поодиноких правд нашої ідеології, бачимо, що Петлюра ідейно і політично був співзвучний з Шевченком і Міхновським, і в практиці реалізував ідеї Шевченка, не зважаючи на те, що був вихованим на ідеях Драгоманова. Рево-

¹¹ М. Міхновський: *Самостійна Україна*, у журналі: «Фенікс», ч. 6, Мюнхен 1955, стор. 79.

¹² С. Петлюра: «Статті, листи, документи», том I, УВАН, Нью-Йорк 1956, стор. 239.

¹³ С. Петлюра: *Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі*. «Статті, листи, документи», том II, УВАН, Нью-Йорк 1979, стор. 395.

люційний час і державна рація перемогли. На становищі голови держави і головного отамана він дав своїм сучасникам і наступникам добрий приклад боротьби і мав на них великий вплив. Його твердість і вірність ідеї боротьби за волю України спричинилися до того, що його діло продовжується до нинішнього дня і буде напевно заверрене перемогою і здобуттям незалежної України. Але ця твердість і вірність були також причиною його трагічної смерті.

При цій нагоді варто вказати на деякі аспекти цього останнього питання. Беручи до уваги силу української визвольної концепції, москалі ведуть проти української державницької думки і проти визвольних організацій нищівні акції. Вони стараються в корені знищити все, що могло б привести до відірвання України від Росії. Їхні акції є різномодні. До кожного національного прояву українців, де б він не був, москалі зразу займають відповідне становище, студіюють його докладно і, прослідивши, намагаються завдати йому якнайбільшого удару, щоб у самому зародку задушити жевріючий національний вогонь.

Перший рід таких акцій — це свідомо асиміляція здібних, але національно нестійких одиниць з-поміж української інтелігенції і вербування їх до російської служби. Звичайно москалі наділюють таких осіб відповідними чинами і матеріальними вигодами та пляново роблять з них запроданців і перевертнів, якими потім успішно послуговуються у гнобленні України. Таких зрадників свого народу на Україні, на превеликий жаль, у зв'язку з довговіковим поневоленням, не бракувало і не бракує. Вони рекрутуються з національно несвідомого елемента, отже з одиниць, які не мали змоги виховуватися в дусі національної ідеології, не були ознайомлені з українською політичною концепцією, а до того — це звичайно кар'єристи, матеріялісти, які дбають лише про власний добробут.

Другий рід акцій москалів — це радикальне фізичне нищення або довголітнє ув'язнення творців і членів організованого визвольного руху, особливо провідних одиниць цього руху, які теоретично і практично, за всяких умов, наполегливо працювали для визволення свого народу. Першим довголітнім в'язнем в половині 19 сторіччя, за проголошення нових національно-політичних і революційних ідей, був сам Шевченко, дійсний творець нової національної ідеології. В останніх шестидесяти роках прикладів та-

перші військові частини для оборони національної свободи і, як шеф армії, веде збройну боротьбу.

Коли говорити про ідею соціальної справедливості, треба відмітити, що всі вчислені тут автори протестували проти царського гнету, були проти рабства і визиску, за покращання долі селян і робітників і тому не будемо тут над цим питанням зупинятися. Перейдемо до чергового питання.

Думки до ідеї визвольної боротьби

Шевченко з рішучістю висунув ідею збройної визвольної боротьби проти ворогів України, як єдиний шлях здобуття втраченої національної свободи, в різних своїх творах як «Гайдамаки», «Холодний Яр» і ін.

Костомаров і Драгоманов проповідували *мирно-політичне змагання* до знесення царської влади і побудови федерації слов'ян.

Міхновський писав: «Ми виголошуємо, що ми візьмемо силою те, що нам належить по праву, але віднято в нас теж силою. Наша нація довго нездужала, але нині вже стає до боротьби...»¹¹

Петлюра в промові на політичній нараді в листопаді 1919 р. сказав: «Панове старшини й козаки, візьмемось до праці в цей тяжкий момент, щоб зберегти *єдину надію України, регулярну армію*, бо тільки наша боротьба й перемога може визволити Україну від чужого панування».¹²

У журналі «Табір» ч. 1, Петлюра писав таке: «Нація повинна зрозуміти вагу *ідеї оборони батьківщини*, бо від того чи іншого усвідомлення її залежить життя або смерть державного існування нації, її воля і розвиток, чи занепад і державна загибель».¹³

З наведених думок, до поодиноких правд нашої ідеології, бачимо, що Петлюра ідейно і політично був співзвучний з Шевченком і Міхновським, і в практиці реалізував ідеї Шевченка, не зважаючи на те, що був вихованим на ідеях Драгоманова. Рево-

¹¹ М. Міхновський: *Самостійна Україна*, у журналі: «Фенікс», ч. 6, Мюнхен 1955, стор. 79.

¹² С. Петлюра: «Статті, листи, документи», том I, УВАН, Нью-Йорк 1956, стор. 239.

¹³ С. Петлюра: *Чергові проблеми військового будівництва в українській військовій літературі*. «Статті, листи, документи», том II, УВАН, Нью-Йорк 1979, стор. 395.

люційний час і державна рація перемогли. На становищі голови держави і головного отамана він дав своїм сучасникам і наступникам добрий приклад боротьби і мав на них великий вплив. Його твердість і вірність ідеї боротьби за волю України спричинилися до того, що його діло продовжується до нинішнього дня і буде напевно завершене перемогою і здобуттям незалежної України. Але ця твердість і вірність були також причиною його трагічної смерті.

При цій нагоді варто вказати на деякі аспекти цього останнього питання. Беручи до уваги силу української визвольної концепції, москалі ведуть проти української державницької думки і проти визвольних організацій нищівні акції. Вони стараються в корені знищити все, що могло б привести до відірвання України від Росії. Їхні акції є різnorodні. До кожного національного прояву українців, де б він не був, москалі зразу займають відповідне становище, студіюють його докладно і, прослідивши, намагаються завдати йому якнайбільшого удару, щоб у самому зародку задушити жевріючий національний вогонь.

Перший рід таких акцій — це свідомо асиміляція здібних, але національно нестійких одиниць з-поміж української інтелігенції і вербування їх до російської служби. Звичайно москалі наділюють таких осіб відповідними чинами і матеріяльними вигодами та пляново роблять з них запродавців і перевертнів, якими потім успішно послуговуються у гнобленні України. Таких зрадників свого народу на Україні, на превеликий жаль, у зв'язку з довговіковим поневоленням, не бракувало і не бракує. Вони рекрутуються з національно несвідомого елемента, отже з одиниць, які не мали змоги виховуватися в дусі національної ідеології, не були ознайомлені з українською політичною конценцією, а до того — це звичайно кар'єристи, матеріялісти, які дбають лише про власний добробут.

Другий рід акцій москалів — це радикальне фізичне нищення або довголітнє ув'язнення творців і членів організованого визвольного руху, особливо провідних одиниць цього руху, які теоретично і практично, за всяких умов, наполегливо працювали для визволення свого народу. Першим довголітнім в'язнем в половині 19 сторіччя, за проголошення нових національно-політичних і революційних ідей, був сам Шевченко, дійсний творець нової національної ідеології. В останніх шестидесяти роках прикладів та-

кого фізичного нищення маємо пребагато. Згадаймо розстріли ЧеКа, згадаймо Єфремова і його товаришів з процесу СВУ-СУМ, згадаймо всіх письменників, всіх членів підпілля та провідників визвольних організацій, знищених за кордоном, з них першого Петлюру та нинішніх борців в Україні, тоді будемо мати ясний образ цього роду акцій ворога.

Вслід за другим родом акцій, тобто за фізичним нищенням незламних політичних діячів, москалі стосують третій рід наступальних акцій на визвольний рух: вони стараються звести на манівці українську визвольну політику. Виразними прикладами того є особливо ті акції, що відбувалися в першому десятиріччі після большевицької революції і ті, що їх почали переводити большевики з шістдесятих років, тобто в останніх десятиріччях.

Девіза росіян в тому третьому роді акцій проти українців така (цитую за Липинським): «Знищити державно-національну віру серед провідної верстви — це найкращий спосіб політично приспати, а потім поневолити дану націю».¹⁴ І справді, якраз в той спосіб москалі осягнули великий успіх у двадцятих роках. Цей успіх ворога став для нас тим грізніший, що захитання віри серед частини провідної верстви розпочалося від найвищих керівних осіб.

В час, коли в Україні большевики безоглядно розстрілювали повстанців і членів національного спротиву, колишній президент України, творець IV Універсалу, проф. Михайло Грушевський, шанований всіма найбільший український історик, пертрактус приватно з представниками советської влади і повертається з еміграції на Україну, щоб там, під чужою окупацією, мирно науково працювати. Для визвольної боротьби таке потягнення було дуже некорисне. Таким кроком, більше ніж хто інший, Грушевський вніс політичну дезорієнтацію в ряди української політичної еміграції і в ряди визвольного руху в краю.

Приблизно ж в той час президент і диктатор Західньої УНР, д-р Євген Петрушевич, творець акту 1 листопада 1918 року, заслужений парламентарист і державний діяч, втримує зв'язки з представниками советської влади в Берліні, надіючись отримати якусь політичну допомогу від Советів для Галичини. Ми можемо собі уявити, як після того легко було большевикам ширити радяно-

¹⁴ В. Липинський: *Листи до братів-хліборобів*, Відень 1926, стор. 367.

фільство на еміграції, заманювати людей до повороту на підсоветську Україну, зводити на нівець українську національно-політичну концепцію боротьби з ворогом, а впарі з тим приготувати смертельний удар національно-визвольному рухові в краю і його преставникам на еміграції.

Тактика большевиків в таких акціях була такою: якщо вдається дійти до зговорення з головними діячами українського політичного світу і різними шляхами унешкідливити їхню визвольну діяльність, то тоді запаморочити й обдурити менше значущих політиків буде далеко легше, покликаючись при тому на примірливе ставлення до ворога головних українських діячів. Тих провідників, що стояли непохитно на фронті боротьби, так як Петлюра, ворог прямо стріляє, або іншим способом нищить фізично, бо вони перешкоджають мирному зговоренню, а тоді з широкими народними масами справа йде легше. Ці народні маси в краю й на еміграції, маючи таку захитану у своїй вірі провідну верству, яка шукає договорень з ворогом, стають дезорганізовані і переходять в стан пасивності й апатії, а того якраз ворогові треба. Прикладом такого поступування може бути наступний історичний факт. Після замордування головного отамана Симона Петлюри в Парижі 1926 року, большевики з великим завзяттям зайнялися справою нав'язування контактів з політично податливою частиною української еміграції, схилиючи її до зміновіховства і зтягаючи мирним шляхом у свій фарватер, щоб тим способом повністю зробити нешкідливою для себе. Це саме повторилося в шестидесятих роках після вбивства Бандери.

На щастя, до провалу української визвольної політики, в кризовому часі 20-х років, не допущено. Дві організації — УВО і ОУН — під проводом найближчого співробітника Петлюри в час Визвольних змагань, полковника Євгена Коновальця, перейняли розпочату березневою революцією 1917 року боротьбу і завзято, з повною відповідальністю, продовжували її, не зважаючи на великі жертви, серед яких наложив головою сам полк. Є. Коновалець, замордований скрито москалями, як і Петлюра, та інші невгнуті борці за волю України і краще майбутнє свого народу.

У шестидесятих роках, не зважаючи на те, що акції відбувалися 20 років після поновної окупації України, політична еміграція зуміла дати відсіч ворогові тому, що вона як цілість значно сильніше зорганізована, ніж після першої світової війни.

Мусимо бути свідомі того, що і тепер ворог не припинив свого наступу на еміграцію. Навпаки, москалі будуть всіми способами змагати далі до заламання нашої стійкості, використовуючи для того всяких політично нестійких одиниць, і різними невидними ходами будуть настирливо старатися витворювати замішання серед нас для загального ослаблення цілоти нашої спільноти. Таким акціям мусимо твердо протиставитися і саме тому треба поширити політичну освіту серед молоді. Діло Петлюри і його історична постать будуть мобілізувати нові сили до боротьби, бо його значення для державно-громадського виховання молоді дуже велике. Треба тільки довести його творчість нашої молоді і це є завданням нас старших.

Зиновій Соколюк

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАВА В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Доба української державности в часі першої світової війни цікава з багатьох поглядів і заслуговує на її всебічне дослідження. Багато дечого вже сказано. Але існують ділянки, яких або взагалі не обговорювано, або згадувано їх проблеми лиш мимоходом, фрагментарно.

До найцікавіших питань, пов'язаних з виникненням нового державного твору або зо зміною режиму, належить, без сумніву, те, що приносить з собою інновація для одиниці-громадянина, які права й обов'язки його чекають, наскільки буде забезпечена свобода його рухів тощо. Не було воно інакше і при будіванні української державности. Нова зміна приносила з собою новий правний стосунок одиниці до держави і навпаки.

Перш за все, нам треба зробити декілька стверджень, потрібних для кращого розуміння обраної нами теми. Це — вияснення суті громадянських або, як їх ще називають, основних прав взагалі і, спираючись на це вияснення, розглянення їхнього квантуму і якості в українській державі.

Поняття громадянських прав дуже тісно пов'язане з поняттям свободи. Свобода лежить в основі усіх політичних починань. Біда лиш в тому, що кожний інакше розуміє це поняття. Свободу часто утотожнюють з демократією, інколи з націоналізмом, соціалізмом і іншими політичними течіями. І дійсно, кожна з цих течій узглядне «чиюсь» свободу, змагає до «якоїсь» волі. Але ані демократія, ані всякі «-ізми» не є синонімами свободи.

Свобода, як така, ніколи не виступала в чистій формі, тобто у формі повної вільности думок і вчинків, незалежности від будь-якого поневолення і примусу. Така свобода привела б до анархії, бо необмеженість свободи одного нарушувала б свободу іншого.

Знов же надто велике обмеження свободи може допровадити до поневолення, проти якого в усіх часах і в усіх системах виявлювано спротив. Звідси висновок, що поняття свободи доволі скомпліковане, а в зв'язку з тим теж і проблема громадянських прав (подекуди їх називають громадянськими свободами) не легкою до вирішення.

Коли розглядати історію людства, тоді побачимо, що вона просякнена постійним змагом, війнами, революціями в ім'я свободи. З цим змагом пов'язані великі зрушення, які витиснули своє п'ятно на дальший розвиток людського роду. До таких великих зрушень можна б, наприклад, зарахувати Французьку революцію з її волелюбними кличами і накресленим нею ходом історичного еволюціонування в Європі і поза нею.

Поруч змагання за свободу цілих народів, яке завершується в національній державності, належить бачити і змагання за свободу одиниці-громадянина держави. Воно, може, не завжди таке гучне, як змагання за державність, але не менше важливе і, часто, для долі цих держав децидуюче. Згадаймо такі акти, як Магна карта (1215), Габеас корпус акт (1679), Джеферсонову декларацію незалежності (1776), але також Декларацію прав людини і громадянина (1789), щоб зрозуміти про що йдеться. В наших днях таким актом є Загальна декларація прав людини,¹ проголошена Об'єднаними Націями в 1948 р., на яку покликаються т. зв. дисиденти в ССРСР.

Спочатку громадянські права були відносно скромним об'єктом боротьби, наприклад, за свободу віри або непорушність мешкання. Комплікованість життя приносила з собою поширення того, що ми підтягаємо під сучасне поняття громадянських або основних прав. На сьогодні це вже об'ємистий каталог прав громадянина, які, однак, з огляду на згадувані вже інтереси і права інших одиниць, або з огляду на державу, зазнають певних, законно нормованих обмежень.

Щоб краще зрозуміти і оцінити змагання української держави в напрямі гарантування свобод своїм громадянам, належить тут

¹ Див. напр., *Menschenrechte, Texte internationaler Abkommen, Pakte und Konventionen*, Hrsg. Peter Pulte, Opladen 1974, стор. 50. Український текст декларації гл. *Інформація*, бюлетень ВО УНРади, Мюнхен-Нью-Йорк 1968, стор. 14 і *Загальна декларація прав людини*, Держ. В-во Політичної літератури УРСР, Київ 1963.

лиш побіжно вирахувати те, що сьогодні зараховується до громадських прав.² Багато з тих свобод закріплені в основному законі держави, тобто конституції. І так, до основних прав зараховують: право одиниці на вільний розвиток особистості, свобода сумління і віровизнання, рівність усіх перед законом, політичні права (активне і пасивне виборче право), заборона зворотної дії карних законів, засуд на підставі закону (нулля пена сіне леге), свобода вислову думки в слові і на письмі, право батьків на виховання дітей, вільний вибір звання, свобода руху, свобода зборів і демонстрацій, право об'єднуватися, свобода преси, право на страйк, рівність чоловіка і жінки, рівноправність шлюбних і нешлюбних дітей, рівноправність незалежно від походження, раси і віровизнання, право азилу, право на власність, непорушність мешкання, тайна листування і т. д. і т. д. Кожне з цих прав — це проблема і тема для себе, ми тут можемо тільки вказати на їх охоплення.

На цьому дуже загальниковому тлі належить приглянутися питанню основних прав в Українській Народній Республіці, яка виникла у висліді змагань українського народу до державної самостійності.

Належить тут з притиском зазначити, що у вирі боротьби новостворена самостійна держава мала багато більше важливих завдань, ніж встановлювати юридично витончені форми особистих свобод громадян. Треба було скріплювати владу, встановлювати спокій внутрі і обороняти державу назовні; пекучою була проблема формування і скріплення армії, розбудови державного апарату тощо. З другого боку, не могли бути поминені мовчанкою справи громадянських свобод, поскільки треба було цьому громадянину сказати, чого він має очікувати від нової влади, тим більше, що інші претенденти до влади — большевики — виступили з надто привабливими гаслами.

Як безпосередньо незаангажовані в тодішніх подіях не можемо позбутися докору, що українські політичні сили того часу (подібно, як і пізніше) не були приготовані до солідного державного будівництва, що негативно відбилося на дійсності. Зокрема бракувало ясної концепції щодо форм і виявів державности, цілої

² Література про громадянські або основні права — об'ємиста. Тут наведемо тільки для прикладу дві праці: Н. Maier, *Die Grundrechte des Menschen im modernen Staat*, 1973; Voigt A., *Geschichte der Grundrechte*, Stuttgart 1948.

побудови державного апарату, відповідного розпропагування самостійницьких ідей тощо. Самими гаслами, доброю волею й ідеалізмом будувати державу важко. Бракувало людей з політичним, дипломатичним і юридичним досвідом і знанням, що в остаточному висліді негативно відбилося на будівництві нового державного життя.

Очевидно, з перспективи часу є вигідно судити тодішніх акторів, маючи перед очима ціль і досягнені наслідки. Як справедливими не були б всякі докори, вони будуть без значення, коли не враховувати конкретних умов і можливостей. Це — також тема для себе, яку найкраще міг би насвітлити історик. Зокрема цікавило б, у зв'язку з цим, питання, чому перемогла большевицька революція, а не українська, хоч можливості старту можна б оцінювати майже однаково. Коли, з одного боку, гасла пролетарської революції мали надзвичайну притягальну силу, то, з другого, не можна твердити, що національне питання не було доволі атрактивним. Теж воно мало запалюючі елементи, спроможні потягнути за собою маси.

В нашому розгляді громадянських прав в часі української державности, зокрема в часі Української Народньої Республіки за часів Центральної Ради і Директорії, ми мусимо обмежитися до декількох законодавчих і політичних актів, з яких можна б схопити тенденції-напрямок і вартість продиноких прав. Сюди будуть належати Резолюції Всеукраїнського Національного Конгресу з 17-21. 4. 1917 р.; Універсали УЦРади — 1-го з 23. 6. 1917, 2-го з 16. 7. 1917, 3-го з 20. 11. 1917 р. і 4-го з 22. 1. 1918 р.; далі Статут вищого управління України з 29. 7. 1917 р.; зокрема Конституція УНР, схвалена 29. 4. 1918 р., Деклярація Директорії УНР з 26. 12. 1918 р.; врешті «Закон про тимчасову владу в Українській Народній Республіці», ухвалений 28. 1. 1919 р. Конгресом Трудового Народу України в Києві.

З погляду нашої теми всі ці акти мають різну вартість і на це будемо звертати увагу.

Резолюції Всеукраїнського Національного Конгресу в Києві, скликаного УЦРадою в днях 17-21. 4. 1917 р., в більшості займалися справою автономії України в межах федеративного устрою Росії (юридично така конструкція не має сенсу). Ці резолюції не зупиняються над питанням громадянських прав, але можна з них витягнути деякі висновки і в цьому напрямі. Так, наприклад, у них

порушена важлива справа «ґарантії прав національностей, що живуть на Україні».³ Не є істотне, що резолюції конгресу не подають ширшої концепції цих ґарантій (практично це питання скриває в собі поважні комплікації і не є легким до розв'язання), для нас важливо ствердити, що власне одним з перших актів найвищого українського національного представництва була турбота про долю неукраїнських людей. Ця турбота забирала стільки місця, що пізніше Д. Дорошенко робить докори, мовляв з'їзд «виявив велику увагу до „меншостей“ — зовсім непропорціонально до тої уваги, якою ці меншости обдаровували український національний рух».⁴ Можна сперечатися наскільки така резолюція в цілому і її частинне домагання щодо меншин диктовані тактичними оглядами. Ми переконані, що грав у цьому немаловажну роль гіркий досвід власного довголітнього поневолення.

Теж перший Універсал УЦРади⁵ належить трактувати як деклярацію без особливого юридичного значення. Стоячи на становищі автономії України і вказуючи на ворожість Тимчасового уряду Росії щодо автономних домагань, цей Універсал висловлюється куди рішучіше: «І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили свою долю». Тенденція цього Універсалу ясна: «Хай народ український на своїй землі має право порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад в Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і таємним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сейм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, в Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори».

Кваліфікацію непослідовностей Універсалу (з одного боку, боротьба за автономію, з другого — домагання повної самостійности) залишаємо на боці. Для нашої теми важливо ствердити, що УЦРада зробила дальший крок у напрямі забезпечення громадянських прав. До них належать виборчі права і то права без будь-яких обмежень, права, які, звичайно, притаманні демократичним устроєм. Ці права належить собі усвідомити тому, що пізніше, як побачимо, вони були істотно обмежені.

³ Див. Д-р К. Костів, *Конституційні акти відновленої української держави 1917-1919 років і їхня політично-державна якість*. Торонто 1964, стор. 23. В дальшому цитуванні офіційних документів спираємося на цій праці.

⁴ Дмитро Дорошенко, *Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918)*. Частина перша. Львів 1923, стор. 79.

⁵ К. Костів, там же, стор. 35-39.

Поруч виборчих прав, Універсал знову присвячує відносно багато місця національним меншинам. Між іншим, там говорить-ся: «По містах і тих місцях, де українська людність живе спільно з іншими національностями приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя». З другого боку, Універсал апелює і до національних меншин стати «до праці коло організації автономії України».⁶

Другий Універсал УЦРади був політичним компромісом між Тимчасовим урядом і нею. Від ТУ появилася декларація з 15. 7. 1917 р., в якій визнається, щоправда, Генеральний Секретаріат, склад якого визначається російським урядом у порозумінні з УЦРадою, але немає ні слова про автономію й евентуальну федерацію. Універсал УЦР, натомість, інкримінує Тимчасовому урядові признання «за кожним народом права на самовизначення». Таке самовизначення можна витягнути з декларації тільки на основі дуже далекойдучої і великодушної інтерпретації. По суті, ТУ такого самовизначення не передбачував, а рішення долі міжнаціональних стосунків народів Росії резервував для Установчих зборів. Та й другий Універсал має багато теоретичних запевнень, як, наприклад, «щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення і розвитку цілої Росії...»⁷

Коли з національно-політичного погляду другий Універсал є абсолютно кроком назад (тут говориться тільки про «змагання» до автономного устрою України), то в площині громадянських прав властиво немає жадних нових елементів. УЦРада, на основі домовлень з ТУ, подекуди відступила від проголошених першим Універсалом засад і тим самим треба б уважати, що й деякі громадянські права були другим Універсалом анульовані або щонайменше завішені. Це стосується передусім виборчих прав, бо в справі національних меншин теж другий Універсал закріплює їх прерогативи (напр., національні меншини мають дати своїх представників до УЦРади).

Інтерпретації другого Універсалу, як позитивного для України явища (мовляв, Тимчасовий уряд затвердив автономію) мож-

⁶ К. Костів, там же, стор. 38.

⁷ К. Костів, там же, стор. 49.

на трактувати як патріотичні спроби видати бажане за дійсне. Факт, що «перемир'я» між росіянами і українцями викликало негодування всередині Тимчасового уряду і серед російських кіл, слід трактувати як обурення, що з «хахлами» взагалі ведено переговори.

Тут хронологічно треба б зупинитися над «Статутом вищого управління України». Він являє собою щось у роді частини конституції. Доповнившись представниками національних меншин, УЦРада, яка мала складатися з 822 членів, утворила з себе Малу Раду в числі 58 членів, у тому 18 з національних меншин. «Статут» був вислідом праць УЦРади. В дійсності, є це закон про Генеральний Секретаріят, тобто те тіло, що мало б творити уряд України. У 21 параграфі устійнюється спосіб його покликання, функції, стосунок до Тимчасового уряду тощо. У ньому, однак, немає місця для нормування громадянських прав одиниць. Єдине питання меншин вирішується в ньому таким порядком, що «при секретареві в національних справах визначається три товариші секретаря — від росіян, жидів і поляків».⁸

Як бачимо, питання меншин тягнеться червоною ниткою крізь цілу діяльність УЦР. Забезпечувані права не були належно гоноровані ані меншинами, ані тим більше ТУ. Останній зо свого боку вкоротив права України тим, що видав Тимчасову інструкцію (17. 8. 1917) за підписом Керенського, якою ліквідовано або обмежено права, виложені в «Статуті».⁹

У досить неясній політично-державній обстановці пройшов час до большевицької революції. Було видно, що ТУ перестав мати будь-яку владу, хоч на периферіях і, зокрема, в Україні знаходилися вірні йому російські війська. УЦРада виступила проти большевицької диктатури і тим самим створила новий фронт проти себе. У днях 2-12. 11. 1917 відбувся в Києві третій Всеукраїнський військовий з'їзд (коло 3000 делегатів), який вимагав від УЦРади проголошення української демократичної республіки. Його резолюції були підставою для третього Універсалу.

Серед розгляданих досі актів третій Універсал, який формально проголосив Українську Народню Республіку, але «не відділяючись від Російської Республіки», має в собі найбільше еле-

⁸ К. Костів, там же, стор. 56-59.

⁹ К. Костів, там же, стор. 59-61.

ментів про громадянські права. Тут вперше касується право власності «на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хозяйств сільсько-господарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі», бо «землі ті є власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу».¹⁰ Вправді націоналізації землі не можна зараховувати до громадянських прав, слід, однак, здогадуватися, що український уряд мав намір забезпечити все сільське населення знаряддям праці — землею. Такий намір можна вже підвести в сусідство основних прав громадянина.

До основних прав належить зарахувати проголошення Універсалом восьмигодинного дня праці. Звичайно, тут, як і в земельній справі, потрібне було б докладніше визначення і регулювання. В цьому питанні повинні були появитися звичайні закони.

Теж скасування смертної кари і уділення повної амністії «за політичні виступи, зроблені до цього дня», належить розуміти як спробу врегулювати питання політичних прав і недоторканости особи. «Суд в Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу» — говориться в Універсалі. Що автори розуміли під поняттям «справедливий» — важко вгадати, подібно як важко схопити «дух народу» у виконванні судівництва. Не зважаючи на незручність і неprecизність вислову, можна сподіватись, що йдеться тут про засаду «нулля пена сіне леге», тобто про забезпечення легальности. Власне закони повинні відповідати духові народу, а засудження не сміє відбуватися без законної постанови.

Універсал говорить теж про «закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях». Звідси видно бажання УЦРади перевести децентралізацію адміністративної влади, а тим самим респектувати місцеві інтереси, в тому й інтереси одиниць.

Універсал торкається і безпосередньо громадянських прав. Наведім відповідний уривок повністю:

«Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у

¹⁰ К. Костів, там же, стор. 69-73.

зносинах із усіма установами». Крім цього «народам великоруському, жидівському, польському й іншим в Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя».¹¹

Зрозуміло, каталог громадських прав в Універсалі не вичерпує усіх знаних нам свобод. Зрештою, йдеться тут про декларації, які для їхньої конкретизації мали б бути закріплені в конституції і звичайних законах. Пригадаймо — не може бути безмежної свободи слова, друку і т. п., бо це допровадило б до анархії. Адже ж інсинуації, наклепи, очорнювання були б на порядку дня, коли б закон не визначив меж, в яких може проявлятися свобода слова і друку.

Ми віримо, що при спокійному розвитку і довшому існуванні української держави такі закони появилися б і, після їх випробування, виправдали б себе. Тут істотним є бачити бажання української держави закріпити громадянські права за населенням України.

Дещо ілюзорною виглядає постанова Універсалу про вибори до Українських установчих зборів (отже парламенту) на день 9. 1. 1918 р. і скликання цих Установчих зборів на 22. 1. 1918 р. Можна розуміти бажання УЦРади допустити народ до голосу, але ж не дуже реальним слід уважати переведення цих виборів в дещо більше ніж місячний реченець. З другого боку, швидка легалізація української державної влади, надання їй все-народнього мандату було б у той час надзвичайно корисним явищем з погляду на стабілізацію внутрі і на міжнародне становище.

Після появи третього Універсалу УЦРада розвинула досить живу законодавчу діяльність. Вже за дев'ять днів після його проголошення ухвалено виборчий закон. У сфері громадянських прав лежить, між іншим, закон про національно-персональну автономію національних меншин з 22. 1. 1918 р., закон про 8-годинний робочий день з 25. 1. 1918 р., закон про громадянство УНРеспубліки з 2. 3. 1918 р.

Розвиток подій в Україні, зокрема війна з большевиками, потреба навести спокій і порядок внутрі країни, прискіпили появу

¹¹ К. Костів, там же, стор. 72.

4-го Універсалу (22. 1. 1918), яким УЦРада проголосила цілковиту самостійність УНР.

В 4-му Універсалі зустрічаємо багато елементів, які вже були проголошені давніше. І так, у ньому наголошується демократичність устрою («Влада у ній — тобто Українській Республіці — буде належати тільки до народу України...»)¹² Можливо, під впливом большевицьких гасел, а може й у наслідок переваги соціалістів у ЦРаді, ця демократія не є повна, вона передбачує певні обмеження. Військо, напр., має бути демобілізоване, а на місце постійної армії має бути заведена народня міліція, «щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств». Хто ці пануючі верстви, які випадають з-під охорони державних органів, і чому вони «пануючі» — Універсал не говорить.

Певного обмеження зазнає і самоврядування. «Коли наші вояки вернуться додому, народні ради — громадські і повітові — й громадські думи мають бути перевибрані... установити таку владу, до якої мали б довір'я й яка спиралася б на всі революційно-демократичні верстви, має уряд робітничо-селянських і військових депутатів, вибраних із місцевих людей». Попри дивну термінологію («уряд робітничо-селянських і військових депутатів») вражає обмеження самоврядування тим, що воно має спиратися на довір'я «революційно-демократичних верств».

Взагалі кладення наголосу на «трудящих» при розподілі землі або при наладнанні виробництва продуктів, «необхідних для робочих мас», каже здогадуватися, що УЦРада в соціяльній площині взяла курс «на ліво», включно з клясовою боротьбою. В тому ж напрямі йде проголошення удержавлення торгівлі і запровадження «державно-народньої» контролю над банками. Вправді Універсал декларує підтвердження усіх демократичних свобод, проголошених третім Універсалом, але, як видно з наведених прикладів, розвиток покотився в дещо іншому напрямі.

29 квітня 1918 р., отже на один день перед гетьманським переворотом, появилася Конституція Української Народньої Республіки.¹³ Не зважаючи на короткотривалість її дії, вона заслуговує нашої окремої уваги. Передусім, вона, подібно до інших мо-

¹² Текст четвертого Універсалу див. К. Костів, там же, стор. 83-88.

¹³ К. Костів, там же, стор. 96-109.

дерних конституцій, вміщує в собі каталог «прав громадян України» (розд. II, статті 7-21). Чотири статті (7-10) стосуються громадянства УНР: громадянином є кожна особа, яка набула це право порядком, приписаним законами УНР; український громадянин може бути теж громадянином іншої держави (отже, дозволене мультигромадянство); заявою до уряду УНР можна зректися громадянських прав; позбавити громадянських прав може тільки суд республіки. Повноліття признається з досягненням 20-го року життя, також зрівнюється з правами й обов'язками чоловіків і жінок (стаття 11). Стаття 12 установлює рівність громадянських і політичних прав усіх громадян. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподаткування не дають ніяких привілеїв. У діловодстві й актах УНР зносяться всякі титули. За статтею 13 громадянин не може бути затриманий інакше, ніж на основі судового вироку або на гарячому вчинку і має бути випущений по 24 годинах, якщо немає відповідного судового рішення. Стаття 14 зносить кару смерті, тілесне покарання і конфіскату майна як кару. Стаття 15 встановлює недоторканість житла. Ревізія без судового наказу може відбутися тільки в наглих випадках, але й тоді такий наказ має бути доручений до 48 годин після ревізії. Стаття 16 гарантує тайну листування. Відкривання листів може наступити на основі судового наказу або у визначених законом випадках. Конституція забезпечує свободу слова, друку, сумління, організації, страйку, якщо це не противиться карному праву (ст. 17), свободу зміни місця пробування (ст. 18). Тільки у випадках виняткового стану можуть бути законні постанови, які обмежують поодинокі громадянські права (ст. 19). Статті 20 і 21 регулюють питання виборів і надають активне і пасивне виборче право громадянам, які закінчили 20 років життя.

Крім цього, постанови Конституції з ділянки громадянських прав знаходяться в інших розділах, як, наприклад, IV-му, де мова про вибори до Всенародніх зборів, VI-му, де мовиться про Суд УНР. Цим правам присвячені і оба останні розділи — VII (ст. 69-78) і VIII (ст. 79-83). В одному з них йдеться про Національні союзи, де подрібно врегульовано здійснення національно-персональної автономії на практиці. Без перебільшення можна сказати, що норми про національні меншини в Конституції УНР належать до тієї категорії постанов, якими можна гордитися. Остан-

ній розділ говорить про припинення громадянських свобод у випадку державної конечности, тобто під час війни або внутрішніх заворушень.

Відмінно від попередньо обговорюваних актів, Конституція присвятила дуже багато уваги саме справам громадянських прав. Можна б навіть сказати, що сталося це коштом інших важливих проблем державного будівництва, які потребували б докладніших постанов (напр., немає в ній нічого про економічний устрій, культурні справи тощо).

Якщо зупинимося при питанні громадянських прав, тоді можна з усією рішучістю ствердити, що Конституція УНР була важливим і цінним здобутком української державности. Не важне тут, скільки запозичено в ній від інших народів і як ці права виявили б себе на практиці. Схвалення виявляє добре продумання справ, зв'язаних з громадянськими правами, але також рішучість і бажання УЦРади дати народові далекойдучу свободу, створити модерний тип держави.

Правда, Конституція не проголошує всіх відомих нині громадянських прав (напр., бракує в ній регулювання всіх видів власности, справи віровизнання і церкви, питання освіти і т. п.), але важко вимагати, щоб у такому гарячому часі всі питання знайшли розв'язку. Ми бачили, що деякі з них назрівали в розгарі праці або зазнавали коректур, відповідно до духа часу. З деякими постановами ми можемо погоджуватися, з іншими ні. Практика, тобто точне виконання постанов показали б наскільки вони були реальні і чи не потрібні були б зміни.

Після усунення гетьмана від влади на українській сцені, прийшла до голосу 5-членна Директорія (15. 11. 1918), покликана до життя Українським Національним Союзом, що являв собою своєрідну коаліційну опозицію до гетьманського уряду. Деклярація Директорії УНР з 26. 12. 1918¹⁴ є неначе своєрідною конституцією, хоч і не прикрашена параграфами і відповідною юридичною стислістю. Передусім вражає в ній полемічний тон, вістря якого спрямоване проти гетьманського режиму. Дальшою характеристичною прикметою є те, що Директорія станула на становищі клясократії, заявляючи: «Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим — робіт-

¹⁴ К. Костів, там же, стор. 145-152.

ництву і селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кров'ю». А коли так, то не можна вже говорити про принцип всенародньої демократії, хоч формально термін «демократія» знаходиться в декларації. Директорія «пропонує» селянству, робітництву і трудовій інтелігенції вибрати делегатів на Конгрес Трудового Народу України (він мав би бути щось в роді парламенту), який «матиме всі верховні права й повноважність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки», а також «має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі».

Рівнож в декларації є мова про громадянські права. Їхня суть не є, однак, стисло схоплена, а наголошування клясового підходу робить надію на ці права ілюзорною.

Інакше мається справа з «Законом про тимчасову владу в УНР», виданим Конгресом Трудового Народу України з 28. 1. 1919 р.¹⁵ Цей Конгрес, що проходив в дуже несприятливих умовах боротьби на різних фронтах (22.-28. 1. 1919), заявив виразно, що він «стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад в Україні». Правда, є ще в цьому законі згадка про «трудові ради» на місцях, але це треба б зберегти на conto створених Директорією фактів. З огляду на невідрадне внутрішнє і зовнішнє становище України закон цей не займає становища до громадянських прав, а присвячує свою увагу забезпеченню влади в Україні. Для нас тут важливо наголосити його поворот до демократизму.

Розвиток подій пішов у небажаному для українців напрямі. Ворожа перевага і внутрішня незгода припинювали екзистенцію молодій державі. Внедовзі розпався і склад Директорії. На посту залишився Симон Петлюра.

¹⁵ К. Костів, там же, стор. 175-176.

II.

СТАТТИ І ЗАМІТКИ

СИМОН ПЕТЛЮРА І ПОГРОМИ*

1. «Вирок цивілізації»

25 травня 1925 р. на вулиці Расін в Парижі більшовик¹ Самуїл Саломон Шварцбарт застрілив Симона Петлюру, голову Української Народної Республіки в екзилі. Після першого пострілу Симон Петлюра втратив рівновагу і впав на коліно, а потім завалився на тротуар. Шварцбарт вистрілив ще шість куль у лежачого вже Петлюру. Цим актом Шварцбарт став героєм світового жидівства, їхнім «ангелом помсти» і був опісля оспіваний у жидівській поезії і літературі. Жидівський історик С. С. Фрідман твердить, що Шварцбарт забив неозброєного «жидоненависницького провідника жидоненависницького народу»² за вчинення жидівських погромів.

Українці ставили собі питання, чому забито саме Петлюру, який був прихильником жидів, а не Денікіна, Волинця, Булака-Балаховича, чи когось іншого з відомих погромників, які тоді жили в Парижі? Відповідь була ясна: в протилежності до них, Петлюра очолював український визвольний рух і цим саме був для ворога небезпечний. Більшовики постійно переслідували Петлюру і, уживши дипломатичного тиску, змусили його виїха-

* З англійської мови переклала Леся Панасюк-Джонс.

¹ Жидівські історики пристрасно заперечують, що Шварцбарт був більшовиком, але факт, що він організував і очолював більшовицький відділ, який підлягав відомому більшовикові Котовському, говорить сам за себе. Щодо політичної приналежності Шварцбарта див. *Tcherikover Archive*, File 451-482, Document 38204. Архів Черікова знаходиться в Іво Інституті Жидівських Студій в Нью-Йорку.

² Saul S. Friedman, *Pogromchik. The Assassination of Simon Petlura*. Hart Publishing Co, New York 1976. Згадане твердження міститься на обкладинці книжки.

ти з Польщі.³ Він користувався престижем у Польщі, Франції й інших країнах. Його підтримували українці в екзилі і повстанці в Україні, які продовжували боротись з большевиками в підпіллі, все ще надіючись на його поворот. Убивши Петлюру, ворог надіявся знищити український визвольний рух, але це йому не вдалось. Навпаки, ворог зробив Петлюру символом ще більш зміцненого руху. Вбивство Петлюри було тільки першим з цілого ряду політичних вбивств українських національних провідників⁴ і йшло по лінії постанови Комінтерну про політичні вбивства, яка була підписана 9 січня 1926 р. Сам характер вбивства дуже нагадує методи, застосовані большевиками в їхній боротьбі з українським підпіллям в 1921-1926 рр.⁵

Жидівські автори стараються доказати, що Шварцбарт не мав спільників у вбивстві.⁶ З українського боку генерал Микола Шаповал твердив, що Шварцбарт був замішаний в большевицькій змові, яку очолював Михайло Володін. На процесі Шварцбарт признався, що він колись був соціалістом, але не уточнив якої саме фракції.⁷ За молодих літ він належав до групи «Функ» (Іскра), де він вивчав Маркса, Енгельса, Лібкнехта і Ласалю.⁸ Коли його запитали на суді, чи він служив в червоній армії, Шварцбарт відповів, що ні.⁹ Насправді він не тільки служив в червоній

³ Про це особливо свідчать листи Раковського, голови советського уряду в Україні.

⁴ Крім С. Петлюри, найвизначнішими жертвами були Євген Коновалець, забитий в 1938 р., і Степан Бандера, забитий у 1959 р.

⁵ Ще перед вбивством Петлюри большевики вдосконалили способи усунення отаманів, вбиваючи їх або знеславляючи їхню честь. У випадку такого загрозового противника, яким був Петлюра, вони застосували обидва заходи.

⁶ S. Friedman, *op. cit.*, p. 107.

⁷ *Tcherikover Archive*, File 451-482, Document 38204; далі: Tcher. Arch. (Чер. арх.).

⁸ На зразок «Іскри» Леніна. В своїй праці проф. Фрідман намагається представити Шварцбарта як релігійного фанатика, але на стор. 55 Шварцбарт, поранений в березні 1916 р., «ввічливо» відмовляється від услуг рабіна. Взагалі ціла книжка вражає своєю необ'єктивністю і ненавистю до всього українського. Навіть задля послідовності своїх аргументів автор не може стриматися від презирства до української державности. Наприклад, з одного боку він твердить, що Петлюра був всемогутній, мав повну владу над усією територією України і тому міг, якби хотів, припинити всі погроми, але з другого боку таке твердження не перешкоджає йому деінде злорадно висловлюватись про «короткотривалу Українську Республіку» і брати в лапки слово «незалежна» Україна, особливо коли йдеться про жидівських міністрів УНР (стор. 19).

⁹ S. Friedman, *op. cit.*, p. 119.

армії, але й сам організував жидівську військову частину, яка складалася з 90-и вояків і підлягала відомому большевикові Котовському аж до 1920 р.¹⁰ Крім цього, як зауважує А. Яковлів в своїй ще досі найавторитетнішій праці про процес Шварцбарта, «він (Шварцбарт)... вмістив свої спомини з перебування на Україні 1917-1919 рр., при чому одверто й не ховаючись описував, як він служив в червоній большевицькій армії та як їздив по Україні з карними большевицькими загонами...»¹¹ Шварцбарт також свідчив неправдиво, що він повернувся в Росію в складі французької військової місії і був членом Червоного Хреста. Він перекручував факти про свій арешт за крадіж з вломом у Відні під прізвиськом Вальсбергер у 1908 р., за що відсидів чотири місяці каторжної тюрми, і про його виселення з Будапешту як небажаної особи у 1909 р.¹²

Українці переконані, що Шварцбарт був або большевиком, або їхнім інструментом, і що не він один був замішаний у змові. На слідстві 1926 р. проф. В. Коваль впізнав Шварцбарта як одного з трьох осіб, в тому ще одного мужчину і жінку, які стежили за Петлюрою.¹³ Ще інший свідок, ген. М. Шаповал, присягнув на слідстві і на процесі, що йшлося про змогу і що головними змовниками були Володін і Шварцбарт.¹⁴

Ген. Шаповал свідчив, що Володін був членом Спілки Російських Максималістів і він приїхав з Німеччини на конгрес соціалістичної партії, який відбувся 8 серпня 1925 р. Поскільки Володін не мав де зупинитись і не знав французької мови, на прохання одного французького соціяліста (проф. Неймана?), Шаповал прийняв Володіна на своє помешкання. Володін мав у нього про-

¹⁰ «Нова Україна», ч. 9, 1926 р., стор. 139.

¹¹ А. Яковлів, *Паризька трагедія*. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Міжорганізаційний Комітет для Вшанування Пам'яті Симона Петлюри, Прага 1930, стор. 231.

¹² *Tcher. Arch.*, File 460. Doc. 3850-65. До того, подорожуючи на пароплаві «Мельбурн» до Росії, «Шварцбарт і ще кілька його товаришів провадили большевицьку пропаганду на пароплаві, були арештовані і передані російській владі по приїзді до Архангельську». Яковлів, цит. праця, стор. 231.

¹³ S. Friedman, *op. cit.*, p. 102. Хоч проф. Коваль помер перед тим як процес почався, суд прийняв його свідчення.

¹⁴ Микола Шаповал, *Про смерть Петлюри*. Календар Українського Робітничого Союзу, Скрантон, Пен. 1929 р., стор. 69. (Цей автор ще раніше писав про большевицьку змову забити Петлюру в «Українському Робітникові» за 15 вересня 1926 р.).

бути короткий час, але візита продовжилась на два-три місяці. Опісля Володін перейшов мешкати до проф. Неймана. Від січня 1926 р. Володін регулярно відвідував Шаповала, а в лютому заходив до нього майже щодня. Шаповал заявив, що Володін брав участь у терористичних акціях на Далекому Сході у 1920-1921 рр., потім працював у большевицькій місії у Празі і допоміг організувати повстання комуністів в Кладні, біля Праги. Через це мусів виїхати з Чехії й опинився в Берліні, де працював у большевицькій місії, а потім переїхав нелегально до Франції.¹⁵ Окрім Шаповала, Володін часто заходив до приятеля, який мешкав близько цвинтаря Пер Ляшез. Тому, що Володін завжди викручувався і відмовлявся назвати свого приятеля по імені, до самого вбивства Шаповал не знав, що цим приятелем був Шварцбарт.

Володін часто розпитував про Петлюру, запевняючи, що він був знайомий зі старим приятелем Петлюри, який дуже бажав би знову стрінутися з Петлюрою. Коли Шаповал запропонував влаштувати зустріч офіційним шляхом, Володін відмовився. Знаючи, що 23 травня 1926 р. в Парижі мав відбутися з'їзд українських емігрантських організацій з участю Петлюри, Володін попросив білети для себе і свого приятеля.¹⁶

В день убивства Володін зайшов до Шаповала і вони пішли до пекарні купити хліба. Там Шаповал довідався, що застрелено якогось «російського генерала». На цю вістку Володін zareагував спонтанно: «Це певно Петлюру»,¹⁷ а потім попросив Шаповала, щоб цей не казав своїм гостям Стасіву і Карбовському, що він назвав Петлюру. На другий день Стасів і Карбовський знову були у Шаповала. Зайшов Володін і заявив, що він щойно довідався про смерть Петлюри з російської газети.¹⁸ Коли під час розмови було згадано, що Шварцбарт мешкав близько цвинтаря Пер Ляшез, Володін зблід і тільки пізніше признався Шаповалові, що вбивця був його приятелем.¹⁹

В кінці липня 1926 р. Шаповала покликано на слідство, на якому він свідчив, що зауважив підозрілих людей, які крутилися

¹⁵ Там же, стор. 72.

¹⁶ Там же, стор. 73. Володін, мабуть, хотів, щоб Шварцбарт побачив, як Петлюра виглядав.

¹⁷ Там же, стор. 73.

¹⁸ Там же, стор. 74.

¹⁹ Там же, стор. 74. Шаповал твердить, що він продовжував і вдавав приязнь супроти Володіна, щоб більше довідатись від нього про змову.

біля Петлюри, але поскільки він був політичним опонентом Петлюри, він не передав цю інформацію безпосередньо Петлюрі, а передав її йому через Норича Карбовського два тижні перед вбивством. Шаповал так само свідчив, що незадовго після вбивства до нього зайшов Елій Добковський і розповів йому багато про Володіна і про Шварцбарта, запевняючи, що Володін був спільником у змові.²⁰ Проф. Нейман довірився Шаповалові, що Володін повідомив його і його дружину про вбивство Петлюри того ж дня, коли вбивство було виконане. Таким чином четверо осіб почули про смерть Петлюри від Володіна: Стасів, Карбовський, Нейман і його дружина.²¹

23 березня 1927 р. покликано Добковського, Шаповала і Володіна до суду як свідків. Добковський свідчив, що Володін і Шварцбарт обідали разом перед вбивством. Володін заперечив це свідчення і знайомство з убивцею. Вкінці Володін признався, що був знайомий з Шварцбартом і заходив до нього майже щодня, але не знав його під прізвищем Шварцбарт. Прокурор це свідчення не прийняв, бо ж обвинувачений був власником крамниці годинників і всі знали його ім'я.²² Сам Шварцбарт заперечив знайомство з Володіном, заявляючи, що Володін був у нього всього два три рази, востаннє коло десять днів перед вбивством.²³

На процесі було пред'явлено доказ, що Шварцбарт мав спільника. Це був лист Шварцбарта до дружини, посланий пневматичною поштою, на якому поштовий урядовець поставив штампель «14.35» (2.35 по обіді), себто яких двадцять хвилин після вбивства (Шварцбарт застрілив Петлюру між 2.10—2.15, а його арештовано о 2 год. 15 хв.). Цей лист був наданий у поштовім бюро біля Готель де Віль. Отже, безсумнівно, цей лист міг вкинути тільки спільник. Цим спільником був Володін.²⁴ Адвокат підсудного, Генрі Торес, намагався дискредитувати доказ про спільника, показуючи свій власний пашпорт з помилково штампльованою датою 1936 р., пояснюючи годину на конверті пневматичного листа як помилку поштового урядовця.

В своїм 20-ти сторінковім свідченні Добковський твердив, що Володін працював в ЧеКа і що змова про вбивство Петлюри бу-

²⁰ Там же, стор. 75.

²¹ Там же, стор. 76.

²² Там же, стор. 78.

²³ Там же.

²⁴ Там же, стор. 79.

ла запланована в Москві. Добковський згадав резолюцію про політичні вбивства з 9-го січня 1926 р., яку прийняв Комінтерн і яка завершилась вбивством Петлюри. Ціль цього вбивства була двояка: знищити небезпечного ворога і викликати антиукраїнські настрої серед жидів.²⁵ В міжчасі Володін зник і не з'явився на суді. Свідчення Добковського було дискредитоване росіянином, соціал-революціонером А. В. Бурцевим, який твердив, що Добковський був агентом-provokatorом.²⁶ Але Добковський підтвердив своє попереднє свідчення, що Шварцбарт був большевиком, у польській газеті «Епока».²⁷ Підозри українців про змову були підтверджені тим, що советський амбасадор у Франції, Х. Раковський, заявив, що Шварцбарт не був большевиком і що йому відмовлено візу до СРСР у 1924-му році.²⁸

Спонукою до вбивства мала бути помста за жидівські погроми і за родину, яка буцім то була забита петлюрівцями.²⁹ Коли Шварцбарта запитали, чому він чекав зі своєю помстою так довго, чому не помстився на Україні, в Польщі, в інших країнах, де перебував протягом 7-х років Симон Петлюра, а здійснив його в Парижі, його спритний адвокат Торес, як завжди в обтяжуючих ситуаціях, виручив свого клієнта вигуком «він повинен був виїхати з Франції до Галичини!»³⁰ Вигук Тореса був стратегічним.

²⁵ S. Friedman, *op. cit.*, p. 179.

²⁶ Там же, стор. 182. Бурцев опісля признався М. Ковалевському, що він збрехав на суді, бо засуд підсудного був би «на руку інтересам українських сепаратистів». Див. *En notre âme et conscience. La vérité sur Simon Petlura. Comité pour la défense de la mémoire de Simon Petlura. Paris (1958)*, p. 23; Яковлів, *цит. праця*, стор. 240.

²⁷ «Епока», 27 березня 1919 р. Цит. з «Тризуба», ч. 5, 1929 р., стор. 24.

²⁸ *Tcher. Arch.*, File 604, Doc. 53215. Чи йому не відмовлено візу саме тому, що большевики мали для нього інші пляни? Виходить, Торес також отримував телеграми від советського уряду, в яких йому пропонувалось допомогу (там же, ч. 360, док. 32867) і багато матеріалів проти Петлюри для суду були виготовлені в Советському Союзі під керівництвом МВД. *Tcher. Arch.*, File 366, Doc. 33152-33285.

²⁹ S. Friedman, *op. cit.*, p. 64. Цього доказати неможливо. Під час процесу Шварцбарта покликано прочитати щось з «Тризуба», редагованого Сином Петлюрою, який за твердженням Шварцбарта був антисемітським. Коли він не міг його прочитати на суді, оправдуючись, що не мав окулярів і т. д., йому наказано прочитати приватно в присутності «спеціаліста» суду Маргона, який опісля свідчив, що Шварцбарт розмовляв по-українськи «акцентом місцевости Балти». Див. Фрідман, стор. 275-276. Та його колега з червоної армії, Елія Тепер, свідчив, що «Шварцбарт погано говорив російською, а ще гірше українською мовами».

³⁰ S. Friedman, *op. cit.*, p. 319.

По-перше, Торес хотів представити Шварцбарта як героя і месника за жидівські погроми, а по-друге — переконати французів, що Шварцбарт був французьким патріотом, тоді як протилежна сторона складалась з негідників і коляборантів з німцями під час першої світової війни.

Стратегія Тореса в обох випадках була успішною. Один з двох адвокатів родини Петлюри, Альберт Вільм, заявив, що своїм наголошенням погромів і жалюгідного становища жидів Торес «зобілізував Ізраїль проти українців».³¹ По цілім світі організовано «Комітети оборони Шльоми Шварцбарта», підписувано петиції, організовано масові демонстрації.³² Жидівські часописи як шовіністична «Неунт» оправдали вбивцю, твердячи, що мають документи, які доказують «безсумнівно» причетність Петлюри до жидівських погромів, але які «на нещастя були знищені».³³ Відомий історик Симон Дубнов запевняв, що в жидівських історичних архівах в Берліні знаходиться 12.000 документів, що стосуються погромів, з яких 500 свідчать про «безпосередню причетність Петлюри до погромів».³⁴ Цих документів не опубліковано і досі! Для жидів не мало значення, що Шварцбарт в жорстокий спосіб забив неозброєну людину, поповнивши вчинок, який за їхньою власною термінологією був погромом. Для них убивця був своєю людиною, їхнім «ангелом помсти». Єдина жидівська організація, яка спочатку відмовилась підтримувати Шварцбарта, був Американський Жидівський Комітет, про що свідчить його заява з 19 листопада 1926 р. Але і цей комітет дуже скоро, під тиском світової жидівської опінії, видав другу вияснюючу заяву.³⁵

Все таки знайшлися чесні французи, які не піддалися жидівській демагогії. Генерал Табуї, наприклад, який знав Петлюру, заявив: «Називати Петлюру антисемітом — це просто жартувати!»³⁶ Адвокат Альберт Вільм нагадав судові, що уряд Петлюри працював в час анархії, але все ж таки робив все можливе, щоб зупинити погроми; уряд Петлюри приймав жидів на високі по-

³¹ Там же, стор. 312.

³² *Tcher. Arch.*, File 144, Doc. 32894; Alain Desroches: *Le problème ukrainien et Simon Petlura*. Paris 1962, p. 197-198; *Revue des grands procès contemporains*, No. 5-6, Paris 1929, p. 289 et suiv.

³³ S. Friedman, op. cit., p. 79.

³⁴ Там же, стор. 79.

³⁵ Там же, стор. 314-315.

³⁶ Там же, стор. 206.

зиції в міністерствах, і навіть в ті тяжкі часи спромігся створити спеціальну комісію для дослідження погромів, яка складалася з жидів.³⁷ На процесі представлено понад 200 документів, які свідчили про намагання Петлюри і його уряду зупинити погроми.³⁸

Найбільш насвітлено жидівський погром у Проскуріві. Свідки описували страхіття і різанину, які вчинив Семесенко.* Торес запевняв суд, що цього погромника не було покарано. Це твердження не відповідає правді. Українська влада zorganizувала військовий трибунал для дослідження погромів в Проскуріві. Обурений жахіттям проскурівського погрому, Петлюра, приїхавши до Проскурова, наказав арештувати Семесенка.³⁹ Військовий суд засудив його на кару смерти і його розстріляно.⁴⁰

³⁷ Там же, стор. 101; Alain Desroches, op. cit., p. 196-202; *Revue des grands procès...*, op. cit.

³⁸ Жидівські історики не визнають цих документів, бо, мовляв, вони були підписані не Петлюрою, а його старшинами. Вони також твердять, що найважливіші антипогромницькі документи були підписані не в 1919 р. в Україні, а тоді, коли Петлюра був у Польщі. На думку українських істориків, це не може служити аргументом, бо ж Армія УНР, яка була в першому Зимовому поході, підлягала С. Петлюрі і виконувала його накази. Жидівські історики обвинувачують Петлюру в недбалстві щодо погромів, вважаючи, що він повинен був бути всюди, де відбувалися погроми. Отже, головний отаман повинен був занедбувати свої обов'язки головного отамана та по відношенні до української держави в критичних часах вогню і бурі революції, коли рішалась її доля, покидати армію і займатися особисто досліджуванням кожного погромницького випадку.

* В актах процесу і деяких публікаціях це прізвище подається Семесенко. Деякі інші автори пишуть Самосенко. Cf. *En notre âme et conscience...*, op. cit., p. 66-67; Borys Martchenko, *Simon Petlura*. Paris 1976, p. 55-56; С. Гольдеман, *Листи жидівського соціал-демократа про Україну*. Відень 1921, стор. 23.

³⁹ Alain Desroches, op. cit., p. 199. Про це свідчив на процесі ген. Микола Шаповал.

⁴⁰ *En notre âme et conscience...*, op. cit., p. 66-67; Borys Martchenko, *Simon Petlura*. Paris 1976, p. 56; Михайло Серета, *Отаманщина*. Літопис Червоної Калини, ч. II (квітень 1930 р.), стор. 12. Жидівські історики твердять, що Семесенка не розстріляно. Один свідок, А. Хомський, який нібито був ув'язнений в тому самому потязі, що й Семесенко, опісля твердив, що погромом в Проскуріві ніби керував із залізничної станції ад'ютант С. Петлюри Бень та що С. Петлюра мав бути в той самий час на тій же станції. Цей міт опісля був скріплений документом МВД, підписаним 1.325 мешканцями Проскурова, які твердили, що Петлюра був присутній на станції (Черик. арх., ч. 381, док. 34276-7). Та з цих 1.325 осіб, які раніше подали особисті свідчення, тільки одна жінка згадала, що бачила Петлюру. Це твердить також Хомський, який мав довідатися про присутність Петлюри від самого Семесенка. Цікаво, що Хомський, який мав бути «засуджений

Беручи під увагу подані обома сторонами факти, Шварцбарт мав дуже малу надію на оправдання. Докази проти нього дали Володін, свідчення проф. Коваля, штемпель на конверті пневматичного листа, резолюція Комінтерну про політичні вбивства, прийнята в 1926 р., після якої вбито С. Петлюру, сам життєпис Шварцбарта, його запобіглива служба в червоній армії, його екстремізм і схильність до злочинності.

Натомість не можна було доказати недбальства Петлюри у відношенні до погромів, беручи під увагу тодішню анархічну ситуацію в Україні. Тим більше, що судили не Петлюру, а Шварцбарта. Але адвокат Торес уміло перекутив ролі позивача і підсудного, і таким чином цілий хід суду зосередився на Петлюрі. Адвокати родини Петлюри, Цезар Кампенсі й Альберт Вільм, були змушені представити потрібні документи.

Торес був талановитим адвокатом, спеціалістом такого роду процесів. Під час процесу він покликався на французьку честь, апелював до французького «я» і патріотизму. Свідки, які не мали ніякого відношення до суті процесу, не мали найменшого поняття про події на Україні і не знали Шварцбарта, — були покликані свідчити про його характер. Торес хвалився, що президент Ліги Прав Людини, проф. Віктор Баш, Сінклер Левіс, Г. Г. Велс, Альберт Айнштайн, Олександр Керенський, світила Франції, її генії в усіх сферах науки,⁴¹ голосились прийти на суд свідчити в обороні убивці. Але що ці світила знали про Шварцбарта? Адвокат Торес навіть покликався на Папу Бенедикта XV, щоб здобути симпатію католицьких присяжних. Впливові приятелі Тореса працювали за кулісами. Тому Леон Блюм, голова французької соціалістичної партії, міг цілком спокійно запевнити мадам Шварцбарт, що її чоловік буде виправданий, бо «Франція є країною справедливою».⁴²

Наголошення того, що Шварцбарт під час арешту мав членську виказку Ліги Прав Людини, правдоподібно переконало Поля Лянжевена, віцепрезидента цієї організації, приїхати на суд і свідчити проти Петлюри. І цей французький професор заявив,

на смерть петлюрівськими погромниками», якимсь чином був звільнений і дожив, щоб свідчити проти Петлюри. Cf. *Maun protzes: In der Tkuufe fun der revolutzie*. Berlin 1924.

⁴¹ S. Friedman, op cit., p. 80.

⁴² Там же, стор. 80. З декларації і тону Блюма можна логічно припускати можливість, що було складено політичний договір.

що прочитавши «документи» і «статті в газетах», він прийшов до висновку, що Петлюра був погромником.⁴³

Потребуючи для своєї цілі знеславити українців в очах французів, Торес напався на Олександра Шульгина за те, що він служив послом в Болгарії за уряду гетьмана Скоропадського, в той час як «патріот» Шварцбарт служив у французьким Чужинецьким легіоні.⁴⁴ Він відчитав заяву з 3 травня 1918 р., в якій Петлюра дякував своїм «могутнім приятелям і союзникам» (Німеччині й Австрії), і намагався переконати присяжних, що весь український визвольний рух був «невблаганно» зв'язаний з німецькою політикою.⁴⁵ Торес був готовий покликати п'ятнадцять товаришів Шварцбарта, які свідчили б про його хоробрість. Оправдуючи вбивство Петлюри, Торес заявив: «Я кажу, що коли людина стає французьким громадянином, як це зробив Шварцбарт... коли вона стискає в окопах гарячу рушницю, я тверджу, що пробуджується нова душа... і вона вдаряє, щоб направити кривду».⁴⁶ Знову звертаючись до присяжних, Торес заявив: «Панове! Сьогодні ви відповідаєте за престиж нашої нації. Життя тисяч залежить від вироку Франції».⁴⁷ Він підкреслював, що у багатьох країнах на подібних процесах підсудні були оправдані, як, наприклад, вірменин Тінделіян, який вбив у Німеччині бувшого великого візира Туреччини, Таалата Бея, помстившись за масакру вірмен. Безумовно і цим аргументом Торес апелював до французького патріотизму: бо чи ж французи гірші, менш справедливі, як німці? Він закликав: «Я сподіваюсь від вас, панове, в ім'я нашої країни, винести одноголосний вирок: ні».⁴⁸

Якщо ж присяжні були такі, як Фірмен Жеміє, директор Театру Одеон, тоді Шварцбартові нічого було боятись. Цей свідок у листі до Тореса заявив, що коли Шварцбарта засудиться за вбивство Петлюри, «гнобителя жидівської раси», тоді треба логічно припускати, що всі, хто воював по стороні Франції проти

⁴³ Там же, стор. 147; Henry Torrès: *Le procès des pogromes*. Paris 1928, р. 169-187. Ліра Прав Людини спеціалізувалася в процесах такого типу. Ланжевен твердив, що Семесенка не розстріляно, а випущено.

⁴⁴ S. Friedman, *op. cit.*, р. 202.

⁴⁵ Там же, стор. 335.

⁴⁶ Henry Torrès, *op. cit.*, р. 26.

⁴⁷ Там же, стор. 54.

⁴⁸ Там же, стор. 11.

Німеччини у Великій війні, повинні також бути засуджені як злочинці».⁴⁹

Присяжні мали відповіді на п'ять питань:

1. Чи обвинувачений Самуїл Шварцбарт був винним у тому, що добровільно стріляв у Симона Петлюру 25 травня 1926 р.?
2. Чи його постріли і рани від них спричинили смерть?
3. Чи мав Шварцбарт намір убити Симона Петлюру?
4. Чи свій вчинок Шварцбарт приготував заздалегідь?
5. Чи підготував Шварцбарт пастку на свою жертву?⁵⁰

Спочатку думки присяжних були поділені рівно шість на шість. Але в скорому часі виявилось вісім голосів проти чотирьох за виправдання Шварцбарта. На всі п'ятеро запитань присяжні відповіли більшістю голосів негативно. Суд закінчився таким же рішенням. Впродовж цілого процесу адвокат Ольги Петлюри не протестував, коли свідки, які не мали ніякого відношення до Петлюри і нічого про нього не знали, висловлювали свої «почування». Не було пред'явлено ніякого доказу, ніякого документу, що Петлюра був погромником. Мовчанка адвоката Кампенсі була, однак, зрозумілою. Йшлося про те, щоб оправдати український визвольний рух і його представника Симона Петлюру і це вдалось досягнути. Про вислід процесу А. Яковлів висловився так:

«Такий присуд, який би він не був тяжкий для нас, не означав, як в наших очах, так і в очах цілого світу, що цим самим визнано правильною тезу, яку підтримували оборонці Шварцбарта, себто, що нібито Петлюра був винний у погромах. Ця теза оборони в значній мірі була збита вже під час судового слідства, коли й свідками, й документами було доказано повну непричетність С. В. Петлюри до погромів, остаточно вона була розбита в промовах адвокатів і прокурора; навіть Торес в своїй кінцевій промові говорив головним чином про «германофільство» Петлюри та про заслуги Шварцбарта перед Францією в час світової війни».⁵¹

Коли присяжні відповіли на перше і рішальне питання «ні», жидівські глядачі вибухнули окликами «Нехай живе Франція!» «Слава французьким присяжним!»

⁴⁹ Там же, стор. 67-73.

⁵⁰ Там же, стор. 10.

⁵¹ А. Яковлів, *Паризька трагедія*, поп. цит., стор. 237.

Та для тих, хто хоч трохи задумувався над нелогічністю такого вироку, перемога не була по стороні Шварцбарта і жидівського суспільства, яке майже повністю його підтримувало. Відповідь «ні» на друге і третє питання була очевидно крайнім абсурдом. Якщо обвинувачений не забив Петлюру, хто ж тоді його забив? Абсурдність такого вироку зрозуміли деякі французькі часописи, які не піддалися демагогічній тактиці адвоката Тореса. Лондонський «Таймс» з 27 жовтня 1927 р. (стор. 11) писав з цього приводу:

«Беручи під увагу звичну м'якість французьких присяжних, коли до них звертались з апелем оправдати підсудного, вирок не був несподіваним».

Для українців цей вирок також не був несподіваним. В часах Третьої Республіки було звичайним явищем оправдувати обвинувачених на політичних процесах. Перед Шварцбартом оправдано жінку Кайо, грузина Марєбішвілі та інших.

Хоч цей вирок був засуджений у всіх кутках світу, жиди вважали його «вироком цивілізації».⁵² Ім'я Самуїла Шварцбарта було вписано в золоту книгу Жидівського Національного Фонду між іменами тих, що прислужились національній справі відродження жидівської держави в Палестині.⁵³

2. Дійсний стан

З самого початку заснування Центральної Ради Симон Петлюра з нею співпрацював і займав у ній різні становища. Коли почала розкладатись і розпадатись царська армія, Петлюра відразу зорієнтувався в погромницьких настроях озброєних дезертирів, які повертались на Україну, або їхали через Україну додому. 14 липня 1917 р., напередодні свого призначення генеральним секретарем військових справ, Петлюра видав документ, у якому засуджувались погроми.⁵⁴ Опісля, на початку листопада, Петлюра видав антипогромницьку заяву.⁵⁵ Щоб розв'язати проблему погромів,

⁵² S. Friedman, op. cit., p. 341.

⁵³ Там же, стор. 351.

⁵⁴ Матвій Стахів: *Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва*. Правничий вісник, т. III, Нью-Йорк 1971, стор. 43.

⁵⁵ Там же, стор. 36. Оригінальний текст цього документу появився у жидівському часописі «Der Telegraf» з 15 листопада 1917 р. у Києві.

Петлюра стосував відповідну стратегічну тактику відносно нездисциплінованих частин російської армії. У зв'язку з цим він заявив:

«Погроми припадають на прифронтову смугу, де незвичайно багато військових частин у резерві. Власне ці частини роблять погроми. В запіллі так багато цих частин, що вони не відповідають потребам фронту. Усунення цих непотрібних резервових частин стрінуло багато перешкод бюрократичного (російського) характеру.»⁵⁶

Петлюра не мав успіху в припиненні погромів тому, що не мав для цього потрібних військових сил. Українська армія ще не була повністю зорганізована, а вкоротці почалась війна між УНР і більшовиками. Під кінець грудня 1917 р. С. Петлюра уступив з посту генерального секретаря військових справ. Після повалення гетьманського режиму (листопад-грудень 1918 р.) і відновлення Української Народньої Республіки, С. Петлюра став членом Директорії, а опісля її головою. В січні 1919 р. військо Директорії нараховувало всього 66.500 піхоти і 1.460 кінноти.⁵⁷ Цієї армії було рішуче замало, щоб боротися з большевицькою інвазією і неминучою анархією, яку несла з собою війна. Погроми відбувалися найбільше в тих місцях, над якими Директорія ще не мала контролю. Саме в цей час почався перший період отаманщини.

Найсильніші погроми і ексцеси тривали від березня до липня 1919 р., тоді, коли Директорія не мала контролю над озброєним селянством і повстанськими загонами. У цій жахливій ситуації навіть деякі регулярні частини могли піддатися погромницьким настроям. Саме з цією анархією боровся Петлюра навіть тоді, коли був змушений відступити і виїхати в екзил.

Існує докладна і обширна документація про відношення Петлюри до жидів. М. Г. Рафес, член жидівського Бунду (він опісля перейшов на большевицькі позиції) писав:

«Одною з найдорожчих ідей Петлюри і численних українських націоналістів завжди була ідея союзу між українською і жидівською демократією. Притягнути жидівських інтелектуалів і жи-

⁵⁶ Там же, стор. 40. Цей документ появився в «Еврейской мысли», ч. 3, 1917 р., а опісля в І. Чечіковера *Истории погромного движения на Украине*, т. I, стор. 213.

⁵⁷ В. Прохода: *Вождь та військо*. Збірник пам'яті Симона Петлюри, цит. праця, стор. 134-136.

дівську купецьку клясу на службу ідеї української держави, — означало для них рятувати «незалежність». Найбільші ентузіясти з-поміж них говорили про створення «України-Юдеї». Майже напередодні повалення режиму гетьмана, зустрівши мене в гетьманській тюрмі, Петлюра говорив мені про його гаряче бажання зреалізувати цей союз...»⁵⁸

Петлюра радо співпрацював з жидами і навіть під час своїх службових подорожей найчастіше зупинявся у своїх жидівських приятелів.⁵⁹

Директорія, продовжуючи політику, розпочату Центральною Радою, поліпшила заходи щодо жидів, поширюючи їхні права і привілеї. Треба підкреслити, що Директорія була спадкоємцем і продовжувачем політики Центральної Ради, про що писали також її вороги, українські большевики С. Мазлах і В. Шахрай.⁶⁰

Та Директорії приходилось поборювати все більші і складніші труднощі. Новосформована польська держава напала з заходу. Румунія намагалась поширити свої кордони на південному заході. Частини французьких інтервенційних військ зайняли південь. Російська біла армія напала з південного сходу, а червона армія з півночі. Военні дії ще більш ускладнювали большевицькі агітатори, які підбурювали населення до погромів. У таких тяжких обставинах, як писав міністер закордонних справ, Олександр Шульгин, Петлюра не мав можливості припинити всі погроми: «Він був великою людиною, але не всемогутньою».⁶¹

Петлюра боровся з погромами своїми промовами і зверненнями до населення, декретами УНР до громадян, директивами і наказами до старшин і армії, накладанням кар, включно з карою смер-

⁵⁸ М. Г. Рафес: *Два года революции на Украине*. Государственное Издательство, Москва 1920, стор. 133. Пор. французький текст: *Documents sur les pogromes en Ukraine et l'assassinat de Simon Petlura à Paris*. Paris 1927, p. 243.

⁵⁹ *Tcher. Arch.*, File 371, Doc. 33580-81.

⁶⁰ Сергій Мазлах і Василь Шахрай: *До хвилі. Що діється на Україні і з Україною*. Пролог, Нью-Йорк 1967, стор. 47-48. Автори цієї книжки, українські большевики, не бачили різниці між Центральною Радою і Директорією. В протилежності до них, багато жидівських істориків вважають ці уряди різними, підкреслюючи, що перший відносився прихильно до жидів, а другий вороже.

⁶¹ Alexandre Choulguine: *L'Ukraine et le cauchemar rouge. Les massacres en Ukraine*. Editions Jules Tollandier, Paris 1927, p. 98. Про анархію на Україні гл. також працю А. Марголіна в «Новій Україні», ч. 8-9, 1927.

ти, створенням надзвичайних комісій для дослідження погромів.⁶² Часто навіть відкликалися військові частини, які були необхідними на фронті, для боротьби з погромами і крайнощами. Мілітарна перевага ворога, брак ліків та амуніції змусили Директорію перенести свою столицю з Києва до Вінниці в лютому, до Кам'янця-Подільського в черні 1919 р. і до Станиславова в квітні 1920 року. Нечесно і несправедливо обвинувачувати Директорію за те, що сталося на 5/6 території України, яка була під контролею ворожих сил. Зрештою, щойно в травні 1919 р. Петлюрі вдалось здобути підтримку таких повстанських отаманів як Зелений, Гончар-Батрак, Кармелюк, Ангел і Струк. Тільки тоді, як вони самі пережили большевицьку окупацію, почали розуміти негативні наслідки їхньої безвідповідальної й анархічної поведінки і бути готовими в деякій мірі підкоритись та відмовитись від повної незалежності. Але погроми продовжувались, хоч у меншій масштаб. Щоб запобігти погромам, генерал Володимир Сальський застосовував т. зв. «жидівську стратегію», засадою якої була окупація міст насамперед льояльними, дисциплінованими військовими частинами. У багатьох випадках регулярні частини виганяли погромницькі відділи, якщо вони займали місто перед льояльними частинами УНР.⁶³

Нечесно і безпідставно твердити, як це робить більшість жидівських істориків, що Петлюра був антисемітом. В ніякій іншій уряді на світі не було більше жидів на постах міністрів і дипломатів, ніж в українському уряді, що його очолював Петлюра. За його урядування було створено Міністерство жидівських справ під керівництвом д-ра Мойсея Зільверфарба, Абрагама Ревуцького і Пінхаса Красного. Декретом з 17 квітня 1919 р., 24 січня 1919 р. відновлено жидам й іншим меншостям автономію, а законом з 11 липня забезпечено жидам самоврядування.⁶⁴ Дальші

⁶² Ці документи опубліковані в збірнику: *Симон Петлюра. Статті, листи, документи*. УВАН у США. Нью-Йорк 1976 (I) і 1979 (II), а саме: том I, стор. 219, 220, 228, 229, 287, 369; том II, стор. 353, 361, 362, 375, 376, 424-432, 449, 501, 520.

⁶³ «Воля», т. III, ч. 12, стор. 450. Це трапилось з частинами отамана Зеленого, який тільки під кінець почав підтримувати УНР проти большевиків.

⁶⁴ *Material Concerning Ukrainian-Jewish Relations during the Years of the Revolution (1917-1921). Collection of Documents and Testimonies by Prominent Jewish Political Workers*. Preface by F. Pigido, Head of the Editorial Board. The Ukrainian Information Bureau. Munich 1956, p. 78-102; також

зобов'язання в цій справі було полагоджено 1 вересня 1919 року. Крім цього засновано катедру жидівських студій при Кам'янець-Подільському Університеті. Уряд Петлюри надав жидам право збирати власні податки і забезпечив широкі права самоврядування, дозволив організувати власну жандармерію.

Багато жидів поважали Директорію і zostались вірні українському урядові до самого кінця. 4 вересня 1921 р., коли Петлюра вже був в екзилі, підписано в Карлсбаді договір між жидівським діячем Володимиром (Зеевом) Жаботинським і представником УНР в Чехо-Словаччині, Максимом Славінським, в якому передбачувалося створення Жидівського Легіону у випадку повороту Петлюри на Україну.⁶⁵ Коли деякі з жидівських противників Петлюри дорікали Жаботинському, він сказав:

«Я пишаюся Легіоном, пишаюся тою ролею, що я відіграв у захисті Єрусалиму. Але навіть більше того, я пишаюся угодою з Петлюрою, не зважаючи на те, що вона не дійшла до здійснення. Коли я вмру, ви зможете написати на моїй могилі: „Це була людина, що уклала угоду з Петлюрою”».⁶⁶

Жидівські історики не зрозуміли і ще досі не розуміють відносин між Петлюрою і його Радою Міністрів. Вони трактують кожний закон, виданий Радою Міністрів, як обов'язково не схвалений Петлюрою. Це не відповідає правді. В дійсності кожний закон, прийнятий Радою Міністрів, мав згоду Петлюри, не зважаючи на те, чи він або хтось з його прем'єрів підписав його чи ні. Такі саме відносини існували між Петлюрою і Армією УНР. Військова влада була в руках голови Штабу і всі його накази мали згоду Петлюри незалежно, чи Петлюра мав змогу їх підписати чи ні.⁶⁷ Декрети і накази кабінету і Армії УНР були в

С. І. Гольдельман: *Жидівська національна автономія на Україні (1917-1920 рр.)*. Мюнхен 1963, і англійське видання, Чикаго 1968.

⁶⁵ Алек Фельдман: *Угода Жаботинський-Славінський*. «Сучасність», ч. 10 (190), жовтень 1976 р., стор. 110-116. Цікаво зауважити, що існували сердечні відносини між жидівськими діячами, Петлюрою і його урядом в екзилі, а ще цікавіше, що ці відносини різко змінились з його смертю і процесом Шварцбарта. Близькі жидівські приятелі Петлюри, за нечисленними виїмками, стали після його вбивства його ворогами. Цей факт підтверджує твердження прокурора щодо «мобілізації Ізраїлю» проти Петлюри і українців.

⁶⁶ Там же, стор. 115. Жаботинський опісля відмовився свідчити в користь Петлюри.

⁶⁷ О. Доценко: *Зимовий похід*. Варшава 1932, стор. 4-7. В цій збірнику документів автор, ад'ютант Симона Петлюри, підкреслює, що як бувший

дійсності декретами Симона Петлюри, голови українського уряду, і головного отамана військ УНР.

27 травня 1919 р. Рада Міністрів створила надзвичайну комісію для дослідження погромів. Цей документ був підписаний Петлюрою і міністром жидівських справ, П. Красним. 14 червня і 17 липня 1919 р. зроблено конкретні заходи для призначення генерального інспектора армії. 18 серпня 1919 р. уряд покликав до життя дослідний панель, до якого запрошено визначних жидівських діячів Аахада Гама, Менахема Усішкіна, д-ра Д. Йохельмана, Леона Моцкіна та Ізраїля Зангвіла.⁶⁸ Мимо того, що Директорія мала дуже обмежені фонди, асигновано поважну суму грошей на допомогу жертвам погромів. Ці гроші були роздані в березні, квітні і жовтні 1919 р. міністром жидівських справ.⁶⁹

Багато декретів в справі погромів були видані Петлюрою особисто. 10 квітня 1919 р. Петлюра остерігає своїх вояків, щоб вони не чинили погромницьких акцій проти росіян і жидів.⁷⁰ Кілька днів пізніше, 13 квітня, наказ ч. 77 проти погромів був виданий полк. А. Мельником.⁷¹ Ці й інші накази були видані на початку 1919 р., тоді коли панувала анархія, коли отамани не визнавали ніякого закону над собою, коли війська УНР відступали перед большевиками і не мали контролю над всією територією України. Якщо ми об'єктивно простудіємо і порівняємо ті частини Укра-

журналіст С. Петлюра привик виправляти і редагувати документи і не вдаватися до формальности власноручного підпису. Тому саме, що існує так мало антипогромницьких документів за підписом Петлюри, жидівські історики вважають його співучасником в погромах, або приписують йому вину за недогляд в погромах. А з другого боку, вони обвинувачують Петлюру за те, що його власноручно підписані антипогромницькі накази були видані після його відступу з України.

⁶⁸ *Documents sur les pogromes...*, op. cit., p. 44, 57, 101, etc.

⁶⁹ Там же, стор. 173-182. Щодо роздачі грошей жертвам погромів див. праці Олександра Шульгина і книжку Павла Христюка *Українська Революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.* (Нью-Йорк 1969). Жидівські історики нарікають, що це були мізерні суми, не беручи під увагу той факт, що Україна провадила війну і що грошей далеко не вистачало на військові потреби. З кожним успіхом УНР ці суми збільшувалися. Пригадаймо, що ні динікінці, ні червона армія, не асигнували ніяких компенсацій жертвам погромів.

⁷⁰ *Tcher. Arch.*, File 379, Doc. 34203.

⁷¹ «Нова Україна», ч. 9, 1926 р., стор. 77-78. Див. так само Фридман, стор. 250, який твердить, що наказ Мельника був «нецирою імітацією» і що закони, видані без співпідпису Петлюри, були «мертвонароджені». Автор забуває, що Мельник був від січня 1919 р. начальником штабу Дійової Армії УНР і таким чином розпоряджав повною владою.

їни, які залишились під владою УНР, з усіма погромами, що відбувалися в той час по всій Україні, побачимо, що у більшості випадків погроми чинились не українцями, а на території під владою УНР було мало погромів.

У серпні 1919 р., коли українська армія перейшла в наступ, було видано додаткові відозви проти погромів. В цьому місяці відбулось засідання Ради Міністрів, на яким обговорювалось і трактувалось погроми як «найбільш негайну» проблему. Наслідком цього засідання був закон число 171 з п'яти точок, метою якого була повна ліквідація погромів. Міністер жидівських справ, П. Красний, в своїй відозві до «Всіх Жидівських Громадян і Робітників України» з 19 серпня ознайомив жидівську громаду з заходами в справі погромів і про прийняття мір очистити армію від антисемітських елементів. Та найважливішим документом, який найгостріше засудив погроми і якого автентичність визнали жидівські історики, був наказ число 131 з 26 серпня 1919 р. В нім закликається вояків боротися проти погромів та агітаторів і накладається найгрізнішу кару за порушення цього наказу. Цей наказ був виданий коли українські війська знову зайняли Київ і коли українська справа виглядала успішнішою. «Чиста справа вимагає чистих рук», писалось в цьому документі, підписанім Петлюрою.⁷² 27 серпня Петлюра видав ще одне звернення до війська в справі погромів. В інших документах було сказано, що «погроми є не тільки трагедією для жидів, але і для всієї української справи і національного відродження».⁷³ Навіть в 1921 р., коли армія УНР відступила з території України, Петлюра видавав протипогромницькі заяви і відозви до повстанців і населення, готуючись до запланованого другого Зимового походу.*

Всі ці закони, декрети, заяви і відозви були опубліковані в українських часописах. Правда, з деяким запізненням, але рідко коли на більш ніж кілька днів. Та найважливішим було те, що ці документи читали у війську в той день, коли вони були видані.

За Директорії каралось смертю за порушення наказів у справі погромів. Д-р Арнольд Марголін, дипломат і громадський діяч, який користувався глибокою пошаною як в українським так і в

⁷² *Симон Петлюра. Статті...*, цит. праця, т. I, стор. 228-230.

⁷³ Там же, т. II, стор. 360-363.

* Цей невдалий похід почався в листопаді 1921 р. під командою Юрія Тютюнника і закінчився розстрілом 359 героїв Базару.

жидівським суспільствах, писав, що він має докази про страти погромників і що Армія УНР активно поборювала погроми.⁷⁴ Починаючи від 10 квітня 1919 р. часто застосовувалось смертну кару супроти погромників. Так, наприклад, після погрому в місті Смотричі відбувся суд над 24-ма погромниками, яких після суду розстріляно.⁷⁵ Таких погромників як Семесенко, Палієнко, Біденко й інших арештовано і в більшості випадків розстріляно. Часописи, які помістили статті антисемітського характеру, покликалось до відповідальності і каралось, як, наприклад, у випадку «України». Під час першого Зимового походу, який тривав від листопада 1919 до травня 1920 р., вже майже не було погромів. Міністер жидівських справ звітував про два погромницькі випадки. В першому забито хлопця. Вояка відповідального за вбивство відразу розстріляно. В другому випадку підпалено хату. Вояки помогли рятувати майно жидівського мешканця.⁷⁶

Жи́ди, які розуміли ситуацію в Україні і були свідками зусилля УНР припинити погроми, висловлювали довір'я і віддавали честь Петлюрі і його урядові. Такі визначні жи́ди як Ізраель Зангвіл, Марко Вішніцер, Арнольд Марголін вважали головного отамана невинним в погромах. Д-р Марголін писав, що погроми чинили і до них підбурювали злочинці, «чорносотенці» «з наміром дискредитувати український уряд».⁷⁷ Він звернув увагу на факт, що спочатку Директорія не мала засобів для боротьби з погромами та що всі зусилля українського уряду були, зрозуміло, спрямовані на створення української армії і боротьби з окупантами. Під час перших місяців «чорносотенські» елементи і большевицькі агітатори провадили інтенсивну антисемітську пропаганду, яка призвела до погромів. Вже в квітні, — продов-

⁷⁴ Arnold Margolin: *The Jews of Eastern Europe*. T. Seltzer, New York 1929, p. 139.

⁷⁵ Христюк, цит. праця, т. 4, стор. 164. Також розстріляно 83 вояків за вчинення погромів в Христинівці. Але навіть ці і всякі інші численні зусилля зупинити погроми не задовольняють д-ра Фрідмана. Він твердить, що розстрілювалося «звичайних вояків», яких принеслося в жертву заради «закордонної публічної opinii», а не важливіших погромників (стор. 229). Шварцбарт говорив це саме на процесі. Див. *Чер. арх.*, ч. 454, док. 38204.

⁷⁶ «Воля», т. III, ч. 12, стор. 449. Юрій Тютюнник згадує подібні випадки в своїй праці *Зимовий Похід 1919-20 рр.*, 3-тє вид. В-во Чарторийських, Нью-Йорк 1966.

⁷⁷ *The Jewish Chronicle*, May 16, 1919; цит. в *Material Concerning...*, op cit., p. 54.

жує д-р Марголін, — уряд ужив надзвичайні заходи, щоб припинити це беззаконня.⁷⁸ Починаючи від 20 липня, українські жи-ди на загал схвалювали діяльність українського уряду. Ті ж, що продовжували нападати на Директорію, робили це з цілком ін-ших причин і намірів.

3. Заключення

Нацистський міністер пропаганди Гебельс колись говорив, що люди з часом повірять у брехню, якщо її часто повторювати. Продовж останніх п'ятдесяти літ світове жидівство веде постій-ну пропаганду з метою, щоб показати, що своїм оправданням убивці Шварцбарта, суд, ніби, ствердив, що Симон Петлюра був погромником. Як ми вже раніше зауважили, жидівські історики досі не пред'явили ні одного документу, який свідчив би, що Петлюра був погромником. Ми є переконані, що якби росіяни мали будь-які документи в своїх архівах, вони вже давно їх опуб-лікували б, щоб скомпромітувати славну пам'ять Симона Петлю-ри, а з ним і український визвольний рух, який він очолював.

Петлюра прийшов до влади в час, коли вся Україна була в повному хаосі. Хоч цей хаос розпочався з большевицькою інва-зією, початки анархії заіснували раніше. Дезертири царської ар-мії верталися додому зі зброєю, селяни тягнули гармати, літаки і всяку іншу зброю, і ховали все це в лісах і клунях. З больше-вицькою інвазією, після усунення гетьмана, озброєні загони гар-цювали по Україні. Села воювали між собою. Цілі місцевості пе-ретворилися в незалежні республіки під контролею місцевих отаманів. Епоху заворушень і повстань можна поділити на три окремі періоди: 1) від липня 1917 р. до початку 1919 р.; 2) від квітня 1919 р. до листопада 1920 р.; 3) від листопада 1920 р. до 1926 р.

Перший період відзначався повним хаосом і анархією, ко-ли кожне село перетворювалось в озброєний табір. Другий пе-ріод відрізняється зміною в настроях населення. Переживши страхіття большевицької окупації, народні маси стають політич-но більше свідомими і починають координувати свою акцію, спів-працюють з УНР. Але ця співпраця надходить повільно і таким

⁷⁸ «Нова Україна», ч. 8-9, 1927 р.

чином С. Петлюра властиво здобуває контролю над отаманами аж після виїзду в екзил. Тільки після листопада 1920 р. почали отамани об'єднуватися і координувати свою акцію проти ворога, але тоді вже було за пізно.

Багато отаманів очолювали місцеві загони і в дійсності часто провадили війну села проти міста. В більшості населення міст було чуже. По містах жили чужинці, які століттями гнобили і експлуатували селян. Міста на Україні продовжували бути центрами чужої влади, які підтримували червоних і білих москалів, і ставились вороже до всього українського. Жиди, на жаль, мешкали в більшості по містах. З чужою владою, коли настав голод, міста почали нападати на села, щоб здобути харч. Большевицькі «продзагони» в супроводі військових відділів, роз'їжджали по селах, відбираючи від селян весь харч, включно з зерном на засіви. В цих «продзагонах», у секретних поліцейних відділах (ЧеКа), між комісарами було багато жидів. В одному з офіційних документів, адресованих до агітаторів, Лев Троцький писав:

«Селяни навчилися ненавидіти з глибини серця комуну, ЧеКа, продзагони, жидівських комісарів . . .»⁷⁹

Багато істориків, а між ними і В. Г. Чемберлен, звертають увагу на факт, що «одною з найголовніших причин погромів було утотоження з боку населення советської влади, чи принаймні, комуністичної партії, з жидами», в наслідок чого жиди часто покутували за злочинства большевиків і їхньої політики.⁸⁰ Таке утотоження мало, на жаль, далекосяжні наслідки, яким Петлюра не завжди був спроможний успішно запобігти, поскільки, як вже раніше було згадано, його уряд часами контролював 1/6 території України і не мав контролі над повстанськими отаманами. Ці отамани — Струк, Ангел, Зелений, Божко й інші — тільки під самий кінець почали підтримувати Петлюру, але навіть і тоді рідко коли підчинялись його наказам.

Багато погромів, а в тім числі й проскурівський, були роботою большевицьких агітаторів.⁸¹ Дехто намагається заперечити ролю

⁷⁹ О. Доценко, цит. праця, стор. 150, док. СХVII.

⁸⁰ William Henry Chamberlin: *The Russian Revolution, 1918-1921*. New York, Grosset and Dunlap 1965, p. 228. Щодо аналізу такого настрою селян див. так само стор. 240, анот. 9.

⁸¹ *Tcher. Arch.*, file 381, Doc. 32287-34292.

більшевиків у погромах аргументом, що після відступу військ УНР, погроми траплялися дуже рідко, бо більшовики навели порядок. Насправді цей аргумент не бере під увагу факт, що повстанський рух продовжувався аж до 1926 р. Прогромів у той час не було, бо тільки в третьому періоді повстань, від листопада 1920 р. до 1926 р., селяни зрозуміли важливість дотримуватися антипогромницьких наказів Петлюри. Так само в цей період закріплення їхньої влади, погроми вже не були для більшовиків настільки потрібною зброєю, як раніше.

Виправдання Шварцбарта мало негативні наслідки для українців, наклавши тавро антисемітизму на Петлюру, а з ним і на всіх українців. Воно спричинилося до частого узагальнення щодо антисемітизму серед українців, який для них є, ніби, «притаманним», і навіть щодо оскарження в убивстві жидів під час другої світової війни.⁸² Д-р Арнольд Марголін передбачив можливість таких узагальнень і оскаржень:

«... В кожному разі треба бути дуже обережним з узагальненням. Так, як не можна вважати всіх жидів відповідальними за злочини жидів-комісарів, чи жидів-чекістів, так і не можна відняти права українській нації зректися своїх погромницьких випадків. Скажимо, що між українцями є 200, 300, чи 500 тисяч погромників, та це не дає права накладати тавро погромників на решту понад 30-мільйонної української нації. Казати, що „всі українці є погромники“, це означає те саме, що казати, що „всі жиди є більшовиками“».⁸³

Цікаво зауважити, що ті самі, що руками Шварцбарта забили Петлюру, починають свідчити про його співпрацю з жидами. В 1978 р. советська влада в Україні видала книжку, в якій оскаржується Петлюру в співпраці з жидами і створенні жидівських легіонів самооборони.⁸⁴ Деяко раніше появилася інша праця, в якій засуджується не тільки тісна співпрацю сіоністів з Директорією Петлюри, але і сучасну співпрацю між українськими націоналі-

⁸² *They Fought Back*. Ed. by Yuri Shul, Schocken Books, New York 1967, p. 95 & 133.

⁸³ Arnold Margolin: *Ukraine and the Policy of the Entente*. Temple Hill, Maryland, 1977, p. 229.

⁸⁴ Давид Сойфер: *Союз сіоністів і антисемітів*. В збірці: В одній запроданській упряжці. Дніпропетровськ 1978, стор. 89-98.

стами і сіоністами.⁸⁵ Знаменно, що в цих працях оскаржується в антисемітизмі не тільки Петлюру і націоналістів, але і самих сіоністів.

На підставі вищеподаних фактів нам здається, що настав час, щоб жидівські історики, користуючись солідними джерелами, а не на підставі дотеперішнього емоційного підходу, який є їм так властивий, переглянули і змінили своє негативне наставлення до Петлюри, а з його убивці не робили національного героя жидівського народу.

⁸⁵ Л. В. Гамольський: *Тризуб і зірка Давида*. Дніпропетровськ 1975.

Василь Лев

БОГДАН ЛЕПКИЙ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ

Богдан Лепкий знаний, між іншим, як автор численних віршів, присвячених роковим святам, святам Різдва Христового, Нового Року й Великодня. Проживаючи більш як половину свого життя в Кракові серед чужого довкілля, немов на добровільному вигнанні, тужив за своїми рідними сторонами надзбручанського й бережанського Поділля, за Львовом, культурним центром західніх українців. З туги за своєю землею, своїми людьми, писав вірші сповнені любови до всього, що своє, до тих околиць, де провів дитячі та юнацькі роки, що також вплинули на розвиток його поетичного таланту. Поет писав також про всякі важливіші події в нашому культурному житті, головно про особи — рушіїв цих подій, про історичні постаті — Кричевського, Виговського, Мазепу, Мотрю Кочубеївну, Орликів, Войнаровського. Писав теж і про Шевченка, Шашкевича, Франка, митрополита Андрея Шептицького, діячів культури, як Лисенка, Менцінського, Цеглинського і ін. Поет реагував теж і на сучасні події, що діялися на «його очах» і широким відгомонам відбивалися серед нашого суспільства.

Такою подією було вбивство головного отамана Симона Петлюри в травні 1926 р., який як емігрант осів у Парижі і звідтам кермував справами екзильного уряду нескореної України. Тому впав він від куль большевицького агента. Цей факт відбився широким відгомонам серед нашого суспільства поза межами УССР і в цілому вільному світі.

Лепкий жив тоді ще в Берліні. Під першим враженням цієї події написав він вірш:

Він упав, та не впала ідея
Що за неї боровся й поляг.
Почалася нова епопея,
Кров'ю писана в наших серцях.

Провадив і не зрадив.
Як лицар у бою
За славу і за волю
Поляг головою.
Головою, не духом,
Бо духом Він з нами
Йде перед полками.
В очах картина все стоїть понура
Rue Racine, Montrarnasse — Петлюра.

Петлюра вів безкомпромісову боротьбу за незалежність і суверенність України. З таких позицій не сходив він ні як публіцист, ні як політик, ні як військовик. Був політиком великого формату, що не вагався перед відповідальними рішеннями. Широкий світогляд і передбачливість виявляв він зокрема також у визначенні завдань політичної еміграції та її ролі в боротьбі за державність. Скоро після вбивства постать Петлюри осталася символом боротьби за незалежність України. У наших ворогів Петлюра і петлюрівщина стали синонімами Мазепи і мазепинства.

В десяту річницю замордування Петлюри Лепкий написав чотирирядковий вірш про духа незалежності, розбудженого Петлюрою, духа, що пірве до бою цілу Україну аж по Кубань і Кавказ.

Хоч убили Тебе, але час надійде,
Що даси знак з-поза гробу рукою,
І зірветься нараз по Кубань і Кавказ
Весь народ і піде за Тобою.

Бо пам'ять про вождя житиме в нас і будитиме народ до нового зриву за волю.

Богдан Лепкий написав ще один вірш із вірою в правду і справедливість Божу та про належне місце головного отамана в нашій історії:

Один Бог нам — Бог правди!
Він правим pomoже.
Колись ще й переможців
Наших — переможе.
І всі нагі, голодні, побиті, криваві

Піднімуться і сядуть високо у славі.
Поміж ними Ти, вождь наш,
Отаман негнутий,
Ворогами проклятий,
Нами незабутий.

Цим Лепкий віддав належну пошану великому українському державникові і, крім інших письменників та поетів, впровадив його постать в українську літературу.

Ізраїль Клейнер

ВОЛОДИМИР ЖАБОТИНСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Одним із найвидатніших діячів єврейського національно-визвольного руху і пророком українсько-єврейського порозуміння й співпраці був Володимир (Зеев) Жаботинський. Його ідеї досі ще не знайшли цілковитого визнання серед єврейських національних кіл, бо випередили свій час на багато десятиріч. Щойно тепер починає виявлятися, наскільки пророчі й далекоглядні були його ідеї і як виграла б єврейська держава та світовий єврейський національний рух, якби пішли шляхом Жаботинського.

Володимир Жаботинський народився 1880 року в Одесі. З початку двадцятого сторіччя він відомий як найвизначніший єврейський публіцист в колишній царській імперії. Він також співпрацював у пресі багатьох країн, писав багатьма мовами. Його постійною темою була єврейська проблема зокрема й національна взагалі як у царській Росії, так в ширшому пляні — історичному, соціологічному, філософічному. Він відомий і як письменник своїми романами, віршами, прозовими й поетичними перекладами.

Під час першої світової війни Володимир Жаботинський воював у лавах Єврейського легіону, створеного за його ініціативою. Легіон перебував у складі британської армії й воював по боці англійців на фронтах Близького Сходу. Після війни Жаботинський брав діяльну участь у створенні сил єврейської самооборони в Палестині для боротьби проти терористичної діяльності арабських фанатиків, які вже тоді намагалися винищити єврейське населення Палестини. Англійська колоніальна влада в Палестині розцінювала цю діяльність Жаботинського як протизаконну й засудила його до п'ятнадцятиох років ув'язнення, але під тиском світової громадськості мусіла скасувати вирок.

Жаботинський, не будши соціалістом, став до опозиції Всесвітній сіоністській організації, яка підпала під вплив соціалістів

і провадила опортуністичну політику. Він заснував нову організацію сіоністів-ревізіоністів, спадкоємницею якої вважає себе нищія ізраїльська партія Херут («Свобода»).

Жаботинський помер 1940 року. Його рештки через двадцять чотири роки урочисто перенесено до Єрусалиму й поховано на горі Герцля, що так нагадує історію похорону Тараса Шевченка.

*

Володимир Жаботинський був визначною постаттю не лише єврейського національного руху, а й взагалі суспільного руху в царській Росії та Європі. Він також відомий як щирий прихильник української національної справи. У той час, коли російсько-царське чорносотенство активно розпалювало українсько-єврейську ворожнечу, Жаботинський усвідомив і обґрунтував у своїх творах засадничу спільність національних інтересів українського та єврейського народів. Перед революцією він співпрацював у журналі «Украинская жизнь», який виходив у Москві російською мовою під редагуванням Симона Петлюри. Попри деякі розбіжності політичних поглядів (бо Петлюра був «лівіший» від Жаботинського), ці два діячі різних народів легко доходили спільної мови на ґрунті національного патріотизму та боротьби за національне визволення. Їхня співпраця доводила ту істину, яку нині доводить тісна співпраця національно-визвольних діячів різних політичних поглядів у ССРСР: для визвольної боротьби поневолених народів найпершим і найголовнішим питанням до моменту здобуття політичної незалежності є питання щодо національного усамостійнення, а не щодо поглядів на майбутні економічні та соціальні засади суспільства.

Жаботинський захоплено підтримував Українську Народню Республіку і закликав євреїв України до співпраці з українською національною владою. На жаль, українсько-єврейські взаємини склалися в той час досить трагічно, хоча уряд УНР зробив дуже багато для визнання національних і культурних прав єврейського народу на Україні.

До самої смерті Володимир Жаботинський залишився прихильником українства. Під час суду над советським агентом Шварцбартом Жаботинський склав свідчення на користь Петлюри й на засудження його вбивці.

У багатьох своїх творах В. Жаботинський висловив струнку систему поглядів на національне питання, національну культуру й національні права. Бувши послідовним прихильником вільного національно-культурного й політичного розвитку всіх народів і безкомпромисним ворогом будь-якого імперіялізму, Жаботинський боровся за національне визволення не лише єврейського народу, а й усіх народів царської імперії. Його палкі виступи на оборону прав українського народу дають підставу вважати його одним із визначних борців за права України. Його виступи в українському питанні набували особливої ваги, оскільки він не був українцем і таким чином уникав звинувачень в упередженості, а його досконале знання багатьох мов і співпраця в європейській пресі уможлиблювали йому поширювати його погляди далеко за межі царської імперії.

Погляди Жаботинського на національні проблеми досить яскраво відображено в багатьох його статтях. У статті «Фальшування школи», опублікованій 1910 року, Жаботинський аналізує відсотковий склад різних народів у Російській імперії й доходить таких висновків:

«Звичайно, справа не лише в цифрах, справа, головно, в психології: чи мають усі ці народності волю до національного життя, чи вони, може, вже примирилися з перспективою розчинитися в казані чужої культури? В «нас» часто запевняють, буцімто вже примирилися; особливо наполегливо стверджують це стосовно українців та білорусів. Які, моляв, вони українці, які білоруси! Вони ж самі лише про те й мріють, щоб швидше відзвичаїтися розмовляти по-мужицькому й перейти на панську мову. Сюди, звичайно, ще й пришпилюють «філологічну» довідку, що українська (а білоруська — й поготів) мова і не мова навіть, а просто говірка, одна з говірок великоруської. Ця філологічна довідка є лише базікання: еспанська та італійська, норвезька та данська, німецька та голландська мови ще ближчі одна до одної, ніж російська та українська, а все ж таки це окремі мови з окремими культурами, бо самостійність мови визначається не філологами, а свідомістю народів. Одначе, і з філологічного боку справа виглядає не так, щоб погано: 1905 року петербурзька Академія наук, у відповідь на запит комітету міністрів, склала доповідну записку, де докладно доводила, що українська мова сама по собі, а ро-

сійська сама по собі, і що заміна першої другою призвела до зниження культурного рівня. — Але й поза всім цим самостійний розвиток української культури є факт незаперечний і, так би мовити, офіційний — у двох кроках звідси, у Галичині... Усьому цьому з Росії завадити неможливо, і через це питання про те, «чи може» або «чи мусить» українська мова створити окрему культуру, є питання безглузде. Які можуть бути розмови, яке «чи може» або «чи мусить», коли це вже dokonаний факт.»¹

Я дозволяю собі наводити такі довгі цитати тому, що творчість Жаботинського не досить відома українській громадськості, хоча він свого часу був одним із видатних діячів громадсько-політичного життя на Україні.

Жаботинський брав активну участь у дискусії, яка сталася на сторінках російської преси 1910-1911 років щодо національного питання та завдань російського народу й Російської імперії. У цій дискусії він недвозначно стояв по боці національних сил неросійських народів і обґрунтовано заперечував тези великодержавників. Ось уривок з його суперечки з відомим російським діячем Петром Струве (зі статті «Про мови та інше», 1911 рік):

«П. Б. Струве в січневій книжці «Русской мысли» заторкнув цікаве й важливе питання. Шкода лише, що заторкнув мимохідь та аподиктично вирішив на чотирьох сторінках. Це суперечка щодо етнічної природи держави російської, про те, чи вважати малоросів та білорусів за окремі нації, про те, чи бути Росії «національною державою», чи її шляхи ведуть до так званого Nationalitätenstaat, — суперечка ця заслуговує на найповажніше, найбільш, якщо можна так висловитися, ваговите обговорення. І я глибоко переконаний, що поступово це питання й стане в усій поважній російській публіцистиці предметом саме такого обговорення. Бо питання про національність є для Росії кардинальне питання її майбутнього, важливіше, головніше, ніж усі її інші політичні та навіть соціальні проблеми, включно із самою аграрною реформою. Пишу ці слова і, звичайно, знаю, що лише дуже нечисленні з ними погодяться. І попри це — справа виглядає саме так. Були часи, коли і в Австрії гадали, ніби національна проблема є другорядна дрібниця, що скромно відходить на задній плян, щойно на сцену виступають «справжні» інтереси, особливо — економічні. А життя довело, що все буття держави, наче

¹ Вл. Жаботинский, *Фельетони*. С.-Петербург 1913, стор. 209-210.

довкола осі, приречене обертатися довкола проблеми національностей, і під кінець навіть соціал-демократія почала давати ґрунтовні тріщини саме по швах національних поділів. Від долі не втекла Австрія, від долі не втечуть і її сусіди.»²

Таким чином, Володимир Жаботинський ще одинадцятого року передрік розпад Австро-Угорської імперії, який стався після першої світової війни. Помітивши аналогію між становищем двох «клаптикових імперій» — Австро-Угорської та Російської, Жаботинський також передрік, що національна проблема і в Російській імперії стане засадничою проблемою державного існування. Ми бачимо нині, що суспільно-політична ситуація в Советському Союзі впритул підійшла до такого становища, коли національне питання перетворюється на питання «бути чи не бути» багатонаціональній імперії. Такий був масштаб політичного мислення Володимира Жаботинського, який уможлиблював йому бачити на десятиріччя вперед.

Особливе значення мають виступи Жаботинського з нагоди святкування п'ятдесятиріччя з дня смерти Шевченка. Полемізуючи з тогочасними діячами русифікаторського напрямку, що їх було багато як серед росіян, так і серед українців та євреїв, Жаботинський писав у статті «Урок Шевченкового ювілею»:

«Повз факт Шевченкового ювілею ми проходимо з шанобливим уклоном, і нам навіть не спадає на думку, що це — факт виключної симптоматичної важливості, що перед його лицем, якби ми були розумні, досвідчені та передбачливі, слід було б переглянути деякі суттєві елементи нашого світогляду. Що таке Шевченко? Одне з двох. Або треба дивитися на нього, як на курйозну гру природи . . . Або треба дивитися на нього, як на яскравий симптом національно-культурної життєздатності українства, і тоді треба відкрити ширше очі та добре придивитися до висновків, які з цього випливають. Ми самі тут, на Півдні, так старанно і так наївно насаджуємо по містах обрусительські засади, наша преса стільки дбала тут про російський театр та про поширення російської книги, що ми врешті-решт цілком втратили уяву про справжню, арифметичну дійсність, як вона «виглядає» за межами нашого курячого світогляду. За цими містами колишеться суцільне, майже тридцятимільйонове українське море.»³

² Там же, стор. 218-219.

³ Там же, стор. 235.

Попри всі заходи советської влади, й нині колишеться на Україні тепер уже сорокамільйонне українське море, і національно-культурна життєздатність українства, за виразом Жаботинського, збереглася й посилилася. Про це свідчить, зокрема, той надзвичайний вибух національно-культурних сил, який стався на Україні шістдесятих років і відомий під назвою руху «шестидесятників». Слід підкреслити, що це сталося тоді, коли лише трохи послабився тиск режиму на українську культуру. Очевидно, без жадних утисків ця культура могла б досягти надзвичайного ступеня розвитку.

Взагалі, стаття Жаботинського «Урок Шевченкового ювілею» — це на диво переконливий гимн українському народові та його культурі. Очевидно, Жаботинський, не беручи безпосередньої участі в українському русі й не будучи жадним чином залежний від тих чи тих українських кіл, писав про українську проблему виключно з ідейного переконання, що українське питання має надзвичайне значення для долі Російської імперії, а значить — і для долі тієї частини єврейського народу, яка живе в цій імперії. Закликаючи євреїв зрозуміти українську проблему й стати по боці українських національних сил, Жаботинський не лише висловлював свою засадничу позицію щодо спільності інтересів поневолених народів, а й давав єврейському народові на Україні правильний дороговказ, по якому боці стояти, щоб домогтися своєї національної мети. На жаль, під час революційних подій значна частина єврейського народу опинилася по боці большевиків, і причиною цього було й модне того часу (на жаль, модне й досі на Заході) захоплення лівосоціалістичними ідеями, що вміло використали большевики, і складна політична ситуація, і ворожість супроти євреїв з боку деякої (здебільшого, найменш освіченої) частини українського народу, і деякі інші фактори.

У статтях Жаботинського зустрічаємо попередження, що вперте небажання чи невміння ліберальної та соціалістичної інтелігенції зрозуміти національні чи націоналістичні прагнення широких народніх мас на півдні Російської імперії (насамперед — на Україні) викликає таке відчуження між масами та ліво-ліберальними і соціалістичними рухами, яке може призвести до будь-яких негативних, ба навіть трагічних наслідків. Не важко зрозуміти, що в цих словах міститься пряме попередження, яке, на жаль, цілковито виправдалося. Оскільки серед лівих сил євреї

відіграли величезну роль, це попередження стосувалося чи не насамперед єврейського народу. Це був палкий заклик до порозуміння з національними силами неросійських народів заради спільних інтересів. Ось, наприклад, цитата зі статті «Урок ювілею Шевченка»:

«Український рух, що зростає під самісеньким нашим носом, вважається в нас чимось на зразок спорту: ми його ігноруємо, ігнорували до цього ювілею й будемо, мабуть, ігнорувати й після ювілею. Чи то сліпота самозадоволення, чи то задубілість людської думки керує нашими діями, і внаслідок цього ми припустилися грубої політичної помилки, якої не можна вибачити: замість того, щоб цей рух, величезний за своїми наслідками, розвивався за підтримки з боку найвпливовіших кіл передового суспільства й звикав бачити в них свою опору, своїх природних союзників, — ми примушуємо його перебиватися його власними силами, гальмуємо його успіхи промовчуванням та неувагою, дратуємо й штовхаємо до опозиції супроти ліберального й радикального суспільства. Зростання руху це не зупинить але викривить це зростання, спрямує його найнебажанішим річищем — адже це не важко, і саме цього слід було б остерігатися. Найтяжчі наслідки для майбутніх взаємин на цьому величезному півдні Росії можуть від цього породитися, якщо ми вчасно не схаменемося, не зрозуміємо і не врахуємо всієї величезности цього феномену, що про нього нагадує нам ювілей Шевченка, і не узгодимо з ним всієї нашої позиції, всієї нашої тактики в справах місцевих і державних.»⁴

Це написано 1911 року, з нагоди п'ятдесятиріччя з дня смерти Шевченка. Якби ці слова були почуті й сприйняті як керівництво до дії, можливо, дальша історія виглядала б дещо інакше і для українського, і для єврейського, і для інших народів «на півдні Російської імперії».

На закінчення своєї статті Володимир Жаботинський написав слова, які не лише зберігають усю актуальність за нашого часу, а й набувають нині особливої вагомости:

«Шевченко є національний поет, і в цьому його сила. Він національний поет і в суб'єктивному сенсі, тобто поет-націоналіст... Але ще важливіше те, що він — національний поет за своїм об'

⁴ Там же, стор. 238-239.

ективним значенням. Він дав і своєму народові, і всьому світові яскравий, непорушний доказ, що українська душа здатна до найвищих злетів самобутньої культурної творчости. За це його так люблять одні й за те його так бояться інші, і ця любов, і цей страх були б аніскільки не менші, якби Шевченко був за свого часу не народником, а аристократом у стилі Гете або Пушкіна. Можна повикидати всі демократичні нотки з його творів (що цензура й робила дуже довго) — і Шевченко залишиться тим самим, чим зробила його природа — сліпучим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу. Це добре затямили реакціонери, коли здійняли напередодні ювілею такий вереск щодо сепаратизму, національної зради й наближення кінця світу. До кінця світу та інших жахів ще далеко, але що правда, то правда: шанувати Шевченка просто як талановитого російського літератора під тим чи тим числом не можна, шанувати його значить визнати все, що пов'язано з цим іменем. Шанувати Шевченка — значить зрозуміти й визнати, що нема й не може бути єдиної культури в країні, де живуть сто й більше народів: зрозуміти, визнати, потіснитися й надати законне місце могутньому побратимові, другому за силою в цій імперії.»

Голос Жаботинського був за його часу одним із небагатьох неукраїнських голосів, який рішуче піднісся на оборону ідеї національної та культурної самостійности українського народу, вбачаючи в цій самостійності зразок для інших і шлях до справжнього національного визволення й сповненого власної національної гідности співжиття різних народів. У той час, коли захоплення російською культурою, яка є, мовляв, шляхетною й волелюбною, було загальним настроєм або навіть уроєнням серед кіл, що вважали себе за найосвіченіших та найпоступовіших, Жаботинський сміливо попереджав: хоч би якою великою була російська культура, але некритичне захоплення нею й нехтування значенням інших національних культур призводить до реакційного великодержавництва, а в майбутньому може призвести до тяжких міжнаціональних зіткнень на шкоду всім народам імперії.

Не важко помітити, що тогочасні писання деяких публіцистів про єдину великоруську мову й культуру в суті нічим не відрізняються від сучасних тез офіційної советської національної політики про створення єдиного советського народу, єдиної соціалістичної культури.

Той незаперечний факт, що практично всі статті й виступи Володимира Жаботинського щодо національного питання в царській Росії, датовані початком двадцятого сторіччя, не втратили актуальності й донині, свідчить про глибину національних проблем, та ще про спадковість національної політики в цій імперії від давнини й до сьогодні.

Варто підкреслити, що Жаботинський створив цілу концепцію культурного націоналізму як ідеології майбутнього суспільства. Хоча аналогічні теорії з часом набули значного поширення, Жаботинський був першим у царській імперії, який сформулював цю концепцію докладно, переконливо й вивершено. Головна ідея цієї концепції полягає в тому, що майбутнє людства лежить не на шляхах космополітичного зближення й об'єднання всіх націй, а на шляхах всебічного розвитку, взаємної поваги й взаємного збагачення національних культур, як неповторних складових частин загальнолюдської культури. Теоретичне опрацювання такого світогляду — одне з найбільших надбань у творчій спадщині Жаботинського.

Відповідаючи на твердження П. Струве, що, мовляв, не варто витрачати так багато сил на розвиток «відсталих» культур малих народів, а корисніше витратити ці сили на розвиток передової російської культури, Жаботинський писав у статті «Про мови та інше»:

«Найкраще, найчудовіше в світовій культурі — це саме її розмаїтість. Кожна історична нація внесла до неї свої особливі, не-підробно-своєрідні внески, і в цій незліченній кількості *форм*, а не в числі *результатів* і полягає головне багатство людської цивілізації. Якби маленький двомільйонний народ, що живе в Норвегії, свого часу послухав порад пана Струве і, замість «витрачати» сили на створення власної культури, записався б у німці, — то в підручнику німецької словесности числилося би на кілька імен більше, але не було б на світі того цілком своєрідного, особливо запашного, індивідуально цінного Божого букету, що зветься норвезькою літературою... Можна сказати, що «культури взагалі» нема, що це — абстракція, бо конкретно існують... лише окремі культури окремих націй. І це означає, що окрема особа, що бере участь у створенні культури, чи то поет, чи філософ, учений або політик, може найкращим чином розвинути й використати свої творчі сили... лише в рідному середовищі, в рідній

обстановці й атмосфері, де все, хоча й не помітно, але відчутно просякнене рідними соками...

... Якщо тут є «відокремлення», то це відокремлення законне, кінчене: так «відокремлюється» мистець, коли замикається в своєму кабінеті, оздобленому за його смаком, нікого до себе не пускає — й пише чудові твори на радість і користь усім людям...

... Тепер, хвалити Бога, відомо й визнано, що право кожної народності на самобутню культуру визначене й доведене не теоріями, а її власною волею до національного буття. Наявність цієї волі довели й малороси, й білоруси, і всі інші, численні й незліченні народи Російської держави; а все інше зробить час.»⁵

Володимир Жаботинський, який був одним із людей, що стояли біля джерел єврейського національно-визвольного руху, в своїх творах зумів піднятися до висот, які сягають світового рівня. Більшість його творів стосуються національної проблематики в її найширшому, найглибшому сенсі. Він писав про значення національних культур і національного духу в історії людства та людської цивілізації. Позбавлений найменших ознак шовінізму або національної зарозумілості, націоналізм Жаботинського — зразок найчистішого гуманізму, який вбачає в національно-культурній розмаїтості передумову справді вільного, самобутнього розвитку кожної особистості й кожного народу.

Для людей нинішньої генерації — як євреїв, так і українців — є особливо цінними свідчення Жаботинського щодо справжнього характеру керівних та урядових кіл Української Народної Республіки. Советська пропаганда досягла, на жаль, великих успіхів у зображенні керівників УНР і особисто С. Петлюри як злісних антисемітів та погромників. Але ось що писав з цього приводу Жаботинський:

«... Ні Петлюра, ні Винниченко, ані решта видатних членів цього українського уряду ніколи не були тими, як їх називають, «погромниками». Хоч я їх особисто не знав, але все ж я добре знаю цей тип українського інтелігента-націоналіста із соціалістичними поглядами. Я з ними виріс, разом з ними вів боротьбу проти антисемітів і русифікаторів — єврейських і українських. Ані мене, ані інших думаючих сіоністів південної Росії не переконують, що людей цього типу можна вважати за антисемітів. І це важливо, бо це нас веде до головного: до глибокої правди,

⁵ Там же, стор. 229-230.

яку небезпечно забути, до правди, що причина лежить не в суб'єктивному антисемітизмі осіб, а в активному „антисемітизмі обставин”.⁶

Тепер, коли в ССРСР офіційна ідеологія під гаслом «зближення націй» провадить імперіялістичну політику денационалізації неросійських народів з інтеграцією їх в єдиному російськомовному суспільстві, твори Жаботинського набирають особливого, пророчого звучання. Жаботинський вказав той шлях суспільного розвитку, який щойно тепер став на порядок денний в усьому світі, включно з ССРСР.

Як піонер єврейсько-української співпраці, Жаботинський заклавав ті основи взаємин між двома народами, які так багатонадійно продовжені на початку існування УНР, але перервані й занепащені брутальним розвитком подій, які були трагедією для обох народів.

Але ніщо не минає марно. Приклад, що його подав нам Жаботинський, може стати і, я впевнений, стане, взірцем для майбутньої побудови взаємин між нашими народами.

⁶ *Jewish Morning Journal*, Нью-Йорк, 4 червня 1926.

Володимир Трембіцький

УКРАЇНСЬКА КОНСУЛЬСЬКА СЛУЖБА 1918-1924 РОКІВ

Справа консульських взаємин, регульованих різними законами, розпорядженнями, номінаціями, особливо за Директорії УНР, належала також до компетенцій Симона Петлюри, зокрема від моменту, коли він став головою Директорії (21 травня 1919 р.).

Взаємини із українськими громадянами за кордоном, стосунки із чужинцями, які ще із царських часів були пов'язані з економічним життям України, відбувалися, особливо в роках 1919-1920, на основі української консульської системи. Чужинці могли таким чином в'їздити на територію України, а українські громадяни, державні урядовці, працівники посольств, члени місій УНР особливого призначення (торговельних, санітарних, пресових тощо), могли перебувати за кордоном, мали там опіку й допомогу в поладженні справ від українського консульського апарату. Консульський штаб урядовців був також пропагатором за кордоном української справи.

Консульські взаємини були регульовані, як уже сказано, державними законами, розпорядженнями УНР і гетьманського правління, і ці державні акти мали часто силу дії незалежно від державности — гетьманської чи республіканської. Всі вони зв'язували консульську систему в одну нерозривну цілість. І тому, беручи її лише як нерозривну цілість, можна з'ясувати всегранно консульські взаємини української держави цього періоду.

З моментом установаження в українській державі цілого ряду консулятів різних держав, зокрема починаючи від січня 1918 року, треба було й Українській Республіці нав'язати міждержавні взаємини з суміжними та союзними державами Центрального блоку і Антанти, приготувати штаб осіб, які, крім посольських, дипломатичних функцій, могли б виконувати також консульські функції. Представник новопосталої української держави, яку функцію він не виконував би, був розцінюваний в чужій країні

як представник цілоти української держави. Поза стисло призначеними йому функціями, він мусів бути також інформатором про суть української державности, про аспірації України, її економічний потенціал, її потреби та навіть своєю поведінкою та розумом персоніфікувати цілість української проблеми. Тому теж і консульська служба, яка часто була першою бойовою лінією в дипломатичному світі, була незвичайно важливою. Українські консули приготувляли шлях до ширших дипломатичних взаємин. Консульські функції були часто першою діяльністю, від якої починали свою працю українські дипломатичні місії та посольства.

В кожній державі жила певна кількість осіб, бувших громадян Російської імперії, які походили з України. Не маючи українських державних паспортів, які замінили б російські, не маючи належної опіки, яку до 1917 року вони мали від російських консулятів, не маючи часто й фондів на прожиток за кордоном та правної оборони, ці особи були часто в трудній ситуації. Завданням українських консулів було нести опіку громадянам України незалежно від їхнього національного походження і релігійної приналежности. За кордоном громадянином України ставав той, хто склав присягу вірности українській державі в приміщенні представництва, згідно з законами про українське громадянство з 4 березня і 2 липня 1918 року та 15 листопада 1921 року.¹

Закон з 4 березня 1918 року про громадянство осіб, що жили за кордоном, говорив:

«Громадянином УНР вважається кожен, хто родився на території України та зв'язаний з нею постійним перебуванням, та на цій підставі відбере собі свідоцтво приналежности своєї до громадян УНР...

Подавати просьби про прийняття в громадянство Республіки можуть особи, що постійно прожили 3 роки на території Республіки, не помічені були ніколи в діяльності, зверненій проти Української Держави, і до цього тісно зв'язані з її територією своїм промислом чи заняттям».²

¹ Д. Дорошенко: Історія України, 1917-1923. Вид. 2-ге, Нью-Йорк 1954, т. I, стор. 331, т. II, стор. 241; І. Храпко: Збірник законів і постанов українського правительства відносно закордонних інституцій. Відень 1919, стор. 61.

² Д. Дорошенко: Історія України..., поп. цит., т. I, стор. 331, т. II, стор. 158-161; І. Храпко, поп. цит., стор. 53-60.

З приходом до влади монархічного гетьманського уряду прийнято, 2 липня 1918 року, новий закон про громадянство, як також змінено текст присяги.

Через навантаження консульських функцій, особливо в ділянці репатріації та згодом у зв'язку з закупівлею потрібного Україні військового і санітарного майна, консуляти потребували додаткового штабу людей та фондів. Таким чином до консулятів та посольств приділювано окремі торговельні місії, на їх працю призначувано окремі грошові фонди. В деяких випадках піднято консульські установи із віцеконсулятів до становища повних консулятів. У випадку зірвання дипломатичних взаємин, як це було, наприклад, з Росією в листопаді 1918 р., туди були відрадіжені окремі грошові суми на переведення ліквідації консульських бюро.

Деколи приходилось закривати консульські уряди, коли їхня репатріаційна функція була завершена, а торговельних справ не було і не було потреби вести культурну працю серед українських поселенців.*

На основі закону про громадянство з 2 липня 1918 року багато осіб з української етнографічної території, яка була поза межами української держави, особливо в Росії, внесло подання до українських консулятів чи консульських агенцій про прийняття українського громадянства та отримання паспорту. Українські консуляти були завалені аплікаціями та листами. Одержавши паспорти, переважаюче число громадян поверталосся в українську державу спеціально приготовленими українськими потягами. Організацією залізничних транспортів в Україну займалися урядовці консулятів або посольств на території Росії, Сибіру, кавказьких держав, з прифронтової кавказько-гурецької полоси

* До тимчасового характеру віцеконсулятів і консульських агенцій, створених із раніше існуючих допомогівих комітетів чи «Рад» (які знаходились в містах Росії і Сибіру), треба зачислити двадцять чотири, а саме, в європейській Росії, — в Архангельську, Курську, Москві, Орші, Пензі, Рибінську, Самарі (сьогодні Куйбишев), Тулі, Царицині (тепер Волгоград); в Сибірі — у Благовіщенську, Хабаровську, Читі, Іркутську, Красноярську, Миколаївську н/Амурі, Новомиколаївську (тепер Новосибірськ), Тобольську, Томську; та консульські агенції в Імані, Микольську-Уссурійськім, Петропавловську на Камчатці та в Свобідному. Теж були два віцеконсуляти в Грузії — в Сочі й Сухумі. Гл. Д. Дорошенко: *Історія...*, поп. цит., т. I, стор. 166-167, 155; інші дані взяті з архіву автора цієї статті.

(Трапезунту), Донщини та західньо-європейських держав, де перебували військові полонені і втікачі.

Українським консульським установам особливо залежало на повороті в Україну розкинутого по всій центральній та східній Європі українського вояцтва та родин, які через військові операції були переселені із Холмщини, Волині, Галичини на простори Поволжя, Сибіру, Донщини та в глибоку Росію.

Щоб полегодити усі прохання про громадянство, Рада Міністрів ухвалила продовжити одномісячний реченець про бажання чи небажання бути громадянином Української Держави до трьох місяців від дня проголошення закону, тобто до 2 жовтня 1918 року.

Випадків небажання бути громадянином української держави було дуже мало. Відмовлялися від громадянства лише визначніші російські політичні та громадські діячі, які після відмови звичайно виїздили на Дон.

З упадком гетьманського уряду та із поворотом республіканського правління, скасовано текст присяги з червня 1918 р. та повернено старий текст, дещо справлений і поширений. Новий закон було схвалено 13 жовтня 1919 року. До цього часу вживано «заприсяжне обіцяння» згідно із законом з 2 березня 1918 року.

За межами української держави знаходилося багато громадян, життя яких було дуже бідне. Вони бажали повернутися в рідний край, щоб тут знайти кращі можливості життя. До часу повороту багато з тих людей потребували фінансової одноразової або періодичної допомоги. Для цих цілей були асигновані фонди міністерством фінансів при співпраці міністерства внутрішніх справ. В справі грошових субсидій були прийняті постанови Радою Міністрів Української Держави та під кінець грудня 1918 року Директорією Української Народньої Республіки чи Радою Народніх Міністрів. Допомога була грошми, або навіть харчами.

З відкликанням зобов'язань і уневажненням російським советським урядом Берестейського миру в листопаді 1918 року та з приводу зірвання взаємин з Українською Державою в жовтні 1918 р., прийшло до припинення тяж консульських взаємин між Росією і Україною. З Києва, Полтави, Одеси, Харкова виїхали російські консули та одночасно прийшло до ліквідації українських консульських установ в Росії і в Сибіру. Ліквідація консульської сітки в Советській Росії тривала приблизно три місяці. Для цієї

справи Директорія УНР призначила, 20 січня 1919 р., 400.000 карбованців на покриття витрат.³

Тому, що при швидкому закритті консулятів в Росії не можна було покінчити всі паспортні та репатріаційні справи, консульські справи передано в Москві консулятові Данії, тобто неутральній державі. Інакше кажучи, захист українських інтересів і опіку над українськими громадянами віддано в руки представництва Данії, подібно як еспанські консуляти заступали в УНР інтереси громадян старої «білої» Росії. Але в Україні жили також громадяни Советської Росії, якими опікувалися російські советські консуляти в чотирьох містах України.

Консульські функції були дуже важливою працею українського посольства чи місії. Державні урядовці України за кордоном мусіли виявити вмільсть та точність у виконванні завдань, згідно з законами української держави та законами чи звичаями держави, в якій консулят знаходився. Побіч консульських функцій ішла праця інформативного характеру та безпосередніх відносин з місцевими урядами й іншими консульськими й посольськими представництвами.

Українські консуляти були головними інформаторами чужинців про українську справу в світі (інтерв'ю, статті, листування, окремі видання). Номінація і призначення консульських службовців української держави були зв'язані з устійненням дипломатичних взаємин України з даною державою. Само собою, якщо дана держава визнавала *де юре* українську державу, як, наприклад, Центральні держави, із висилкою перших українських посольств до даних держав приділені консулі зразу мали ясно окреслену функцію та компетенцію на території даної країни.

Децо інакше виглядали функції українських консулятів і державах, які визнавали українську місію лише *де факто*, чи півофіційно. Тоді українська дипломатична місія мусіла витратити пару місяців на отримання статусу *де факто* і опісля мати право відкрити свою консульську та інформаційну діяльність.

У такому випадку функції української дипломатичної місії чи консулів були узалежнені від постави місцевого уряду і його договорення з головами українських місій. Усе було узалежене від інтересів даної держави в Україні, історичних добрих відносин та навіть від міністрів чи прем'єрів даних держав і їхнього

³ І. Храпко, поп. цит., стор. 49-50.

особистого ставлення до української проблематики взагалі. Звичайно, в таких державах як в Швеції, Греції, Чехо-Словаччині, Швейцарії, чи на Кавказі, українські дипломатичні місії, консули або уповноважені в консульських справах секретарі посольств чи місій, хоч не мали покищо визнання *de jure*, фактично були визнавані майже вповні, бо всі ці уряди пам'ятали гостинне прийняття їхніх послів у Києві та вважали існування української держави за природну річ, а деякі навіть як konieczність проти експансії Росії.

Коли дипломатична місія України мала лише визнання *de facto*, дипломатична служба України була обмежена до консульських, тобто паспортних та оборонних функцій для своїх громадян, забезпечення в'їзду та переїзду через територію України чужинців. Маючи нагоду ще нині зустрічати чужинців, які користали з українського паспорта та громадянства, усі вони дуже позитивно висловлювалися і висловлюються про моральну, медично-санітарну (від Українського Червоного Хреста) і навіть матеріальну піддержку, яку вони дістали від українських консулів, місій або посольств. Багатьом з них, особливо особам жидівської національності, українські паспорти врятували життя. Перебуваючи до 1933 року в Німеччині, або у Відні, до «аншлюсу» Австрії до Райху, цим людям вдалося виїхати до Англії і Америки на український паспорт. А дехто завдяки цим паспортам міг виїхати у 1939 році з Чехо-Словаччини і Польщі.

Паспорти або посвідки про державну й національну приналежність українців, які до 1918 р. перебували на території Росії, Сибіру і Туркестану (давні поселенці, воєнні висиленці, полонені), були єдиним рятунком для повороту в Україну. Два генеральні консули, шість консулів, сімнадцять віцеконсулів і чотири консульських агенцій, що урядували на території Російської Республіки, врятували тисячі українців, включно з полоненими галичанами, вояками австрійської армії, які попали на Поволжя.⁴ Крім цього, в цих країнах вже наприкінці 1917 року самочинно формувалися українські військові формації. Українські вояки кавказького фронту відбули навіть свій військовий з'їзд.

⁴ Д. Дорошенко, поп. цит., т. I, стор. 359, т. II, стор. 80; Г. Совачева: Крізь пориви життя, спогади. **Рукопис** знаходиться в архіві Союзу Українок Америки, Філадельфія.

Український уряд був видав наказ всім воякам-полоненим повертатися в Україну. На підставі Берестейського договору Центральні держави були приобіцяли докласти всіх старань, щоб полонені російської армії української національності також були відправлені в Україну. При цій нагоді треба згадати дві дивізії, сформовані в Австрії й Німеччині з полонених українців — «синьожупанників» і «сірожупанників». «Сірожупанники» були відряджені охороняти границі України між Стародубом і Конотопом, а «синьожупанники» повнили службу на Київщині.⁵

Завдяки українським консулятам у Грузії могли повернутись з турецького фронту в Україну українські вояки російської армії, а завдяки українським консулятам в Німеччині, Австрії, Греції, Італії, Югославії, Чехо-Словаччині могли повернутися сотні українців-полонених до Галичини, Буковини, Закарпаття та навіть у Придніпрянщину, де вони в багатьох випадках стали дуже помічними в творенні українських збройних сил.

На українські паспорти могли повернутися додому протягом 1918-1920 років багато всяких купців-торгівців, які виїхали були в Західню Європу з Росії та через воєнні події не змогли повернутися додому. Серед цієї категорії людей було багато жидів, які одні з перших голосилися до консулятів за опікою та паспортами, з проханням дати їм спроможність виміняти чужу валюту, відкрити або закрити банкові конта.⁶

Деколи надмірна гостинність українського консуляту (особливо супроти громадян неукраїнського походження) мала негативні наслідки. Вияви лояльності до української держави в приміщенні посольства чи консуляту часом перемінювалися поза приміщенням в антиукраїнську активність. Такі випадки були, наприклад, в Царгороді, Софії, Београді, Парижі, де росіяни із українськими паспортами вели антиукраїнську акцію серед тамошнього населення, а то й серед політиків.⁷

⁵ М. Марунчак: Українці в СРСР поза кордонами УРСР. УВАН, Вінніпег 1974, стор. 122-127; П. Марченко: З недавнього минулого, спомини в рукописі. Нью-Йорк 1974.

⁶ П. Марченко, поп. цит.; Д. Дорошенко, поп. цит., т. II, стор. 155, 166-167; В. Трембіцький: Червоно-хресні взаємини з суміжними державами. «Вісті Комбатанта», Нью-Йорк 1973, ч. 3, стор. 87-93, ч. 4, стор. 8-14.

⁷ Згідно з інформаціями, отриманими від українських послів, консулів і урядовців дипломатичної служби УНР: А. Яковлева в Голляндії, кн. І. Токаржевського-Карашевича в Стамбулі, Р. Смаль-Стоцького в Берліні, А. Марголіна в Лондоні, Д. Дорошенка в Београді, Ю. Налісника в Софії та

Особливо погана була ситуація в Београді, столиці Велико-Сербської держави на протязі 1919-1920 років. У 1919 році деякі українські полонені із старої російської армії зазнали від офіційних представників армії ген. Денікіна в Београді найбільшої національної образи тому, що признавалися до своєї національності, яку потверджували українські паспорти або відповідні посвідки, видані представником Українського Державного Червоного Хреста на Балканах, головою якого був Дмитро Дорошенко. За даними Д. Дорошенка в російському військовому комітеті ротмістр Попов кидав об землю українські державні документи, надіючися психічно зламати українців, що хотіли вступити в ряди українського війська, а яких намагалися притягнути до «білої армії».⁸ В такій ситуації українське представництво Червоного Хреста було єдиним притулком для українських громадян поза Україною і воно мусіло сповняти не лише санітарно-репатріаційну службу, а й консульську, тобто видавати паспорти на виїзд наших полонених-поворотців до переходових таборів, що знаходились на території Румунії, та на переїзд Австрії і Чехо-Словаччини. Російське посольство, консулят і військова місія в Београді уважала місцеву установу Українського Червоного Хреста за «український консулят». Офіційного українського консульського бюро в Сербії не було через великий тиск російських монархічних чинників на югославський уряд, які не хотіли допустити до встановлення хоча б *де факто* взаємин з УНР.⁹

Австрійські, румунські і чехо-словацькі консуляти і консульські відділи вповні визнавали українські паспорти, їх візували та впускали на їхні території українських полонених з Югославії, а згодом і з Італії (особливо до Австрії) та з Греції. Полонені з Греції діставалися через Болгарію до Румунії, а звідтіля через Хотин на Поділля, або через Снятин до Галичини й Західної Волині.¹⁰

О. Лотоцького в Стамбулі. Про Стамбул (Царгород) маємо дуже цінний матеріал в споминах Люція Кобилянського. Гл. Нотатки з архіву д-ра Люція Кобилянського, колишнього радника посольства України в Туреччині, «Сучасність», Мюнхен, ч. 12, грудень 1970, стор. 110-123.

⁸ Д. Дорошенко: Мої спомини про недавнє-минуле. Мюнхен 1969, стор. 463-486.

⁹ Там же.

¹⁰ Г. Микитей: У місії до Югославії. Історичний календар. Альманах Червоної Калини на 1939 рік. Львів 1938, стор. 137-156.

Треба підкреслити, що українські паспорти мали юридичне визнання майже в усій Європі. Лише Франція, Англія та Югославія не признавали або робили труднощі у візуванні українських паспортів, уважаючи територію України юридично частиною Росії. Часом італійські консуляти робили затримки у визнанні українських паспортів, звертаючися до свого уряду про інструкції в цих питаннях. Одначе, із зміною уряду у Франції у січні 1920 року (коли А. Міллеран очолив новий кабінет) прийшло до покращання відносин між урядом Франції та урядами новопоставлених держав на Сході Європи і само собою паспортна справа набрала більш коректного вигляду теж і у відношенні до України.¹¹

Коли мова про акредитацію українських консулів у містах Європи, вони мали призначення від українського уряду, на основі якого діставали дозвіл з міністерства закордонних справ країни, до якої вони були акредитовані. У випадках, коли консульське бюро існувало при посольстві чи дипломатичній місії української держави, голова представництва, згідно з міжнародним правом, зголошував міністерству закордонних справ прізвища осіб, які були уповноважені вести консульські справи.

Визнані офіційні українські консули користувалися всіма привілеями міжнародного представника в чужій державі. Треба ствердити, що в українській консульській службі за весь час існування української держави не було ні одного випадку карного усунення українського консула за порушення консульських правил чи законів, передбачених міжнародним правом та законами поодиноких держав відносно дипломатично-консульських представників.

Так само як консули чужих держав в Україні, українські консули чи уповноважені для консульських справ в чужих державах були приймані на урядових візитах в міністерствах закордонних справ для вручення уповноважень від українського уряду та для ознайомлення з нюансами місцевих приписів та умовин життя в країні їхнього побуту.

Слід, отже, ще раз ствердити, що українські консули й уповноважені для консульських справ сповняли усі функції, передбачені міжнародним правом, а саме:

¹¹ Л. Васильківський: Причинки до історії української дипломатії в 1917-1921 роках. «Сучасність», т. X, Мюнхен 1970, стор. 155.

1) були юридичними захисниками прав українських громадян;
2) фінансово допомагали громадянам української держави, коли цього вимагала потреба;

3) вели торговельні справи (включно з контролею) згідно з заключеними торговельними договорами між українським урядом та дотичними державами (наприклад Центральні держави, Донська республіка, Кубань);

4) опрацьовували програми (студії) для можливих економічних взаємин української держави з іншими державами (Голляндія, Швайцарія, Італія, Фінляндія, Естонія, Мадярщина, Польща, Чехо-Словаччина, Грузія, Вірменія);

5) організували широку репатріаційну акцію для полонених включно із налагодженням нормальних транзитних переїздів пасажирів (Росія, Центральні держави, Італія, Греція, Румунія, Чехо-Словаччина, Грузія, Сибір, Далеко-Східній Край, Польща);

6) вели культурно-освітню опіку над українськими поселенцями або колоністами в Грузії, Сибірі, Росії, ЧСР, Австрії, або українською меншістю на територіях Росії, Донської Республіки, Кубанського Краю, в Румунії;

7) вели політичну працю як спеціально уповноважені української держави до країн, де ще не було чи не могло бути дипломатичного представництва; в цьому випадку українські консули були першими політичними репрезентантами України, сповняючи функції обсерваторів та зв'язкових із місцевими урядами (Азербайджан, Вірменія, Білорусь, Литва, Югославія, Сибір, Далеко-Східній Край).

За першої республіки, до травня 1918 року, консульські функції велись свobodно в Берліні, Відні, Стамбулі, Букарешті, Грузії (з уповноваженням на всі закавказькі країни, отже теж і на Вірменію, Азербайджан).

За гетьманської держави на протязі семи місяців консульську сітку поширено в першу чергу в напрямі советської Росії (26 станиць). Крім попередньо вичислених міст, можна додати Москву і Петроград, де урядували два генеральні консули й один віце-консулят (в Москві, і крім цього існували звичайні консуляти в Астрахані, Владивостоці, Казані (Татаро-Башкірія), отже разом десять установ, а з консульськими установами в Сибірі та на Далекому Сході — 30 консульських установ. Із Советською Росією врегульовано консульські взаємини 12 червня і в серпні 1918 р.

У цей саме приблизно час акредитовано консула в столиці Білорусії, Мінську, та віцеконсула в північній Білорусії.* Вислано також консула у Вільно, столицю Литви.** Консули в Берліні, Відні, Стамбулі та Букарешті продовжували працювати. В липні відкрито консулят у Данцігу, прибув з посольством консул до Софії, а в половині липня до Тбілісі, у Грузії. В половині вересня акредитовано консула в Новочеркаську і Баку (по звільненні Азербайджану турками).¹² В кінці жовтня додатково призначено генерального консула в Яссах та звичайного консула в Галаці.¹³ Відправлено теж консула до Варшави й Гельсінкі. У перших днях листопада почав урядувати консул в Катеринодарі, в Кубанському Краю, з яким 13, 14 та 16 листопада підписано транспортну конвенцію.¹⁴ В грудні прийшло до оживлення економічних взаємин з Грузією, після підписання 2 вересня 1918 р. торговельної угоди з Вірменією (за цукор, пшеницю мали приходити мідяні вироби й овочі), яка вживала грузинський порт в Поті (коли Батум ще був під турками). 5 грудня 1918 р. підписано транспортну конвенцію з Грузією та виготовлено плян швидкого товарообміну: за українське вугілля та металеві вироби мали приходити дерево, овочі, дозволялося перевіз через Грузію бакінської ропи.¹⁵

2 листопада 1918 р. почалася консульська праця в Стокгольмі, звідкіля українці сподівались дістати шпитальне приладдя, медикаменти, прецизну апаратуру; за український цукор, пшеницю, текстильний сирівець тощо.¹⁶

Дуже живими були взаємини з Німеччиною після підписання торговельного договору 9. II. та 10. IX. 1918 р. (за хлібні продукти, також худобу, тютюн, харчі, вовну, льон, отримувано хемічні

* Для паспортної обслуги приїжджих з Петрограду.

** З приводу непризнання Райхом самостійності Литви, союзна з Центральними державами Україна не могла відверто визнати *de jure* Литву так само, як і Білоруську Народню Республіку, з якими покищо встановлено було взаємини на рівні консульських, даючи консулам теж і дипломатичні уповноваження.

¹² Д. Дорошенко: Історія..., поп. цит., стор. 155.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же, стор. 199, LI-LXI.

¹⁵ Там же, т. II, стор. XXXV-XXXVIII; R. G. Hovamission: Armenia on the Road to Independence. Los Angeles 1969, pp. 211, 313.

¹⁶ Д. Дорошенко: Історія..., поп. цит., т. II, стор. 409, та згідно з інформаціями В. Косаренка-Косаревича, члена представництва в Стокгольмі.

речовини, сільсько-господарські машини, залізне приладдя, індустріяльне устаткування). Фінансові операції теж належали до обосторонніх взаємин.¹⁷

У відношенні до Австро-Угорщини, галицька ропа, віденська мануфактура, металеве приладдя, обмінювались за харчові продукти, зерно, худобу, шкіри, тютюн, руди, метали тощо.¹⁸

Жвавими були взаємини з Донською державою, з якою підписано 7. VIII. 1918 р. торговельний договір, транспортову конвенцію та 18. IX. 1918 р. окрему умову про спільне видобування донецьких сирівців (вугілля, руди, соли), вивіз у Ростов хемічних продуктів за привіз донського збіжжя, риби та промислових виробів.¹⁹

Доволі значними були зв'язки з Румунією, з якою підписано договір 26. X. 1918 р. Румунія погодилась продавати нафтові вироби, дерево, овочі, вапно, за вивіз туди українських харчових продуктів, камінної соли, залізних виробів, аграрних машин.²⁰

Для кращої орієнтації щодо консульської служби за гетьманської держави і Директорії УНР нижче подаємо дві таблиці розміщення українських консулятів.

Консульська служба за гетьманського уряду 1918 року

Генеральні консуляти:

Берлін, Ясси, Москва, Петроград 4

Звичайні консуляти:

Астрахань, Баку, Букарешт, Варшава, Владивосток, Вільно, Відень, Вороніж, Данціг, Галац, Гельсінкі, Стамбул, Казань, Катеринодар, Мінськ, Ново-черкаськ, Омськ, Рига, Саратов, Софія, Ташкент, Стокгольм, Чернівці, Харбін 24

Віцеконсуляти:

Архангельськ, Благовіщенськ, Іркутськ, Красноярськ, Курськ, Миколаївськ н/Ам., Москва, Ново-ніколаєвськ, Орша, Пенза, Поті, Рибінськ, Самара, Тобольськ, Томськ, Тула, Чита, Хабаровськ 18

Консульські агенції:

Іман, Микольськ-Уссур., Петропавловськ (Камчатка), Свобідний 4

Разом 50

¹⁷ Там же, т. I, стор. 423-431, т. II, стор. II-XXXIV.

¹⁸ Д. Дорошенко: Мої спомини..., поп. цит., стор. 233-235.

¹⁹ Д. Дорошенко: Історія..., поп. цит., т. II, стор. XLI-LI.

²⁰ Там же, стор. 207.

В реєстрі консульських установ маємо аж тридцять виряджених в Советську Росію з метою рятувати від загибелі революції українську людність, тобто поселенців з давніших часів на Поволжі, Підарктиці та полонених австро-угорської армії української національності.

З Центральними державами, так як з Румунією й Донською державою, в'язали Україну в першу чергу економічні договори з 9 липня, 7 серпня, 10 вересня, 18 вересня, 26 жовтня 1918 року, а згодом справи репатріації українських полонених бувшої російської армії.

Зовсім інше обличчя мала консульська служба за Директорії УНР. Наступив повний зворот на захід, в Європу, де треба було дбати про майбутні торговельні взаємини, особливо з Італією, Швейцарією, Бельгією, Францією, Англією, які мали жвавий товарообмін з промисловими осередками України ще за царських часів.

Туди були вислані окремі торговельно-фінансові місії, щоб на основі економічних можливостей добитись скорішого визнання УНР як майбутнього доброго покупця на західньо-європейських ринках.

Консульська служба за Директорії УНР 1918-1924 рр.

Генеральні консули:

Берлін, Тбілісі

2

Консули звичайні:

Атени, Баку, Батум, Берн, Брюссель, Будапешт, Букарешт, Варшава, Відень, Данціг, Женева, Гага, Гельсінкі, Стамбул, Копенгаген, Кошиці, Лондон, Мюнхен, Париж, Прага, Рига, Рим, Софія, Сухумі, Таллін, Стокгольм, Цюріх, Чернівці, Єреван

29

Разом 31

Крім цього треба було шукати потрібних товарів воюючій Україні у приязній Австрії, Чехо-Словащині, як теж у Мадящині, з якими оживлено в березні та квітні 1919 р. деякий товарообмін: шкіряні вироби, одяг, апаратура, медикаменти, шпи-

тальне приладдя, лікарства, амуніцію, чеське вугілля, мідяні ви-
роби, в обмін за нафту, зерно, харчі з УНР.²¹

Широко заплановано та детально розроблено українсько-
швейцарською торговельною палатою товарообмін й індустріаль-
ні взаємини між УНР та Швейцарською конфедерацією. За укра-
ський льон, цукор, збіжжя, вовну, мали швейцарці відбудувати
в УНР фабрики, залізниці, трамваї, доставляти льокомотиви, ін-
дустріальні машини.²²

8 липня 1919 прийшло до складення прелімінарного торго-
вельного договору з Голляндією.²³ Українське насіння, зерно, цу-
кор, індустріальна сировина мали бути замінені за голляндські
промислові вироби, кораблі, розбудову портів в Україні.

Італія, яка потребувала українських харчів, запропонувала
свої індустріальні вироби, овочі.

Випрацьовано консульськими урядовцями й економістами плян
для торговельного обміну з Бельгією і з балтійськими держава-
ми для вивозу туди українського цукру, зерна, палива, а навіть
худоби за балтійське дерево, папір, вовняні вироби, яких тоді
в Україні було мало.²⁴

Справа репатріації і транспорту полонених з Італії (80.000),
Німеччини, Румунії, Югославії, Австрії до ЧСР (приятного краю)
для дальшого можливого відправлення людей в Галичину чи в
Україну, було теж важливою ділянкою консулятив.²⁵

²¹ В. Дудко: Спомини з торговельної місії до Австрії, Чехословаччини і
Угорщини в 1919 р. Історичний календар, поп. цит., стор. 167-173; K. Lewan-
dowski: Sprawa ukraińska w polityce zagranicznej Czechosłowacji w latach 1918-1932.
Pol. Akad. Nauk, Instytut Historyczny. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, str.
93-94 etc.; В. Трембіцький: Санітарна бльокада України в 1919 р. «Вісті Ком-
батанта», ч. 5-6 (67-68), Торонто-Нью-Йорк, стор. 59-66.

²² Л. Васильківський, поп. цит., стор. 111 та інші.

²³ За інформаціями від проф. А. Яковлева, посла в Газі; Е. Онацький:
По похилій площі, т. II. Мюнхен 1969, стор. 24, 86.

²⁴ За інформаціями від посла УНР в Латвії В. Кедровського.

²⁵ Д. Дорошенко: Мої спомини..., поп. цит., стор. 501-511; В. Трембіцький:
Заходи українських урядів у справі звільнення вояків-українців з італій-
ського полону. «Вісті Комбатанта», ч. 1 (63), Торонто-Нью-Йорк 1973, стор.
55-66; в Чехословаччині й Австрії: ч. 2 (76), Торонто-Нью-Йорк 1975, стор.
16-25, ч. 6 (80), стор. 21-22.

Українські паспорти*

На початку 1918 р. видавано для закордонного вжитку короткий час старі російські паспорти, на яких були українські урядові печатки з тризубом і місцем консульського уряду.

Щойно літом 1918 року появилися українські закордонні паспорти в українській, французькій і німецькій мовах із стилізованим тризубом зверху на заголовній сторінці, в півтвердій, мистецько оформленій обкладинці, із державним гербом по середині сторінки. Сторінки паспорта були теж мистецько оформлені, блакитного кольору з ініціалом тризуба. Картки паспорта (переважно 12) були у більшості зв'язані синьожовтим скрученим шнурочком, кінці якого були прикріплені до внутрішньої частини задньої обкладинки круглою лякованого вигляду блакитножовтою наліпкою, виданою посольством чи місією Української Держави, або міністерством закордонних справ у Києві. На початку 1919 року вийшли нові паспорти, спершу 8-сторінкові, згодом навіть 11-сторінкові, в українській, французькій, англійській та німецькій мовах.

Незалежно від звичайних закордонних паспортів, видаваних подорожуючим українським громадянам, були в уживанні *дипломатичні паспорти*. Спершу такі паспорти видавано лише членам дипломатичного представництва, посольств, місій, консулятів або представникам міністерства закордонних справ. Паспорти були виготовлені на великих шестиаркушових сторінках, друкованих в канцелярії міністерства закордонних справ на звичайній бюровій машині. Щойно 1919 року були видані книжечкової форми дипломатичні паспорти спершу 8, згодом 12 сторінкові, із надрукованим на заголовній сторінці державним гербом, назвою держави — Українська Народня Республіка —, числом паспорту та датою й місцем його видання.

Усі ці паспорти переважно були зв'язані скрученим синьожовтим шнурочком, кінці якого були приліплені до задньої частини паспорту ляковою наліпкою міністерства або посольства. Від половини 1919 року вийшов ще один наклад дипломатичних

* За правописним словником Г. Голоскевича має бути «пашпорт». Ми, однак, вживаємо всюди «паспорт» тому, що так це слово було друковане на офіційних документах УНР. — *Ред.*

паспортів меншого розміру, мистецько оформлених, блакитно-жовтого кольору, надрукованих в українській і французькій мовах.

Український паспорт, особливо останнього випуску 1919 року, робив дуже імпозантне враження, куди краще, як теперішні паспорти багатьох країн світу.

Консульський апарат 1918-1924 рр.

На консулів призначували людей із вищою освітою, фахово підготованих. Тому, що добрих фахівців в консульських справах в Україні не було багато,* призначували особливо людей із вищою торговельно-правничою освітою, або таких, яких підготовано на відповідних курсах при Київському університеті. Консули, віце-консули чи консульські агенти, які урядували на території Росії, у більшості були голови українських Рад чи Клубів (місцевого походження), вибрані місцевими українськими територіальними громадами на Поволжі, в Сибірі, Туркестані, на Зеленому Клині. Їх затверджувало, на пропозицію даних громад, міністерство закордонних справ у Києві.

Консульський апарат української держави становив 73 особи, не числячи допоміжного урядового складу для кожної консульської установи чи департаменту.

Нижче подаємо розміщення українських консульських установ від початку існування української держави до 1924 року. Але не всі вони існували весь час, як це показує наступна таблиця розміщення українських консулятів по країнах.

Розміщення консульських установ української держави в роках між 1918-1924

I. Генеральні консуляти:

а) Європа:

Берлін, Москва, Петроград, Ясси 4

б) Азія:

Тбілісі 1

Разом 5

* Під Австрією був лише один українець консулом Великобританії у столиці Галицького Краю Львові — д-р Залозецький з Буковини.

II. Консуляти:

а) Європа:

Астрахань, Атени, Берн, Брюссель, Будапешт, Букарешт, Вильно, Вороніж, Варшава, Відень, Гага, Гельсінкі, Галац, Данціг-Гданськ, Женева, Стамбул, Казань, Катеринодар, Копенгаген, Кошиці, Лондон, Менск, Мюнхен, Новочеркаськ, Прага, Рига, Рим, Саратов, Софія, Таллін, Ужгород (від весни 1919 р.), Цюріх, Чернівці (від літа 1918 р.), Стокгольм

34

б) Азія:

Баку, Батумі, Владивосток, Єреван, Омськ, Ташкент, Харбін

7

Разом 41

III. Віцеконсуляти:

а) Європа:

Архангельск, Курськ, Москва, Орша, Пенза, Рибінск, Самара (Куйбишев), Тула, Царицин (Волгоград)

9

б) Азія:

Благовіщенськ, Іркутськ, Красноярськ, Миколаївськ н/Ам., Новоніколаєвськ (Новосибірськ) від 28. VIII. 1918 р., Поті, Сухумі, Тобольськ, Томськ, Чита, Хабаровськ

11

Разом 20

IV. Консульські агенції:

а) Азія:

Іман, Микольськ-Уссурійський, Свобідний, Петропавловськ (Камчатка)

4

Разом 4

Статистичне зіставлення:	в Європі:	в Азії:	Всього
Генеральні консуляти:	4	1	5
Консуляти:	34	7	41
Віцеконсуляти:	9	11	20
Консульські агенції	—	4	4
Всього:	47	23	70

Розміщення українських консулятів за країнами

Вірменська Республіка: почесний консулят в Єревані (1919-20)
Австро-Угорська Імперія (до листопада 1918) і Австрійська Республіка:
консулят при посольстві у Відні (1918-1922)

Азербайджанська Республіка: консулят в Баку (1918-1920)

Королівство Бельгія: консулят в Брюсселі (1920-1921)

Королівство Баварії, опісля Вільна Держава Баварії: консулят в Мюнхені (1918-1922)

Царство Болгарії: консульський департамент при посольстві в Софії (1918-1922)

Білоруська Народня Республіка: консулят в Менську (1918); віцеконсулят в Орші (1918)

Китайська Республіка: консулят в Харбіні, Манджурія (1918)

Чехо-Словацька Республіка: консулят в Празі і агенція в Кошицях (1919-1922)

Вільне Місто Данціг: консулят в Данцігу (1920-1921)

Королівство Данії: консульський департамент при дипломатичному представництві в Копенгагені (1919-1922)

Всевелике Військо Донське: консульський департамент при посольстві в Новочеркаську (1918-1919)

Естонська Республіка: консульський департамент при дипломатичному представництві в Талліні (1919-1921)

Фінляндська Республіка: консульський департамент при посольстві в Гельсінкі (1918-1921)

Французька Республіка: консульський департамент при дипломатичному представництві в Парижі (1919-1921)

Грузинська Демократична Республіка: генеральний консулят в Тбілісі (1918-1921); консулят в Батумі (1919-1920); віцеконсулят в Потій в Сухумі (1919-1921)

Німецька Імперія (до листопада 1918) і Німецька Республіка: генеральний консулят в Берліні (1918-1922); консулят в Данцігу (1918)

Королівство Великобританії: консульський департамент при дипломатичному представництві в Лондоні (1919-1921)

Королівство Греції: консульський департамент при дипломатичному представництві в Атенах (1919-1920)

Королівство Малярщини і Малярська Республіка: консульський департамент при посольстві в Будапешті (1919-1924)

Королівство Італії: консульський департамент при дипломатичному представництві в Римі (1919-1921)

Кубанський Край: консульський департамент при дипломатичному представництві в Катеринодарі (1918)

Латвійська Республіка: консульський департамент при посольстві в Ризі (1918)

Литовська Республіка: консулят у Вильні (1918)

Королівство Нідерляндії (Голляндія): консульський департамент при дипломатичному представництві в Газі (1919-1923)

Річпосполита Польська: консуляти у Варшаві та в Гданську (1920-1921)

Королівство Румунії: консульський департамент при посольстві в Букарешті (1918-1922); генеральний консулят в Яссах (1918); консуляти в Галаці (1918) й Чернівцях (1918-1922)

Російська Сов. Фед. Соц. Республіка: генеральні консуляти в Москві і Петрограді (1918); консуляти в Астрахані, Саратові, Казані,* Ташкенті** (1918); віцеконсуляти в Архангельську, Курську, Москві, Пензі, Рибінську, Самарі (Куйбишеві), Царицині (Волгограді), Тулі

Сибірська Республіка: консуляти в Омську й Владивостоці (1918); віцеконсуляти в Благовіщенську, Хабаровську, Читі, Іркутську, Красноярську, Миколаївську н/Ам., Тобольську, Томську; консульські агенції в Імані, Микольську-Уссур, Петропавловську і в Свобідному (1918)

Королівство Швеції: консульський департамент при дипломатичному представництві в Стокгольмі (1919-1922)

Конфедерація Швайцарії: консульський департамент при посольстві в Берні (1918-1924); консуляти в Женеві та Цюріху (1919-1923)

Турецько-Оттоманська Імперія (Султанат): консульський департамент при посольстві в Стамбулі (1918-1922)

При посольствах і місіях консульські справи полагоджували призначені до такої функції секретарі або їхні заступники. Між тими, що завідували торговельними справами, були дуже часто не українці, переважно особи жидівської національності, які були торговельно-фінансовими урядовцями вищої кляси по банках та фірмах в Україні. Згадати б хоча наступних урядовців жидівської національності: І. Шафаренко, А. Вішніцер при місії у Лондоні, Е. Глужман, С. Рафальський при місії в Атенах, Й. Кулішер та Н. Варкентин при місії в Голляндії та Бельгії, С. Імха-

* Столиця Татаро-Башкірії.

** Столиця Туркестану.

ницький в місії у Вашингтоні, Г. Фрід в посольстві в Берліні. Вони були важливими урядовцями, дорадниками, а то й авторами меморандумів, в яких економічні справи грали велику роль. Такі фахівці-економісти як проф. Соломон Франкфурт (між іншим член української делегації на конференції в Булдері, у Латвії), д-р Зархі, Й. Кулішер (співавтор меморандуму на Паризьку конференцію), А. Марголін (був одним із представників УНР в Лондоні, на конференції в Спа, в Женеві) та інші були співтворцями мирових та торговельних договорів.²⁶

Тут варто згадати, що, крім жидів, урядові функції по посольствах та консулятах часто виконували і росіяни, наприклад, барон фон Прітвіц, консул України в Галаці, в Румунії, вірмени — консул Тігранян в Єревані, або консул Ага-Хан, азербайджанець з Баку, обидва від літа 1919 року до весни 1920 року. Двоє греків — І. Спафаріс і Л. Ламбріонідіс — сповняли частинно й консульські функції — перший в Атенах, другий в Туреччині.

Окреме місце в державній дипломатичній службі і в міністерствах в Києві займали чужинці, негромадяни української держави, які проживали на території України, або в країнах, де урядували українські посольства, дипломатичні або торговельні місії та консуляти Української Республіки. Їхня праця мала, звичайно, допоміжний характер: вони були перекладачами, редакторами статей до місцевих газет і журналів (про Україну, її історію, економічний потенціал, культуру чи міжнародні зв'язки), або дорадниками для налагодження торговельних чи санітарно-медичних зв'язків. Їх приймали на службу в українських державних установах в Україні і поза її межами на основі окремого закону (гл. залучені документи).

Велике признание належиться українським консулам в Росії, які деколи наражували своє життя, були заарештовані російською поліцією, або й загинули під час переїзду з Сибіру чи глибини Росії в Україну. В інших державах українські консули часто були першими, які приготувляли шлях пізнішим українським послам і шефам місій до міністерств, вони були першими, що репрезентували державу за кордоном.

Треба ще згадати співпрацю українських консулятів з торговельними агентствами, надзвичайними торговельно-фінансовими

²⁶ За архівними матеріалами автора цієї праці.

місіями, які урядували в Австрії, Бельгії, Франції, Італії, Англії, ЗСА, Румунії, та Швейцарії. В цій останній країні існувало Українсько-швейцарське Комерційне Товариство із капіталом 20,000.000 франків. Завданням цих бюр було в першу чергу закупити потрібну Українській Республіці зброю (в Румунії, Франції, Польщі) та ліки для армії і полонених (у Швейцарії, Франції, Німеччині). Над ними мали догляд військово-санітарні місії УНР, або Українського Червоного Хреста (Югославія, Італія, Німеччина, Австрія).²⁷

Завданням торговельних місій було підготувати ґрунт для на-в'язання торговельних взаємин та придбання капіталів, які допомогли б Україні в її повоєнній економічній відбудові.

Торговельні місії й агенції підлягали в першу чергу департа-ментам торгівлі, або прямо торговельним радникам українських посольств і дипломатичних місій. Все ж таки ці економічні уста-нови мусіли бути в контакті з існуючими в чужих державах кон-сулятами, які були інформаторами про економічний стан даної держави та можливості українських місій нав'язати торговельні зв'язки із підприємствами, банками й інвеститорами капіталів у чужих державах.

Перший закон про утворення торговельних агентств за кор-доном та штати цих же бюр був затверджений 14 лютого 1919 ро-ку і проголошений у Віснику Державних Законів 26 червня 1919 року.

Закон про посилку надзвичайних торговельно-фінансових місій до Франції, Бельгії, Італії, Англії й ЗСА був схвалений 10 січня 1919 року та проголошений 23 січня. Зміни до прого-лошеного закону з 23 січня 1919 року про торговельно-фінан-сові місії подано до публічного відома 17 липня 1919 року (згід-но з законом з 15 травня 1919 р.). 14 лютого 1919 року схвалено другий закон про доповнення закону з 10 січня 1919 року, згідно з яким рішено вислати до Франції, Бельгії, Італії, Англії й Аме-рики дві надзвичайні торговельно-фінансові місії. Доповняючий закон був проголошений у Віснику Державних Законів, XII-ий

²⁷ Л. Васильківський, поп. цит., стор. 111; Д. Дорошенко: Історія..., поп. цит., т. II, стор. 153-154.

випуск, 2 березня 1919 року. 31 травня 1919 року ухвалено постанову про підлеглість послам і головам дипломатичних місій, фахових місій, комісій та агентств, виряджених на територію чужоземних держав.

Рада Народніх Міністрів прийняла також постанову про асигнування 30,000.000 гривень у розпорядження посла Української Народньої Республіки в Берліні на придбання військового майна. Ця постанова була оголошена у Віснику Державних Законів, випуск 29-й, 5 серпня 1919 року.

Такого характеру розпоряджень, законів та постанов українська держава видала в 1918-20 роках значно більше. Всі вони були відомі консульським бюроам, праця яких була базована на державних розпорядженнях, законах та інструкціях.

Останнім державним актом УНР (вже поза межами України), який мав вплив на консульську діяльність, був закон про громадянство. Тим самим закон, прийнятий за гетьмана, перестав діяти. Згідно з цим законом полагоджувано справи громадянства аж до кінця 1924 року, коли остаточно закрито консульські бюроа в Берні та в Будапешті. Українські консуляти переходили процес ліквідації починаючи від весни 1921 року, тобто після підписання Ризького договору між Польщею і Советською Росією, яким остаточно поділено Україну. У 1922-1923 роках скорочено консульський персонал, а в 1923-1924 роках остаточно ліквідовано консульські бюроа УНР.

Для української історії та майбутніх поколінь факт існування української держави (1917-1920 роках) та існування в Києві чужих представництв, а в 25-х державах світу українських посольств, місій і консулятів, їх конкретна державна праця, є незаперечним доказом державности України в ХХ сторіччі. П'ять генеральних консулятів, 42 консуляти, 3 віцеконсуляти і 17 консульських агенцій в 46-х містах 25 держав Європи та 21 містах 7 держав Азії, проробили велику національну роботу. Вони залишили масу документів по міністерських архівах різних держав і Ліги Націй, які ждуть дослідження для докладного з'ясування консульських стосунків української держави з народами світу.

ДОКУМЕНТИ

Хронологія визнання української держави в 1918-1921 роках

Де юре:

Советська Росія	10. I. 1918	Фінляндія	28. VIII. 1918
4 Центральні держави*	12. I. 1918	Азербайджан	1/2. IX. 1918
Донська держава	7. VIII. 1918	Польща	26. X. 1918
Грузія	8. VIII. 1918	Аргентина	5. II. 1921

Майже де юре.**

Кубань***	2. VI. 1918		
Румунія	26. X. 1918	Білорусія	весна 1919
Швейцарія	2. IX. 1918	Чехо-Словаччина	1/2. IV. 1919
Еспанія	8. I. 1919	Святійший Престіл (Ватикан)	
Мадярщина	24. II. 1919		25. V. 1919
Північний Кавказ (Союз)		Литва	10. X. 1919
	23. III. 1919	Латвія	25. III. 1920

Де факто:

Франція	3. I. 1918	Вірменія	16. VII. 1918
Велика Британія	6. I. 1918	Сибір	1/2. VIII. 1918
Бельгія	1/2. I. 1918	Швеція	2. XI. 1918
Данія	4. VII. 1918	Баварія	30. IX. 1918
Голляндія	4. VII. 1918	Естонія	10. X. 1919
Норвегія	4. VII. 1918	Вільне Місто Данціг	16. IX. 1920
Персія	4. VII. 1918	Ліга Націй	XI. 1920
Греція****	4. VI. 1918		

Півофіційне визнання:

Идел-Урал	13. XII. 1917	Японія	1/2. I. 1918
З'єднані Стейти Америки	9. I. 1918	Китай	1/2. I. 1918
Португалія	1/2. I. 1918	Італія	21. VII. 1919

* Австро-Угорщина, Німеччина, Болгарія, Туреччина.

** Через спротив Антанті, зокрема Франції, були встановлені лише взаємини де факто. Але згідно з внутрішнім договоренням між посольством української держави й урядом даної країни взаємини мали звичайно характер де юре без жадних перешкод.

*** Несталість суверенітету Кубані не дозволяла акредитування послів.

**** Не зважаючи на пов'язаність України з Центральними державами, взаємини з грецьким представництвом були дуже ввічливі. Грецькі консулянти в Україні працювали на рівні з де факто акредитованими, хоча урядові взаємини були півофіційні.

Документ ч. 1

Ч. 3.

ПОСТАНОВА

Директорії Української Народньої Республіки про асигнування двох (2) мільйонів карб. на потреби Військово-Санітарних Комісій в Австро-Угорщині й Німеччині.

Асигнувати в розпорядження п. Начальника Головного Штабу два мільйони (2,000.000) карб. на потреби Військово-Санітарних Комісій в Австро-Угорщині й Німеччині по опіці й евакуації полонених українців.

Голова Директорії В. Винниченко в. р.

Члени: Андрієвський в. р., А. Макаренко в. р., Ф. Швець в. р.

25 грудня 1918 року. Київ.

Посвідчив: В. об. Державного Секретаря І. Сніжко в. р.

Р. 1919. В. Д. З., I-ий вип., 18 січня 1919 року.

І. Храпко: Збірник законів і постанов Українського Правительства відносно закордонних інституцій. Відень 1919, стор. 98.

Документ ч. 2

Ч. 4.

Іменем Української Народньої Республіки. Затверджуємо:

Голова Директорії: В. Винниченко в. р.

Член Директорії: Петлюра в. р., Андрієвський в. р.

1 січня 1919 року.

В. об. Державного Секретаря Михайло Корчинський в. р.

Ухвалений Радою Комісарів

ЗАКОН

про службу в державних установах урядовців чужоземних підданців.

1. Визнати, що всі чужоземні підданці, які перебувають на службі в державних установах, лічаться на службі по вільному найму.

2. Залишити на службі в державних установах тільки тих служачих чужоземних підданців, котрих відповідними Міністрами або Головно-управляючими окремими частинами буде визнано корисним залишити на службі.

3. Зазначені в ст. 2-ій служачі одержують утримання згідно зі штатами по посаді, що вони займають.

Голова Ради Комісарів В. Чеховський в. р.

В. об. Державного Секретаря Сніжко в. р.

І. Храпко, поп. цит., стор. 98.

Іменем Української Народньої Республіки

Затверджуємо: Голова Директорії В. Винниченко в. р.

Члени: Петлюра в. р., А. Макаренко в. р., Ф. Швець в. р.

10 січня 1919 р.

Посвідчив: В. об. Державного Секретаря Михайло Корчинський в. р.
Ухвалений Радою Народніх Міністрів

ЗАКОН

про посилку до Франції, Бельгії та Італії й Англії та Америки двох Надзвичайних Торговельно-Фінансових Місій.

1. Для нав'язання торговельно-фінансових зносин з державами Антанти та Америкою делегувати за кордон дві «Надзвичайні Торговельно-Фінансової Місії Української Народньої Республіки», одну до Франції, Бельгії й Італії, другу до Англії та Америки.

2. Місії організуються Міністром Торгу й Промисловости, якому й підлягають. В справі їх складання і вироблення для них інструкцій Міністр Торгу і Промисловости порозумівається з Міністрами: Фінансів, Шляхів, Продовольчих та Закордонних Справ.

3. В завдання місій входить замовити в згаданих краях і закупити потрібні державним установам машини, технічні приладдя, вироби і т. інше, підготувати ґрунт для реалізації державних і гарантованих державою позик і взагалі нав'язати дружні зносини з торговельно-фінансовими кругами відповідних країн, що може вилитися поміж іншим в заснуванні там мішаних торговельних палат.

4. Реченець перебування Місії за кордоном окреслюється в шість місяців, який може бути продовженим на представлення Міністра Торгу і Промисловости.

5. Кожна Місія складається з спеціального представника Міністерства Торгу і Промисловости як Голови Місії, двох Радників — одного в справах фінансів, який є одночасно заступником Голови, другого в загально-технічних справах для Місії до Франції і в справах залізниць і взагалі шляхів для Місії до Англії та Америки, секретаря і його заступника. В разі потреби, на предложення Голови Місії, командуються і інші спеціалісти в формі приділених до місії фахівців.

6. Як окремі секції Місії, можуть взяти в ній участь делегації українських громадських установ і економічно-фінансових груп, в першу чергу кооперативи, яким на предложення Міністра Торгу і Промисловости Рада Міністрів може прийти з допомогою відповідними кредитами.

7 На посилку Місії асигнувати в розпорядження Міністра Торгу і Промисловости з коштів Державної Скарбниці кредити на шість місяців в сумі одного мільйона двадцяти дев'яти тисяч шестисот (1,029.600) карбованців, на основі обрахунку, який вкупі з штатами Місії до цього додається.

Голова Ради Народніх Міністрів В. Чеховський в. р.
Міністер Торгу і Промисловости С. Остапенко в.р.

І. Храпко, поп. цит., стор. 105-112.

Документ ч. 5

Ч. 319.

Іменем Української Народньої Республіки

Затверджуємо: 15 травня 1919 року

Голова Директорії Петлюра.

Члени: А. Макаренко.

Член-Секретар Ф. Швець.

Посвідчую: Т. в. о. Державного Секретаря Іван Лизанівський.
Ухвалений Радою Народніх Міністрів

ЗАКОН

про зміну закону від 10 січня 1919 року «про посилку до Франції, Бельгії та Італії й Англії та Америки двох Надзвичайних Торговельно-Фінансових Місій».

На зміну закону від 10 січня 1919 року «про посилку до Франції, Бельгії та Італії й Англії та Америки двох надзвичайних торговельно-фінансових місій» (Вістник Державних Законів 1919 р., в. 3, ч. 54) постановити:

1. Район діяльності надзвичайної торговельно-фінансової місії, яка на підставі вищезазначеного закону від 10 січня 1919 року посилается до Франції, Бельгії та Італії, поширити й на Швейцарію.
2. Закон цей перевести в життя по телеграфу.

За Голову Ради Народніх Міністрів Андрій Лівіцький

Міністер Народнього Господарства Л. Шраменко

В.Д.З., 24 вип., 17 липня 1919 року

І. Храпко, поп. цит., стор. 105.

Документ ч. 6

Ч. 333.

Іменем Української Народньої Республіки

Затверджуємо: 31 травня 1919 року.

Голова Директорії Петлюра

Члени: А. Макаренко.

Посвідчую: Т. в. о. Державного Секретаря Іван Лизанівський
Ухвалена Кабінетом Народніх Міністрів

ПОСТАНОВА

про підлеглість Послам і Головам Дипломатичних Місій, фахових місій, комісій і агентств, командированих на територію чужоземних держав.

1. Фахові урядові комісії, місії та агентства, що надсилаються різними Міністерствами Української Народньої Республіки до чужоземних держав, підлягають доглядові Послів та Голів Дипломатичних Місій в тих державах, де провадять свою працю.

2. Вся діяльність, постанови й акти, які торкаються державних інтересів, мусять чинитися з відома Посла або Голови Дипломатичної Місії, виключаючи справи, про які має бути зазначено в кожному окремому випадку, відповідним уповноваженням від Уряду, а також виключаючи вузько технічні справи, що належать до компетенції зазначених в статті першій установ.

В.Д.З., 25 вип., 21 липня 1919 року.

І. Храпко, поп. цит., стор. 115.

Документ ч. 7

Ч. 405.

Іменем Української Народньої Республіки

Затверджуємо: 22 липня 1919 року.

Голова Директорії Петлюра

Член: А. Макаренко

Член-Секретар: Ф. Швець.

Посвідчую: Державний Секретар Л. Шраменко.

Ухвалена Радою Народніх Міністрів

ПОСТАНОВА

про асигнування 30,000.000 гривень в розпорядження Посла Української Народньої Республіки в Берліні на придбання військового майна.

Асигнувати в розпорядження Посла Української Народньої Республіки в Берліні з коштів Державної Скарбниці тридцять мільйонів (30,000.000) гривень на закупку військового майна.

Голова Ради Народніх Міністрів Б. Мартос

Військовий Міністер, Полковник Петрів.

В.Д.З., вип. 29, 5 серпня 1919 року.

І. Храпко, поп. цит., стор. 44.

Документ ч. 8

Ч. 264.

Іменем Української Народньої Республіки

Затверджуємо: Голова Директорії Петлюра.

Член: Андрієвський.

Член-Секретар: А. Макаренко.

Посвідчую: Т. в. о. Державного Секретаря С. Гаєвський.

Ухвалена Кабінетом Народніх Міністрів

ПОСТАНОВА

про асигнування 500,000.000 гривень для продовження закупок за кордоном речей першої потреби.

1. Асигнувати в розпорядження Міністра Фінансів з коштів Державної Скарбниці по надзвичайній сміті на 1919 рік по Кредитовій Канцелярії п'ятьсот мільйонів (500,000.000) гривень на фінасування українських центральних кооперативних установ для закупок за кордоном речей першої потреби.

2. Закупка речей першої потреби з кредитів, які зазначені в п. 1-му цієї постанови, провадиться по плянам, представленим українськими центральними кооперативними установами і затвердженим Міністром Народнього Господарства.

3. Встановлення порядку та умов користування коштами з цього кредиту покладається на Міністра Фінансів у порозумінню з Міністром Народнього Господарства та Державним Контрольором.

Заст. Голови Кабінету Народніх Міністрів Чопівський.

За Міністра Народнього Господарства М. Тимофіїв.

В.Д.З., 20 вип., 28 червня 1919 року.

І. Храпко, поп. цит., стор. 116-117.

Документ ч. 9

Ч. 308.

Іменем Української Народньої Республіки

Затверджуємо: 7 травня 1919 року.

Голова Директорії Петлюра.

Член: А. Макаренко.

Член-Секретар: Ф. Швець.

Посвідчую: Т. в. о. Державного Секретаря Іван Лизанівський.

Ухвалена Кабінетом Народніх Міністрів

ПОСТАНОВА

про асигнування в розпорядження Військового Міністра 50,000.000 гривень військового фонду на купівлю військового майна за кордоном.

1. Відпустити в розпорядження Військового Міністра п'ятдесят мільйонів гривень на купівлю для дієвої армії за кордоном гарматного та іншого майна.

2. Гроші ці Військовий Міністр має необхідність перевести Українському посольству у Відні через Кредитову Канцелярію Міністерства Фінансів в кронах.

3. Всі договори представників Військового Міністерства по купівлі майна мають бути ратифіковані Українськими посольствами у Відні, Празі чи Будапешті, а посольством у Відні після цієї ратифікації гроші мають виплачуватись.

4. Доручити Міністру Закордонних Справ зробити відповідні розпорядження вказаним вище Українським посольствам по п. п. 2 і 3 цього закону.

5. Закон цей перевести в життя по телеграфу.

За Голову Кабінету Народніх Міністрів Андрій Лівіцький

В. о. Військового Міністра Отаман Сиротенко.

В.Д.З., 23 вип., 14 липня 1919 року.

І. Храпко, поп. цит., стор. 117-118.

Документ ч. 10

Ч. 31.

Іменем Української Народньої Республіки

З а т в е р д ж у ю 15 листопада 1921 року.

Голова Директорії П е т л ю р а (р. в.)

Посвідчую: В. о. Державного Секретаря Гр. Шиянів (р. в.)

З ухвали Ради Народніх Міністрів

ЗАКОН

про громадянство Української Народньої Республіки.

1. Громадянство Української Народньої Республіки є державно-правна належність людини до Української Народньої Республіки, що надає їй права та обов'язки українського громадянина.

2. Повнота політичних прав в Українській Народній Республіці, а також право державної та публічно-громадської служби належить тільки українським громадянам, разом з тим, на них упадає і обов'язок виконувати повинності та всі її закони і дбати всіма силами про її добробут, не жалюючи навіть для неї свого життя.

3. Громадянин Української Народньої Республіки не може одночасно бути громадянином чи підданцем іншої Держави.

4. Всі підданці бувшої Російської Держави, всякої національності, віри та статі, які не набули прав іншого громадянства, та на день 9/22 січня 1918 року стало перебували на території України або народились на Україні чи походять з України або належали чи мали право належати до одного з бувших станів у межах України, суть громадяни Української Народньої Республіки.

5. Особи, що походять з України, які не підлягають чинності попереднього арт. 4 цього закону, також вважатимуться за громадян Української Народньої Республіки, як що вони: повнолітні — до 9/22 січня 1924 року, а неповнолітні на цей термін — на протязі року по досягненню повноліття, подадуть про це відповідну заяву.

6. Право українського громадянства набувається: 1. а) через народження від українських громадян, б) через шлюб чужинця з україн-

ським громадянином, в) коли чужинця до сімнадцяти років всиновить український громадянин та 2. через натуралізацію.

7. Можна просити про прийняття до українського громадянства (арт. 6, п. 2), коли особа має правоздатність та дієздатність, перебуває на терені України на протязі п'яти років та опріч того, доведе, що має матеріяльні засоби, потрібні для утримання себе й своєї родини.

8. Опріч цього, українське громадянство можуть набути, коли оселяться на Україні та подадуть відповідну заяву, такі особи: а) українська громадянка, що пішла заміж за чужинця, коли цей шлюб буде розв'язано з ним або коли вона лишиться вдовою, б) народжені від шлюбу з чужинцем діти української громадянки, які після розв'язання шлюбу або овдовіння матері залишаються коло матері та в) чужинці, які скінчили вищу чи середню школи на Україні та на протязі двох років після скінчення освіти подали заяву про прийняття їх до українського громадянства.

9. Право громадянства, що його придбано на підставі арт. 6 п. 2 цього закону, поширюється і на дружин та дітей осіб, що набули громадянство; що до дітей, то лише в тому разі, коли ці діти не досягли 17 років.

10. Подання про прийняття до українського громадянства, внесені згідно з арт. арт. 5 та 8 цього закону, не задовольняється в разі, коли цьому заперечують відомости про ганебні вчинки прохача, його плямучу професію та про можливу його шкідливість для Української Народньої Республіки.

11. Заяви осіб, зазначених в арт. арт. 5 та 8 цього закону, про зачислення до українського громадянства подається Начальникові Губерні зо всіма документами, які доводять їх права.

Подання чужинців (арт. 7) про прийняття їх до українського громадянства вноситься Міністрові Внутрішніх Справ.

Заяви осіб, зазначених в арт. 5, у відповідних випадках можуть подаватися до належних Дипломатичних Представництв Української Народньої Республіки за кордоном; в цьому разі Представники повнять функції Начальника Губерні.

12. Заяви, що вступили до Начальника Губерні чи Дипломатичного Представника Української Народньої Республіки за кордоном, або задовольняється постановою про зачислення прохача до українського громадянства, або залишається без задоволення.

В разі задоволення заяви, прохачеві, по виконанню присяги на вірність Республіці в установлений спосіб, видається свідоцтво про українське громадянство.

В разі ж залишення заяви про зачислення до українського громадянства без задоволення, прохачеві надається право оскаржити таку

постанову в місячний речинець, з дня повідомлення його про це, до Міністра Внутрішніх Справ.

13. Міністр Внутрішніх Справ або задовольняє скаргу на постанову Начальника Губерні чи Дипломатичного Представника Української Народньої Республіки за кордоном, або залишає її без наслідків.

Скарги на розпорядження Міністра в цих справах подається в місячний, з дня повідомлення прохача, реченець до Адміністраційного Департаменту Найвищого Суду, де розглядається судовим порядком при участі представника Міністра Внутрішніх Справ.

14. Подання чужинців (арт. 7), що вступили до Міністра Внутрішніх Справ, згідно з артикулом 11 цього закону, Міністр розв'язує без посередньо. Залишення подання без задоволення не мотивується.

15. Міністрам та Начальникам окремих офіцій надається право, по згоді з Міністром Внутрішніх Справ, вносити до Ради Народніх Міністрів про прийняття до українського громадянства чужинців, які зробили значні послуги Українській Народній Республіці.

16. Особи, які не підлягають чинності арт. 4 цього закону та вважають себе за набувших права українського громадянства на підставі закону 2 липня 1918 року «Про громадянство Української Держави», мають, з поданням відповідних доказів, зголоситись до місцевого Адміністраційного Відділу Окружного Суду на протязі шести місяців з дня відновлення діяльності того Суду.

Постанови Адміністраційного Відділу Окружного Суду в цих справах надсилається до місцевого Начальника Губерні для належної реєстрації.

17. Кожна особа, що її прийнято до українського громадянства, приводиться, через духовних осіб, до присяги на вірність Українській Народній Республіці у Мирowego Судді, в районі якого має перебування або в випадках, що їх зазначено в арт. 5 цього закону, у Дипломатичного Представника Української Народньої Республіки.

Особи, які по переконаннях своїх не визнають присяги, дають замість неї урочисту обітницю.

18. Подання українських громадян про звільнення з громадянства задовольняється: 1) коли за ними не рахується жадних залеглостей перед Державним Скарбом та Місцевими Самоврядуваннями, 2) коли вони виконали всі обов'язки щодо військової повинности та 3) коли забезпечили опікування всіх осіб, що знаходяться по закону під їх опікою.

Заяви про звільнення від громадянства подається Начальникові Губерні або, у відповідних випадках, Дипломатичному Представникові Української Народньої Республіки за кордоном та розв'язується тим же порядком, що і про прийняття до українського громадянства. За 2

місяці до дня розв'язання справи, про неї публікується, за рахунок прохача, в офіційному органі Української Народньої Республіки та місцевих офіційних та 2 приватних часописах.

19. Особа, що її звільнено від українського громадянства, мусить на протязі півроку залишити межі Республіки, а на протязі року ліквідувати своє нерухоме майно.

20. Особи, що їх звільнено від українського громадянства до 17 років віку, не мають права приїхати та оселитися на території України до 45 років віку.

Виключення з цього правила розв'язує Рада Народніх Міністрів на внесення Міністра Внутрішніх Справ, в порозумінню з Військовим Міністром.

21. Особа, що без належного дозволу вступить до підданства або прийме громадянство іншої Держави, підлягає карам, зазначеним в законах карних.

22. Закон з дня 2 липня 1918 року «Про Громадянство Української Держави» скасувати.

Голова Ради Народніх Міністрів П и л и п ч у к (р. в.)

Керуючий Міністерством Внутрішніх Справ

Г и н е н к о - С а в і й с ь к и й (р. в.)

В. о. Державного Секретаря Найвищий Суддя Г р. Ш и я н і в (р. в.)

В.Д.З., випуск 4-ий, рік 1921, стор. 27-28.

III.

ІННІ МАТЕРІАЛИ

КУЛЬТ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Про Симона Петлюру стільки писали ще за його життя і стільки промов виголошено, статей і навіть книжок написано вже після його смерти,* що трудно продумати щось, що вже не було сказане чи написане. Цікаво, що за життя Симона Петлюри спались на його голову здебільша лайки. Поминаючи Москву і взагалі комуністичний світ, для яких ім'я Симона Петлюри завжди було і є анатомою, українських авторів, які його критикували, можна поділити на три групи:

1) Ті особи, яких іла заздрість, що Петлюра здобув собі популярність, якої вони не мали, — заздрість і злість, що Петлюра мав сильну волю і простолінійний світогляд, яких вони не мали, — заздрість, що Петлюра дійшов до вершин влади, з яких вони злетіли. Речником усіх тих ненависників Петлюри був Володимир Винниченко. Він плюгавив Петлюру у своєму творі «Відродження Нації», що його документально-історичну вартість зменшив пасквільний тон колишнього першого прем'єра УНР і колишнього голови Директорії, який з вини своєї вдачі симпатика всього «прогресивного» докотився до воріт комунізму.

2) Другим табором, що з іменем Петлюри пов'язував «загин Української Держави», були гетьманці, в очах яких Українська Центральна Рада стала гніздом соціалістичних руйників української державности, дарма, що всі чотири Універсали вийшли таки від Центральної Ради. Вони так дуже безкритично ставилися до С. Петлюри, як безкритично прославляли все, що діялося в часі гетьманства Павла Скоропадського. Проте, для справедливості треба згадати, що коли недавно появилася анонімна двосто-

* Із книжок найкращою треба, мабуть, уважати працю Василя Іваниса «Симон Петлюра, президент України» (1952). Твори С. Петлюри появилися в двох томах п. з. «Симон Петлюра — статті, листи, документи», Нью-Йорк 1956 і 1978.

рінкова летючка з гетьманським гербом, звернена проти Симона Петлюри, і автор цих рядків написав про це у «Вістях Комбатанта» статтю п. з. «Глупота чи провокація» (ч. 1, 1977), провід гетьманської організації рішуче заявив, що не має нічого спільного з тією летючкою та пригадав, що на могилу Симона Петлюри склав був вінок.

3) Третя група, яка за життя С. Петлюри таврувала його як «зрадника», який «запродав» Західню Україну полякам, був тавр бір еміграційного уряду ЗУНР д-ра Євгена Петрушевича. Це було в добі міжнародного процесу за державну приналежність Східньої Галичини, коли-то д-р Євген Петрушевич, колишній формальний член Директорії УНР, і його однопіддумці вважали, що Варшавський договір з 21 квітня 1920 р. був твором Петлюри та дав полякам найсильніший аргумент у боротьбі за володіння над Східньою Галичиною. Відомо, що ця боротьба закінчилася повною прогрою українців, бо Рада Амбасадорів, орган Найвищої Ради, що ліквідувала наслідки першої світової війни, признала 15 березня 1923 р., Східню Галичину Польщі. Тодішні атаки проти Варшавського договору, пов'язувані з атаками проти Симона Петлюри, були головною причиною, що Дмитро Донцов видав свій твір «Підстави нашої політики» (Відень 1921), де доказував конечність орієнтації України на Захід

Трагічна смерть С. В. Петлюри наче ножем врізала критику і лайку проти головного отамана, що йшли від українського самостійницького табору. Ніхто з українців не мав найменшого сумніву, що вбивство Симона Петлюри було заплановане й режисероване Москвою. Коли Москва гадала, що тим вбивством знищить популярність Симона Петлюри в народі та вдарить по репрезентованій ним ідеї української самостійности, то це була груба помилка. Ім'я Симона Петлюри вкрилося авреолею мучеництва і ця авреоля триває по нинішній день і триватиме по вічні часи. У реакції на вбивство та ще й виправдування його ніби-то погромницьким антисемітизмом Петлюри, справжнього демократа, який написав прихильну для жидів передмову до п'єси Чірікова «Євреї», — як реакція на те вбивство настав період гльорифікації Петлюри, яка існує і тепер і буде далі продовжуватися. Почали розшукувати за кожним його колись сказаним чи написаним словом, почали аналізувати його діла, почали з'ясовувати його справжнє значення і ролю в новітній історії України, головно участі українського національного відродження. Це відродження, яке було

попереджене боротьбою проти царських переслідувань і таких драконських актів, як Валуєвський циркуляр та Емський указ, яким полум'ям вибухло у добі визвольної революції й війни 1917-21 років. Симон Петлюра перестав бути політичним емігрантом, що ним був до 25 травня 1926. Він став центральною постаттю для дослідників новітньої історії України та історії української політичної думки, а для найвищих кіл українського суспільства став просто предметом культу, найбільшого культу після культу Тараса Шевченка.

Логічно можна з'ясувати цей культ фактом, що Симон Петлюра став символом збройної боротьби України за її державність. Може колись-колись, коли Україна відзискає свою повну, справді незалежну державність і в мирі та добробуті буде нею втішатися, може тоді поставлять постать Петлюри поруч із такими великими постаттями в історії України, як Конашевич-Сагайдачний, Хмельницький, Виговський, Мазепа і, може, в далекій майбутності не буде вже такого запального культу Петлюри, як нині, бо українська державність, яку він своїм іменем символізує, буде ділом завершеним і буденним.

Але сьогодні звеличання Симона Петлюри має свій глибокий логічний сенс. Бо коли й бували в історії України жахливі періоди (татарська навала, «Велика руїна», часи великого штучно Москвою спричиненого голоду, часи володіння німецького сатрапа Еріха Коха) проте теперішній час таки один із найстрахливіших: в Україні панує режим, наставлений на нівеляцію всього українства, на викривлення української психіки і знищення всього, що сприяє українській самобутності. Нинішні часи страшні тим, що ми не знаємо, чи русифікаторська шруба зуміла дійти вже й до гуцці народу, чи тільки все ще діє на поверхні великих міст України. Не знаємо, чи большевицькому теророві вдалося досягнути те, чого був досягнув терор, проведений після прогри під Полтавою у 1709 році аж до часу революції в березні 1917 року, в наслідок якого українці в їхній масі затратили були не тільки почуття потреби власної держави й конечности боротися за неї із зброєю в руках, але також почуття національної гідности, а в усіх українських містах гомоніла російська, а не українська мова і тому москалі могли уважати Київ «матір'ю руских городов». Рух спротиву в Україні, який став радісною несподіванкою для всього українського вільного світу, все ще нам, що стежать за всіма його проявами, не зовсім

ясний: які кола заторкнув, як глибоко сягнув, наскільки він в силі відродити й розбудити почуття національної гідності та національно-державницьку свідомість найширших кіл українського народу. Очевидно, ім'я Петлюри свідомо і послідовно замовчуване цілим імперським пропагандивним апаратом. Москва здавен мала дивний нахил називати український самостійницький рух іменами провідників: так було з «мазепинцями», згодом «петлюрівцями», в часах другої світової війни з «бандерівцями», тепер узагальнено цей самостійницький рух з «буржуазним націоналізмом». Ця неповажна ворожа пропагандивна номенклатура скінчиться разом із розвалом імперії. І коли тепер молоді люди в Україні не знають, або знають дуже мало про Симона Петлюру, то нема найменшого сумніву, що з розвалом імперії появляться там твори про нього і почнеться так і там звеличування його як символу боротьби за українську державність.

ВІСНИК
ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ
У КИЄВІ

★

Для сучасних дослідників новітньої історії України Симон Петлюра — це своєрідний феномен. Людина цивільна, за професією журналіст, не мав військової освіти, редагував у Москві разом з Олександром Саліковським «Украинскую Жизнь», з вибухом першої світової війни працював у специфічній російській установі Земств, захопився українізацією прифронтових військових частин російської армії, був обраний делегатом на Військовий З'їзд у Києві, і там зразу ж виріс до ролі трибуна всіх тих, що вимагали для України сильного війська. Ми боронимо Українську Центральну Раду і її творців та членів як установу, що впродовж коротких місяців проробила велетенську роботу і просто з нічого будувала українську державу. Це був велетенський шлях від I-го до IV-го Універсалу. Кажуть — Центральна Рада змарнувала ентузіязм народу, що спалахнув був з вибухом революції. Але ж цей ентузіязм був солom'яним вогнем. Очевидно, Центральна Рада поробила величезні помилки: звідкіля могли взятися досвідчені українські державні мужі-політики, коли перед вибухом революції, від 1914 року, від початку першої світової війни, не було в Україні ні одної української навіть народньої школи?! Можна дискутувати в безконечність над тим, чи правильно діяла Центральна Рада після Берестейського договору, коли в Україні

стояла півмільйонна німецька армія, та що Центральна Рада не рахувалася з тодішнім реальним відношенням сил в Європі. Але не підлягає сумніву, що здійснився був віщий страх Шевченка, що Україну «в огні окрадену збудули», бо в неї були вкрали її державницьку традицію, її свідомість конечности одностайно із зброєю в руках боронити молоду і кволу свою відроджену державу.

І на такому тлі заблистів Симон Петлюра, який виломився із загального переконання українського демократичного світу, що можна буде домовитися з російським демократичним табором і що війна взагалі є злом, тому не треба регулярної української армії, а досить буде народньої міліції. Тією своєю настановою Петлюра виявив, що він — індивідуаліст, яка вміє і може плисти проти течії та боротися за непопулярну в деяких колах справу збройної боротьби за рідну державу. Симон Петлюра — це індивідуальність, яку революція винесла на своїх хвилях на найвищі щаблі державної влади. Він доказав силу своєї індивідуальности тим, що в ході революції і визвольної війни, та згодом на еміграції — постійно ріс і виріс на державного мужа. Не доцільно, щоб організатори щорічного «Свята героїв» включали в те свято Петлюру. Героїв було, є і буде багато, державних мужів було, є і буде мало. Героями були розстріляні під Базаром вояки, які воліли вмерти, ніж піти до червоної армії. Безчисленними, безінменними героями засіяна українська земля. Вони гинули від ворожих куль і тифу, коли жменька фанатиків, яка звала себе Армією УНР, воювала серед мільйонів «неутральних» і становила наче острів серед безкрайнього моря байдужости. Фанатиком збройної сили і фанатиком боротьби за українську державність був Симон Петлюра. Він здавав собі справу, що армія вимагає фахівців, і тому притягав до служби в Армії УНР численних старшин з високою освітою, придбаною за царських часів. Деякі з них були свідомими українськими патріотами-державниками, деякі до кінця свого життя тільки слабо володіли українською мовою, але всі вони льояльно служили українській державній справі і всі вони високо шанували авторитет головного отамана. В цьому саме тайна індивідуальности — вона діє на оточення якимсь невидним таємним чаром, Господнім даром, і всіма тими прикметами, що вивищують індивідуальність понад оточення та диктують тому оточенню підчинитися авторитетові індивідуальности.

Автор цих рядків не був єдиним, який зараз таки після вбивства Симона Петлюри висловив здогад, що здійснення московського пляну вбити Петлюру приспінено в наслідок так званого травневого перевороту у Варшаві, який передав Пілсудському справді диктаторську владу. Варшавський договір був тісно пов'язаний з іменами Пілсудського і Петлюри, і дехто навіть його популярно називав договором Петлюри з Пілсудським. Текст цього договору був поганенький, бо українці переговорювали з позиції слабости, а не з позиції сили. Був це час, коли вороги України і недотепні малороси склали були пісеньку: «Ах ти, Директоріє, де твоя територія?!» Недалеко відбігали від правди ті, які твердили, що в певний момент Директорія володіла територією, що була під вагонами її поїзду. Поляки це знали і використали у переговорах. А українці були свідомі, що союз з Польщею — остання дошка рятунку в боротьбі за українську державність. Писалося вже про це багато-багато разів при різних нагодах. Тут нагода повторити, що Симон Петлюра не міг «продавати» Західню Україну, зокрема Східню Галичину Польщі, бо все одно у тому часі ці землі були вже у твердому посіданні Польщі. Польська армія зайняла цілу Східню Галичину по Збруч згідно з уповноваженням від Найвищої Ради з 25 червня 1919 року. Щойно 3 жовтня 1919 виїхала з України до Варшави дипломатична місія. Сам Петлюра у переговорах безпосередньої участі навіть не брав. Для Петлюри найбільш важливим був не текст договору, а текст тайної військової конвенції, що складалася з 17-ти точок і становила додаток до самого договору. В 11-ій точці сказано: «На польській території продовжується організація українських частин, як то мало місце до цього часу в Берестю, аж до часу, коли така організація буде можлива на власній території». Наступна 12-та точка звучала: «Начальна Команда польських військ зобов'язується доставити для Українських військ зброю, амуніцію, снаряження і одяги в кількості, потрібній для трьох дивізій, згідно штатів, встановлених для польської дивізії з усіма її санітарними і іншими тилловими закладами, і поставить ці матеріяли заосмотрення до розпорядимости українського Міністерства військових справ. Речі, замовлені чи закуплені українським урядом за кордоном, вивезені чи перевезені до місця перебування Української армії завдяки старанням польського уряду, будуть залічені в кількість вище названих матеріялів вивінування». Врешті точка

13: «Ціла здобича залізнична, за винятком панцерних потягів, а також інша військова здобича, крім рухомої, взятої в бою, становить власність Української Держави...» «Ця конвенція підписана у Варшаві 24 квітня 1920 року, зі сторони польської — майором Валеріаном Славеком та капітаном Вацлавом Єнджеєвічем, на підставі уповноваження Міністерства військових справ П.Р.П. з 21 квітня 1920, ч. 1960 В.Р.Т.; зі сторони української — Ген. Штабу генерал-хорунжим Володимиром Сінклером і Ген. Штабу підполковником Максимом Дітковським на підставі уповноваження заступника голови Ради Народніх Міністрів УНР з 23 квітня 1923 р., ч. 1931».

Ні одного з вищенаведених зобов'язань польська сторона не дотримала. Згодом польські керівники виправдувалися аргументом, що «не було часу», бо — мовляв — 7 травня 1920 року польська армія з українськими частинами в авангарді зайняла Київ, а вже 10 червня треба було Київ залишити. Але насправді Правобережжя було використане тимчасовою польською військовою адміністрацією для безскрупульної експлуатації, з вивоженням до Польщі всього залізничного матеріялу, навантаживши туди все, що мало якусь вартість. Все одно війна продовжувалася, Армія УНР стояла на крайньому правому крилі фронту, а 6-та дивізія ген. Марка Безручка боронила Замосте проти червоного наступу. У битві 16-18 серпня 1920 р. під Варшавою розбито большевицькі війська і самі польські військовики признавали, що тоді можна було переслідувати розбиті большевицькі війська чи не під Москву. Але та війна була у Польщі дуже непопулярною, бо польська публічна опінія стояла за спілку з Московщиною, з Росією, а не з Україною. Була це концепція польської демократії народової, так званої ендеції: поділу впливів на Сході Європи між Польщею і Росією, згідно з прецедентом Андрусівського договору з 13 січня 1667 року. Тому, без попередження українського союзника, Польща підписала 12 жовтня 1920 р. в Ризі перемир'я з большевиками, а 21 березня 1921 підписала там же мировий договір, в якому поділилася з большевиками українськими і білоруськими землями. Українська армія боролася ще сама, але останній бій відбувся 21 листопада 1920 року, після чого вона була роззброєна й опинилася за дротами польських таборів.

Після підписання Ризького договору перебування Симона Петлюри у Варшаві було для нього самого морально нестерпним,

а для польського уряду, що хотів зберегти добрі взаємини зі своїм новим большевицьким сусідом, не вигідним. Тому Петлюра виїхав «добровільно» до Парижу. Але він був сіллю в оці Москви навіть як політичний емігрант і, коли у травні 1926 року Пілсудський вернувся до влади у Польщі, наче автоматично насувалась думка, що — може — воскресне концепція польсько-українського фронту проти Москви. Бо ж ніхто тоді не міг припускати, що Пілсудський перестане бути давнім Пілсудським та піде по лінії польської ендеції, з цілою її демагогією, внутрішньою політикою в користь польонізації всіх непольських народів у Польщі і зовнішньою політикою, наставленою на тривкий поділ Східної Європи поміж Польщею й Советським Союзом. Обидві концепції збанкрутували: польській внутрішній політиці не вдалося спольщити «національні меншини», а Ризький мировий договір з большевиками вийшов на погубу самій Польщі, бо дав Москві «передешку», потрібну для такого зросту власної мілітарної потуги, щоб могли 17 вересня 1939 року перейти кордони Польщі під фальшивим гаслом «визволення українських і білоруських земель», після того, як вона домовилася з Гітлером про поділ Польщі. Гітлер програв і Німеччина гірко заплатила за його божевільний режим. Але й Польща програла, бо стала сателітом Советського Союзу.

З нинішньої історичної перспективи можна побачити, якою грубою помилкою був большевицький розрахунок, що з ліквідацією Симона Петлюри зліквідується і український державницький рух і все те, що було пов'язане з політичним світоглядом цього українського державного мужа. Ніколи раніше так яскраво не виявлялась істина, як тепер, що існування дійсно самостійної і повністю незалежної України та Польщі можливе тільки при здійсненні тієї ідеї, яку створила і плекала українська «петлюрівська» еміграція, з окремим Товариством «Прометей» у Варшаві. Це концепція приязні і союзу всіх поневолених російською імперією народів задля оборони проти відродження російського націоналістичного імперіялізму. Цю ідею створив і плекав Петлюра і за неї згинув. Але ідея залишилася. І залишилася державницька концепція. Також залишилося славетне ім'я Симона Петлюри, як символу української державности, як великого українського державного мужа. Це куди важливіші вартості аніж формальні титули, пов'язані із становищем головного отамана й голови Ди-

ректорії УНР. Титули забуваються, але ідея, політична концепція, історична непроминальна заслуга залишаються. І тому нема найменшого сумніву, що колись, у вільній, незалежній українській державі ставитимуть Симонові Петлюрі пам'ятники. Ці пам'ятники сьогодні покищо тільки у наших серцях — і скромним доказом цього нашого культу пам'яті Симона Петлюри є й оцей збірник.

Софія Гаєвська

ЧЕРВОНІ ТРОЯНДИ

(Про хор Кошиця за кордоном)

Рання весна 1917 року. В царській Росії вибухла революція й розвалила «тюрму народів». Покотилася лявіна свободи й відродись Україна.

Українці вітали з піснею революцію, встановляли свою національну владу в Києві, та потім у Львові. Українська пісня цементом бодай на хвилю єднала серця й душі навіть незгідливих. Українська пісня — невід'ємний складник українського життя та його змагання й стремління до правди і волі.

Не легка була боротьба українців. Стіна упереджень ділила їх від інших народів, що не знали України й наче навмисне закривали очі на ту стихійну силу, з якою українці рвались до національного життя.

Тоді головний отаман Симон Петлюра післав у бій найціннішу резерву — українську пісню. Попри дипломатично-військові та торговельні місії післав за кордон велику місію української музики, Українську Республіканську Капелю, що вписала золоту сторінку до історії змагань українського народу за вільне незалежне життя.

Українська Республіканська Капеля була сформована в Києві на початку 1919 року, виїхала за кордон з Кам'янця Подільського в кінці березня того ж року. Концертна подорож її простягалася на такі країни: Чехо-Словаччина, Австрія, Швейцарія, Франція, Бельгія, Голляндія, Англія, Німеччина, Польща, Еспанія, З'єднані Стейти Америки, Канада, Куба, Мехіко, Бразилія, Уругвай, Аргентина. На протязі від 1919 до 1926 року було дано біля тисячу концертів. Капеля переформовувалась п'ять разів і мала різну кількість і різний склад співаків — від 75 до 35.

Організація Української Республіканської Капелі тісно пов'язана з департаментом музичного відділу при Міністерстві народної освіти Української Народної Республіки. Головою цього відділу був відомий наш композитор Кирило Стеценко, а головою етнографічної секції був славний український диригент професор Олександр Кошиць. Ці двоє фахових людей, на доручення головного отамана Симона Петлюри, взялись до організації Української Республіканської Капелі під диригентурою Олександра Кошиця.

Симон Петлюра надавав великого значення концертній подорожі капелі. Це була ідея вести пропаганду права і стремління нашого народу до незалежного державного життя. В той час наша армія кровавилась на полях України в боротьбі з червоними й білими окупантами. Тоді, коли шаліла велика руїна на Україні, головний отаман Петлюра післав на захист України українську пісню. Не до представників урядів була та місія. Вона була післана від народу українського до народів світу, щоб пісню — «голосною, як Господа слово» — заговорити до душі культурних народів про наші змагання за визволення й самостійність України.

Це був виступ українського народу на широку художню арену, на суд музичної критики культурного світу. Бо ж це був вияв чисто народної творчості, українських народних пісень в художній обробці українських композиторів. Це завдання під проводом нашого диригента О. Кошиця Українська Республіканська Капеля виконала з великим успіхом. Це був тріумф української пісні, українського хорального мистецтва, духової культури українського народу. Сотки рецензій чужинецької та української преси свідчили, що капеля робила не менше, ніж наші дипломатичні місії. Про Україну заговорили в пресі. Українці здобули зацікавлення, приязнь між культурними, політичними, громадськими діячами, установами.

Ось, наприклад, чеський діяч Яромир Нечас, що пізніше був міністром в чеському уряді, писав: «На Україні відбувається тепер велика трагедія, якої значення зрозуміють народи Європи щойно за кілька років. Без ніякої піддержки, своїми власними силами б'ються українці в околицях по кілька разів евакуйованих, на полях, залитих кров'ю минулих боїв за свою волю й самостійність . . . Велике значення мала УРК для чесько-українського зближення . . . Це є найкраща з усіх місій, які українська влада вислала

за кордон... УРК викликає переворот у думках і такою благородною пропагандою здобуває симпатії для України... Ця українська молодь зі співом на устах, з цією, на перший погляд маленькою, але могутньою зброєю йде у світ, який досі для України був такий чужий, пасивний і ворожий».

Д-р Бартош в «Светана» писав: «До цієї пори ми думали, що наш спосіб вокальної музики найвищий. Але українці з рішучою точністю показали нам, що тільки їх спосіб співання є дійсно єдино правдивий... То була велика культура ушляхотнена людським духом».

Проф. Неєдлі писав: «... Наче сама природа, самий талант, сама геніяльність народу втілилась у тому хорі, до того природне, щире, правдиве, а разом з тим таке високе й оригінальне його вміння... Цього безумовно не можна навчитись, — це є уміння з Божої ласки... О. Кошиць є душею хору. Він посідає справжній диригентський запал, що пориває хор, який йде за ним з ентузіазмом і повним довір'ям... Покладім руку на серце і смиренно учімся від них, — мистецтво знов стало перед нами в чистій своїй подобі... Чесько-українське братання проявилось вперше в концертних залах..., що в українській пісні найбільше промовляє: що це є душа — частина нашої душі, та кров — частина нашої крові».

Диригент Празького Глаголу писав: «Тяжко руді писати критику, коли серце співає хвалу. Українці прийшли й побідили. Я думаю, що ми тяжко кривдили їх, коли несвідомо й проти їх волі з'єднували їх в одно ціле з народом російським... Українці відрізняються від росіян... зі всіх злов'ян вони є найближчі нам цілою їх вдачею. О. Кошиць є одним з найбільших музиків України та один з найбільших європейських диригентів. Він має все, чого потребує диригент... багатство винахідливості та фантазії..., він будує свої строфи повні різноманітності та виразності... Його акценти не стріляють одноманітністю... Він кладе відтінки пишно, але з мірою й смаком. Ефект для нього не є метою, але засобом... Він хоче переконати: від серця до серця з таємної ніжності, аж до козацької буйності. Своім настроєм він володіє суверенно і співаки реагують на найменший рух його пальця чи руки... Без огляду на всю випрацьованість номера, Кошиць раптом захоплюється і творить на естраді вже нові нюанси, — хор стрімголов і сліпо кориться кожному його настрою. Хто хоче пізнати

О. Кошиця повинен слідкувати, як він бушує з цілим своїм південним темпераментом на пробах, як він покоряє, як він похожає, наче ігноруючи співаючий хор, щоб ляснути зразу несподіване «сфорцандо» переляканим сопранам, так що хор розсміється, аж не може співати; як посилає поцілунки тенорам за гарний тон, щоб зразу ж знищить їх своїм гнівом. Він керівник, композитор, етнограф, промовець захоплюючого і полонюючого злету та невичерпаного дотепу; він — душа хору, втілена жива українська пісня».

Пів століття минуло як О. Кошиць почав свій тріумфальний похід з концертами. Час утікає місяцями, роками, а дорогі спогади про УРК, про А. Кошиця світять дорогою зіркою в нашій уяві й пам'яті. — «Чи розумієте, що ви співаєте? Пам'ятайте, що ви співаєте українську пісню. Вороги її знівечили й обдерли. Ми її відродимо, щоб вона полилася широкою рікою в душу нашого народу» — бувало каже він на пробі. Пісня повторюється кілька разів. Чим далі, тим виразніше вимальовуються обриси твору, чарівні своєю красою. З кожним рухом руки диригента спів удосконалюється. Короткими, але ядерними словами, мімікою розкривається зміст пісні. Стається чудо. В пісні оживає душа, яку вклав у неї майстер. Коли гримить «Славен еси», то дійсно ми всією істотою славимо Творця всесвіту. А в пісні «Ой, чумаче, чумаче», здається, непомітними помахами руки наші заворожені істоти розкривають красу українських степів, безжурність, а разом з тим тяжке життя чумаків.

Сам О. Кошиць неначе перероджується, стає частиною пісні, її животворчою душею, що підкоряє своїй волі кожний звук від найменшого нюансу до громоподібної октави. Співаємо пісеньку «Задумала вража баба». «Отці — так він називав октави — покажіть трагедію бідної вдови, коли буря загрожувала знищити її курчат — всі її надії й лишити її в біді. Покажіть, що як став дощ крапати, особливо «крапати» співайте так, щоб у слухачів мороз пішов поза шкірою. Ми співом переймаємося долею старої баби, самотньої, опущеної в байдужому світі».

Антанта для нас була важлива. У Франції вирішалася доля підневолених народів. Клемансо, Ллойд Джорж, Пуанкаре вирішували долю поневолених народів. Про Україну не хотіли й чути. З труднощами дістали ми візу до Франції. В Парижі пощастило замовити на концерти найліпшу залю. В аудиторії повно ворожих

поглядів російської знаті, що прийшла послухати «малоросійську музику». Настрій у диригента й співаків напружений. А далі українська пісня зробила своє: гучні оплески захоплення. Настрій повеселішав.

Але найбільш приємна несподіванка чекала нас на перерві за кулісами. Величезний букет червоних троянд був завершенням нашого щасливого піднесення. Урядовий післанець, передаючи букет диригентові, сказав: «Головний отаман Симон Петлюра передає вам усім глибокий привіт від нескореної України. В наших душах українська держава морально існує й волею українського народу існує її встановлений закон. Ваші успіхи радують нас усіх на полі бою за самостійну Україну й додають нам піднесення й моральної сили в боротьбі за визволення».

Ми відчули між нами дух С. Петлюри, що засвітив радістю, українською блакиттю в наших душах. Ми з гордістю несли українську пісню в світ, щоб боронити нашу батьківщину, пам'ятаючи про нашого головного отамана Симона Петлюру.

Після перерви наш диригент наче підріс на подюмі. Усміхнене лице його, сяйво очей, що схвилювало наші нюанси, його приказування переносили нас усіх у мистецьке раювання.

Французька преса заговорила: «Кошиць, як справжній віртуоз, грає на клявіатурі голосів і його провід нагадує чари гіпнотизера цієї прекрасної і на диво рідкої маніфестації мистецтва... Ще ніякий хор, ні французький, ні чужоземний не дав нам нічого подібного... З перших акордів губишся й не знаєш, де ти, й уявляєш собі, що ти в якимсь священнім храмі, в котрім відбувається чудовий ритуал вічної краси... Перед нами жерці і білі жриці релігії, повної екстази, захоплені вірою і благочестиво схилені перед чарівником, що кидає й передає свій внутрішній вогонь красномовними домінуючими рухами — улесливими, то трагічними, сердитими, то благаючими... Музика написана чистою любов'ю й сльозами... Божественність в цій серафимській простоті... О, раю, відчини твої двері й прийми наші радісні і перероджені душі!... І все це є в більшій частині не що інше, як народні пісні, виконані народніми співаками...»

«Кошиць подає знак на атаку... Голоси прокидаються, дуже тихі, неначе здалека. Сопрано вишивають чудові варіанти на акомпаньямент голосів чоловіків з закритими губами, що дають ілюзію незримой скрипки... Потім зразу на знак шефа вибухає

буря чоловічих голосів і ураган гармонії розпросторюється по залі. Заливає сопрано, єдині різкі ноти, які хвилинами вибиваються на поверх розбурханої музичної стихії. Все заспокоюється знову... Людські віолончелі заставляють знову дріжати їхню квінту, глухо жагучу до того менту, коли різкий жест шефа зупиняє все на завмираючій ноті... Це український хор вам проспівав «Страшний Суд»... Тремтяча захоплена зала вибухла оплесками. Пані в льожах посхоплювались зі своїх місць, вигукують своє захоплення. Шість разів Кошиць появлявся на сцені. Всі були схвильовані...»

«Кошиць — чоловік надзвичайний: його пальці, руки, голова й ноги мімікують музику. Він є нею одержимий. Він грає своїми голосами. Він їх бере широким, або зовсім непомітним жестом, їх розбуджує, або спускає з ланцюгу, усиплює, примушує їх бити водограєм, або примушує їх вмирати. В цьому є іскра Божа... Прихід до нас українців викликав у нас повне щирости побажання їм життя, свободи й процвітання цій країні, гордій за своє минуле і що вірить у своє майбутнє».

Один професор Сорбонни писав до Кошиця: «Не може бути кращої, досконалішої пропаганди для того, щоб дати світові пізнати українську націю... Група українців зі співом подорожує по світі. Це чудово. Один вже тільки факт цього заслуговує глибокого здивування й поваги. Немає промов, не роздають брошур ні мап. Тільки співають. І чого ніколи не роблять ні брошури, ні мапи, ні промови, — бо книжок не читають, промов так само не слухають, — можуть зробити ці пісні... Цей вечір ми себе почували рідко щасливими. Коли всі українці так співають, як члени цього хору, тоді цей народ вартий більше, ніж своєї волі...»

«Повстань, молода й гарна Україно, що так багато допомагаш своїм народнім звичаєм мистецтву. Стань, як блискуча зірка на яскравому небі свободи» — так писали флямандці.

Газета в Голляндії писала: «Яка ритмічна музика України... Ми чули її цілий вечір і не наслухались. Які ми бідні народи Заходу!.. До України мені було цілком байдуже, але тепер я буду битись скрізь за мистецтво цієї країни».

Нарешті Англія дала нам дозвіл на в'їзд. Концерти відбувалися в найбільшій залі в Лондоні, «Алберт Голл». На одному концерті під час перерви пастор англійської Церкви дав допо-

відь — чудові інформації про Україну, її економічне і географічне положення, про український нарід. Газети писали:

«Українці розумні у виборі своєї пропаганди. Не вірячи в нові нації, що виникли після війни, я слухав концерт з дуже змішаним почуттям. Але вкінці я був цілком переконаний в справедливості їх національних змагань. Нічого подібного Лондон ще не чув до цієї пори».

У Берліні *Фоссіше Цайтунг* у 1920 р. писав: «Заля повнісінька... Хор починає співати. В данім випадку «хор» та «співати» не висловлюють нічого, бо це не хор, а органи і кожний з цих семи десятків голосів, то добірна труба органів, клявіатура звуків, кольоритний регістр. На найменший знак органіста вони починають звучати в наймайстерніший та найточніший спосіб. Те, що вони висловлюють, іноді видається найніжнішим зідханням, могутньою енергією, або дикою оргією... Найтрудніше досягається тут найлегшим способом, наче жартуючи. Іноді просто засмієшся від радості подумавши, як то одна артистична воля може так запанувати над цілістю! Є там одна народня пісня: хор співає стримано та сумно. Мелодія лине як легкий вітерець у літню нічку. Уява малює пейзаж: широке поле, жита під подихом літнього вітру, луки, а на них пасуться коні. Безкрай степ покритий буйною рослиною. Тихе брєніння. Мовчазна самотність заснулої ріки... Оддадь видно невеличке село. Місяць осяває його своїм блідим промінням, а закохані пари милуються там на вулицях... Ось залунав голос когось у білій сорочці... Я чую легке «тьох» коло мого серця. Гостра радість заливає мене до самісінького горла. Ніколи не чув я нічого подібного, так прекрасного! Це голос повний насолоди, а одночасно горя, й гіркого, як та м'ята та полинь, що своїми пахоцями заливає степ у темну ніч... Хочеться кричати від печалі та втіхи! Здається, що ця пісня звалась «Баришполь». Так само я не знаю, як звався цей скромний бльондин, що потому так вдячно вклонявся публіці».

Так само Швайцарія писала похвали: «Хор передає душу української народньої музики... Коли український народ справді передає такі твори мистецтва, ми стоїмо перед феноменальним явищем... Хоч ми тут і маємо діло з народніми піснями, але їх склад та гармонія такі тяжкі та складні, що вони дають найвищу атестацію музичній культурі України... Все.

що хор співав, носило на собі ознаку найвищої завершенності...»

У вівторок 26 вересня 1923 року український хор під орудою О. Кошиця приїхав до Америки. Як і всюди в Європі американська критика зустріла й прийняла хор з великим ентузіазмом. Кожна газета на всі лади підкреслювала художні якості хору. Не буду повторюватися й цитувати ці похвали, бо то була — як писала *The Nation* з 2 листопада 1922 року, «найшляхотніша й морально найсуворіша річ у світі — перфекція».

«Свобода» з 13 жовтня 1923 року писала: «Настав день концерту. Коло Карнегі много зібралось людей, котрі не могли дістати тикета, сумно мусіли вертати домів. Буря оплесків залунала по залі і держала пару минут і знов ще гучніше, коли вийшов сам диригент Олександр Кошиць. Сотки квітів посипались градом на сцену. Певно думаєте, що я опишу про спів? Ні! Я не есми в силі його хвалити, бо аби про їх спів писати, треба мати велике музичне мистецтво. Тільки то скажу: Вони своїм співом занесли мене в рідне село під рідну стріху, де чув я матірну пісню, як над колискою співала, де чув, як хлопці й дівчата прийшли щедрувати, а літом, як співали на гулянці, і все те так дороге передали вони мені піснею, та не тільки мені, але всім тим, котрі покинули рідну землю, шукаючи кращої долі на чужині. А що ж чужинці? Вони просто очаровані тою мелодією, котрої ще не чули, нагороджували диригента та його хор безустанними грімкими оплесками. Хор виїхав з Нью-Йорку, лишаючи за собою славу, не тільки славу хору, але й славу національну, бо ж всякі часописи заговорили про Україну і її теперішнє положення». Це писав Т. Татаринський.

Газета «Америка» писала: «Не диво, що українці в Америці так радо вітають цих народніх робітників... Хто мав нагоду зустрінутися з Українським Хором, зразу пізнав, що має до діла з високо ідейними людьми, свідомими українцями. А вже сам диригент має на думці тільки одне: «виспівати волю України». Українська Католицька Дієцезія підносила вагу Українського Національного Хору для піднесення національного духа серед американських українців. За це ім'я Хору буде записано золотими буквами в історії української еміграції в Америці.

Представник Західнього Уряду д-р Лука Мишуга підкреслив, що приїзд співаків з-над Дніпра вітають так щиро українці, бо в тріумфах Українського Державного Хору ми добачаємо

не тільки тріумф української пісні, але й тріумф української культури взагалі. Український Хор передав світові відроджену українську культуру і zarazом і відроджену українську державність... І оживе не тільки добра слава України, але й сама Україна. Тоді згадають і тих славних синів, що українською піснею боронили право рідної землі».

Л. Цегельський писав в «Америці»: «Цей Хор буде епохальним для українства в Америці. Він навчить, що ми не такі то вже парії, щоб нічим не почванитись перед чужими людьми, хоч би й перед великою Америкою. А подруге, що признання світу здобувається великими жертвами життя і крові та великою творчістю людського духа на полях штуки та знання, бо світ клонить голову перед великим тріумфом духа».

«Народне Слово» з Пітсбургу писало: «Спів хору та його мистецькі звуки то тайна і тому його виступ надзвичайний і надчудовий. Батько Кошиць не диригент, ні не професор — він Прометей, котрий Бог знає звідки набирає крилами чару ангельської надземної краси і сипле його до дна людських душ».

Декілька слів про Олександра Кошиця. Духовий зв'язок О. Кошиця з шевченківською добою має своєрідний реальний ґрунт. Його прадід був парохом в селі Кирилівці, де народився Т. Шевченко. Разом зі зростом культу Шевченка серед українського народу зростав і пієтизм до нього у діда майбутнього геніального диригента О. Кошиця. Перекази діда про Тараса Шевченка, а потім оповідання батьків впливали на душу юнака Олександра. Може несвідомо для нього самого на всій його діяльності відбилася «печать шевченкового духа».

Як і Тарас Шевченко прибрав просту народню мову в блискучі шати, що всіх нас захоплюють, так само О. Кошиць прибрав у розкішні шати українську народню пісню. До останнього дня працював Олександр Антонович над українською народньою піснею. Він був наче останній могікан тієї доби, в якій дорогоцінними перлами виблискують імена Шевченка, Франка, Драгоманова, Костомарова, Куліша, Коцюбинського, Лисенка, Садовського, Заньковецької, Антоновича, Грушевського. Помер Олександр Антонович Кошиць 11 вересня 1944 року.

Проф. Вадим Щербаківський писав, що він був «великий геній, останній кобзар, останній композитор і творець, диригент школи Лисенка, що мав найглибші українські народні і церковні спі-

вочі традиції, традиції старої ще заповітної релігійної України... Помер Боян України, що розніс по всьому світі останню лебедину пісню України. Своє палке серце, тремтяче скорботами України, боліюче болями Батьківщини, він поніс у світ і там у пісні давав його всім, як причастя божественної невмирущої краси. Серед темної, бурхливої ночі української еміграції він запалахкотів як смолоскип, і навіть озорив увесь світ, щоб здивувати його і показати нашу пісню, нашу славу, нашу правду. «Правду України, що без золота й без каменю, без хитрої мови, а голосна та правдива як Господа слово».

Помер «Боян України». Мало вже залишилося між живими «жерців і жриць повних екстази, що виконували народні пісні, благочестиво схилені перед чарівником-диригентом в ритуалі вічної краси». У тяжкий для України час вони, на розпорядження головного отамана Симона Петлюри, свідчили про висоту української культури і змагали до приєднання чужого світу для української справи, справи волі і незалежності українського народу.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

На стор. 79, 16-ий рядок згори, надруковано «Нещодавно лаяла», має бути «Нещадно лаяла».

ЗАГАЛЬНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія 30, 57, 110, 136, 166, 167, 179, 180, 181, 183, 186, 187, 190, 194, 218
Австро-Угорщина (Австро-Угорська імперія) 25, 30, 167, 185, 197
Ага-Хан, консул 193
Азербайджан 183, 184, 191, 196
Азія 189, 190, 195
Айнштайн, Альберт 145
Америка 24, 89, 195, 198, 199, 218, 223
Американський Жидівський Комітет 143
Амур 75
Ангел, от. 151, 157
Англія 24, 75, 182, 186, 194, 198, 199, 218, 223
Андрієвський, В. 197, 200
Андрусівський договір 215
Антанта 19, 29, 30, 32, 33, 36, 37, 39, 40, 42, 44, 46, 70, 71, 198
Антонович, В. 88, 226
Антонюк 102
Аргентина 196, 218
Арістотель 91
Арсенал 24, 26, 79, 80
Архангельськ 185, 190, 192
Астрахань 183, 185, 190, 192
Атени 186, 190, 191, 192, 193

Б

Бабій, Ол. 62, 64
Баварія 191, 196
Багрянний, І. 62
Бажан, М. 53
Базар 63
Баку 184, 185, 186, 190, 191, 193
Балкани 181
Балтійські держави 187
Бандера, Ст. 55, 119
Бартош, д-р 220
Басарабія 32, 35
Батум 184, 186, 190, 191

Баш, Віктор 145
Безпалко, Осип 37
Безручко, ген. М. 125
Бельгія 186, 187, 191, 192, 194, 196, 198, 199, 218
Бенедикт XV 145
Берестя Литовське 25, 30, 214
Берестейський договір 31, 212
Берлін 118, 140, 160, 183, 184, 185, 186, 189, 191, 193, 195, 200, 224
Берн 186, 190, 192, 195
Бернар, Сара 90
Бертелемі, ген. 33
Београд 180, 181
Битинський, М. 58
Бібліотека ім. С. Петлюри 7, 65
Біденко 155
Біла Церква 70
Білецький 85
Білецький, Гнат 86
Білорусія 25, 183, 184, 191, 195, 196
Бірзуля 32, 36
Благовіщенськ 185, 190, 192
Близький Схід 163
Блюм, Леон 145
Бодлер 91
Божко, от. 157
Болгарія 25, 146, 181, 181
Бора, Б. 75, 76
Боян 69
Боярка 55
Бразилія 218
Брежнев, Л. 54
Брюссель 186, 190, 191
Будапешт 199, 186, 190, 191, 195, 201
Букарешт 183, 184, 185, 186, 190, 192
Буковина 32, 180
Булак-Балахович 137
Булдер 183
Бульба, от. 55
Бунд 149
Бурцев, А. В. 142

В

Валуевський циркуляр 211
 Вальсбергер (гл. Шварцбарт) 139
 Варкентин, Н. 192
Варшава 38, 40, 41, 72, 184, 185, 186, 190, 192, 214, 215, 216
 Варшавський договір 38, 41, 42, 210, 214
 Васькович, Гр. 109
Ватикан 52, 196
Вашінгтон 193
 Вашингтон, Дж. 80
Велика Британія 20, 29, 191, 196
 Велико-Сербська держава 181
 Велс, Г. Г. 145
 Вергарн 93
 Верес, Микола 75, 76, 78
Версаль 107
 Виговський, І. 160, 211
 Винниченко, Вол. 20, 30, 31, 32, 56, 79, 98, 172, 197, 198, 209
 Вишня, Остап 52, 53, 55
Відень 139, 173, 179, 184, 185, 186, 190, 201
 Вільгельм 70
 Вільм, А. 143, 145
Вільно 184, 185, 190, 192
 Вільсон, през. 32
 Вінниця 151
Вірменія 183, 184, 190, 196
 Вітошинська, О. 84
 Вішніцер, А. 192
 Вішніцер, М. 155
Владивосток 24, 183, 185, 190, **192**
 Волинець 137
Волинь 38, 39, 40, 41, 177, 181
 Володимир, князь 66
 Володін, Мих. 138, 139, 140, **141, 142**, 145
 Волошиновскі, Йоахім 38
 Ворскло, Віра 79
 Вороніж 185, 190
 Воскресенко, С. 55
 Войнаровський, А. 160
 Врангель, ген. 24, 35
 Всенародні Українські Збори 125, 131
 Всесвітня сіоністська організація 163
 Всеукраїнський Національний Конгрес 124
 Вульф-Ляцький 107
 ВЦІК 104

Г

Габеас корпус 122
 Гаевська, С. 218
 Гаевський, С. 200
 Галан, А. 79
Галичина 38, 39, 41, 45, **100, 118, 142**, 166, 177, 180, 181, 187
 Гам, А. 153
 Гайне 91
Гельсінкі 184, 184, 186, **190, 191**
 Генеральний секретаріат 28, **30, 126**, 127
Германія 30
 Гиненко-Савійський **205**
 Гіммельрайх, К. 79
 Гірник, М. 55
 Гітлер 216
 Гладкий, кошовий 85
 Гоголь, М. 91
Голляндія 183, 187, 192, **196, 218, 223**
 Голований, А. 85
 Головка 102
 Головка, А. 55
 Гончар, О. 55
 Гончар-Батрак 151
 Граждан, Ст. 20
Греція 179, 180, 181, 183, 191, 196
Грузія 180, 183, 184, 191, 196
 Грушевський, М. 30, 56, 79, 118, 226
 Гурін, Ілля 79

Г

Галац 184, 185, 190, 192, 193
Гданськ, гл. Данціг
 Гебельс 156
 Гете 92, 170
 Глузман, Е. 192
 Гольдельман, С. 107
 Гостинська, Вероніка 38
 ГПУ 51

Д

Далекий Схід (Далекосхідний Край) 140, 183
Данія 178, 191, 196
Данціг 184, 185, 186, 191, 196
 Деклярація прав людини і громадянина 122
 Дельвіг, ген. 39
 Денікін, ген. 20, 24, 32, 35, 36, 37, 137, 181
 Державна дума 88

Десняк, Ол. 55
Деснянський, І. 79
Джеферсонова декларація незалежності 122
Директорія 26, 27, 31, 32, 33, 35, 38, 39, 43, 56, 84, 95, 124, 132, 133, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 156, 174, 178, 185, 186, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 209, 210, 214, 217
Дітковський, ген. М. 215
Дніпро 225
Добковський, Елій 141, 142
Довженко, О. 80
Дон (Донщина) 71, 177
Донбас 102
Донська республіка (держава) **183**, 184, 185, 186, 191, 196
Донцов, Дм. 97, 210
Дорошенко, Дм. 125, 181
Дорошенко, П. 62, 66
Достоевський, Ф. 91
Драгоманов, М. 111, 112, 113, **114**, **116**, 226
Драч, І. 55
Дубнов, С. 143
Дуже, Елеонора 90

Е

Європа 29, 41, 42, 98, 100, 164, 177, 182, 186, 189, 190, 195, 213, 215, 216, 225
Емський указ 211
Енгельс, Ф. 135
Єреван 196, 218
Іспанія 196, 218
Естонія 193, 191, 196

Є

Єгипет 85
Єнджеєвіч, В. 215
Єрусалим 152, 164
Єфремов, С. 50, 54, 55, 80, 118

Ж

Жаботинський, В. 152, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173
Женева 100, 186, 190, 192, 193
Жерміє, Фірмен 146
Жидівський Леґіон 152, 163
Жидівський Національний Фонд **148**
Житомир 102

З

Забашта, Любов 55
Загальна декларація прав людини 122
Заглоба-Мазуркевич 39
Закарпаття 180
Замостє 215
Занґвіл, С. 153, 155
Заньковецька, Марія 90, 91, **92**, 226
Запоріжжя 85
Запорозька Січ 85
Загонський, В. 49, 102, 103
Зархі, д-р 193
Захід 168, 210, 223
Західня Європа 42, 96, 180
Західня Україна 29, 64, 71, 210
Західня Українська Народня Республіка 38, 39, 45, 71, 118, 210, 225
Зборів 41
Збруч 39, 40, 41, 214
Здолбунів 41
Зелений Клин 189
Зелений, от. 151, 157
Зільберфарб, М. 107, 151
Золотарьов, А. 107
ЗСА 194, 196, 218

І

Іванів, Ів. 20, 22
Ідел-Урал 196
Ізраїль 143
Іман 185, 190
Імханський, С. 192
Ірляндія 89
Іркутськ 185, 190, 192
Італія 40, 180, 181, 183, **186**, **187**, **191**, 194, 196, 198, 199

Й

Йосипишин, П. 7
Йохельман, Д. 153

К

Кавказ 50, 113, 161, 179
Казань 28, 183, 185, 190, 192
Кайо 148
Каледін, ген. 20
Кампенсі, Цезар 145, 147
Камчатка 185, 190
Кам'янець Подільський 25, 141, 218
Кам'янець-Подільський Університет 107, 152

- Канада 218
 Капкан, Ю. 20
 Карбовський 140, 141
 Карлсбад 152
 Кармелюк 151
 Карпати 113
 Карпатська Україна 97
 Карпенко-Карий, І. 91
 Катеринодар 184, 185, 190, 191
 Кедрин, І. 209
 Кедровський, В. 22
 Керенський, О. 21, 23, 145
 КГБ 56
 Київ 20, 21, 24, 25, 27, 29, 30, 31, 34, 42, 60, 64, 69, 70, 71, 73, 75, 88, 95, 124, 151, 154, 177, 179, 188, 193, 195, 197, 211, 212, 215, 218
 Київське товариство грамотности 87
 Київський Університет 189
 Київщина 180
 Кирилівка 226
 Кирило-Методіївське Братство 114
 Китай 191, 196
 Китастиї, Гр. 62
 Кладно 140
 Клейнер, І. 163
 Клемансо 73, 221
 Клен, Юрій 66
 Кобець, Ол. 62, 63, 64
 Коваль, В. 139, 145
 Ковальський, М. 65
 Ковінька, Ол. 55
 Козар, Льонгін 62, 64
 Козацька республіка 66
 Конашевич-Сагайдачний, П. 211
 Кондіяк 11
 Кондратович 22
 Конгрес Трудового Народу України 124, 133
 Коновалець, Євген 54, 56, 76, 77, 119
 Конотоп 180
 Конституція УНР 124, 130-132
 Комінтерн 138, 142, 145
 Копенгаген 186, 190, 191
 Корчинський, Мих. 197, 198
 Корш, М. 47
 Косик, В. 7, 27
 Костомаров, М. 111, 112, 113, 114, 116, 226
 Котляревський, І. 91
 Котовський 139
 Кох, Еріх 211
 Кочубеївна, Мотря 160
 Коцюбинський, М. 226
 Кошиці 186, 190, 191
 Кошиць, О. 18, 219, 220, 121, **222, 223, 224, 224, 226**
 Краків 160
 Красний, П. 107, 151, 153, 154
 Красноярськ 185, 190, 192
 Краснов, ген. 32
 Кричевський, Мих. 160
 Крупчинський 20
 Куба 218
 Крути 24, 63
 Кубань (Кубанський край) 21, **85, 161, 183, 184, 191, 196**
 Куліш, М. 226
 Кулішер, Й. 192, 193
 Кульчицький, О. 7, 11
 Кульчицький, Ю. 137
 Курдиновський, Б. 39
 Курпіта, Т. 62, 64
 Курськ 185, 190, 192
 Л
 Лавренко, Мих. 79
 Лазаревський, Н. 84
 Ламбріонідіс, Л. 193
 Ларін 102
 Лассаль, Ф. 138
 Латвія 192, 193, 196
 Лев, В. 160
 Левада, О. 80
 Левіс, Сінклер 145
 Левченко, С. 58
 Левчук, полк. 39
 Легіт, А. 75
 Лена 75
 Ленін, В. 24, 25, 28, 29, 42, **52, 80**
 Лепкий, Б. 160, 161, 162
 Лермонтов, М. 72
 Лессінг 91
 Лизанівський, І. 199, 201
 Липинський, В. 118
 Лисенко, М. 160, 226
 Лисянський, Б. 59, 60
 Литва 183, 184, 192, 196
 Лібкнехт 138
 Лівницька-Холодна, Н. 58, **60, 64**
 Лівницький, А. 199, 202
 Лівобережжя 31
 Ліга Націй 44, 195, 196
 Ллойд, Джордж 221
 Лондон 186, 190, 191, 192, **193, 223**
 Лотоцький, Ол. 17, 18, 59, **61, 79, 80**

Лукашевич 85
Луценко, Іван 20
Луценко-Одрина 22
Лянжевен, Поль 145
Львів 160, 218
Львов, кн. 21

М

Магна карта 122
Мазепа, Іван 48, 52, 54, 44, 60, 61, 62,
66, 68, 69, 72, 160, 161, 211
Мазлах, С. 150
Мадярщина 183, 186, 191, 196
Макаренко, А. 31, 197, 198, 199, 200,
201
Малашок, Є. 47, 52, 58, 59, 62, 63, 64,
65, 80, 81
Мала Рада 107, 127
Малишко, А. 53, 80
Малоросія 35
Манджурія 191
Мандрика, Микита 68, 69, 72, 73
Мануїльський, Д. 49
Марголін, А. 107, 155, 156, 158, 193
Марєбішвілі 148
Маркс 52, 138
Мартос, Б. 200
Масенко, Терень 53
Матула, Мусій 78
Махно 53
Мельник, А. 56, 153
Мельниченко, А. 79
Менцінський, М. 160
Метерлінк 91
Мекіко 218
Микитенко, І. 49, 52
Миколайв 32
Миколайвськ н/Ам. 185, 190, 192
Микольськ-Уссур. 185, 190, 192
Мирова конференція 36, 37, 107
Мишуга, Л. 225
Міллеран, А. 182
Мінськ 184, 185, 190, 191
Міцкевіч, А. 91
Міхновський, Микола 20, 111, 112,
113, 114, 116
Мойсей 60, 61, 94
Мочпарнас 74, 75, 77, 161
Москва 28, 43, 48, 59, 67, 69, 72, 86,
95, 101, 102, 104, 142, 164, 178, 183,
185, 189, 190, 192, 209, 212, 215, 216
Московщина, гл. Московія
Московія 72, 104, 114, 125

Мотовилівка 70
Мощкін, Л. 153
Муравйов, М. 24, 45
Мюнхен 81, 186, 190, 191

Н

Назарук, О. 30
Найвища Рада Союзних і Співчас-
них Держав 37, 39, 210, 214
Наполеон 73
Несдлі, проф. 220
Нейман 139, 140, 141
Нечас, Я. 219
Ніковський, А. 50
Німеччина 25, 30, 40, 109, 139, 146, 147,
179, 180, 184, 187, 191, 194, 197, 216,
218
Ніцше 91
Нова Зеландія 89
Новицький, Ол. 55
Новоніколаєвськ (Новосибірськ) 185,
190
Новочеркаськ 184, 185, 190
Норвегія 171, 196
Норич 141
Нулянс, Жозеф 30
Нью-Йорк 225

О

Об'єднані Нації 122
Одеса 32, 36, 54, 163, 177
Олег, кн. 66
Олесь, О. 69
Олійник, Ст. 55
Омелянович-Павленко, ген. 71
Омськ 185, 190 191
Онуфрієнко, В. 66, 67, 68
Організація сіоністів-ревізіоністів
164
Організація Українських Націоналі-
стів (ОУН) 119
Орлик, П. і Гр. 160
Орша 185, 190, 191
Оскілко, от. 71
Остапенко, С. 199
Офемія 92

П

Павленко, П. 20
Павлик, М. 88
Падеревський, І. 39
Палестина 148, 163

- Палієнко 155
 Пантеон 73
 Панч, Петро 53, 54
 Париж 36, 37, 53, 63, 64, 65, 68, 72, 73,
 74, 76, 78, 81, 104, 119, 137, 140, 142,
 160, 180, 186, 191, 216
 Паризька конференція 193
 Партія Херут 164
 Певний, Апол. 20
 Пелісіє, Жан 30, 36
 Пенза 185, 190, 192
 Переяслав 114
 Переяславська конституція 114
 Переяславський договір 114
 Пер Ляшез 140
 Персія 196
 Петербург 91
 Петербурзька Академія Наук 165
 Петлюра, Ольга 147
 Петлюра, Симон 7, 8, 11, 12, 14, 16, 17,
 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28,
 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48,
 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59,
 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69,
 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
 80, 81, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92,
 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102,
 103, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 113,
 115, 116, 118, 119, 120, 133, 137, 138,
 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146,
 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154,
 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164,
 172, 174, 197, 198, 199, 200, 201, 202,
 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216,
 217, 218, 219, 222, 227
 Петрів, Всеволод 25, 200
 Петро I 72
 Петровський, Г. 102, 103
 Петроград 21, 24, 28, 29, 30, 69, 183,
 185, 192
 Петропавловськ 185, 190, 192
 Петрушевич, д-р Є. 118, 210
 Пилипчук, П. 39, 205
 Пилипенко, Лев 79
 Пилькевич, О. 20, 21, 22
 Письменний, Ст. 20, 21
 Північний Кавказ 196
 Підарктика 186
 Підляшшя 39, 41
 Пілсудський, Юзеф 39, 41, 42, 214,
 216
 Пінсбург 226
 Плоткін, Гр. 55
 По, Едгар 91
 Поволжя 177, 179, 186, 189
 Подєбради 100
 Поділля 160, 181
 Полісся 41
 Полоз, М. 20, 102
 Полтава 65, 72, 177, 211
 Полтава, Л. 74
 Польща 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
 45, 51, 71, 96, 101, 138, 142, 179, 183,
 192, 194, 195, 196, 210, 214, 215, 216,
 218
 Поплавко, В. 20, 22
 Попов 181
 Португалія 196
 Порш, М. 85
 Поті 184, 185, 190, 191
 Потішко, В. 20
 Потьомкін, кн. 85
 Правобережжя 215
 Прага 100, 140, 186, 190, 191, 201
 Прип'ять 71
 Придніпрянщина 180
 Прітвіц, барон фон 193
 Прокопович, В. 38
 «Прометей» (Т-во) 216
 «Просвіта» 89
 Проскурів 108, 144
 Пуанкаре 221
 Пушкін 170
- Р
- Рада Амбасадорів 210
 Райс, Еммануїл 107
 Раковський, Х. 49, 96, 98, 142
 Расін 18
 Расін (вулиця) 137, 161
 Рафальський, С. 192
 Рафес, М. 107, 149
 Ревуцький, А. 107, 151
 Рибінськ 185, 190, 192
 Рига 185, 186, 190, 192, 215
 Ризький договір 72, 195, 215, 216
 Рильський, М. 55
 Рим 186, 190, 191
 Рішеліє, дюк де 86
 Ровінський, Д. 20, 21, 22
 Російська імперія 19, 29, 115, 165, 166,
 167, 168, 169, 175
 Російська Республіка (Держава) 27,
 127, 179, 202

Росія 19, 20, 24, 27, 28, 29, 30, 35, 46,
50, 57, 85, 98, 99, 113, 114, 115, 117,
124, 126, 139, 163, 164, 166, 171, 172,
176, 177, 178, 179, 182, 183, 185, 186,
189, 193, 215, 217
Ростов 185
Роттердам 63, 64, 81
РСФСР 192
Румунія 20, 35, 36, 40, 150, **181, 183,**
185, 187, 192, 193, 194, 196
Русь 66, 94
Ряст, О. 95

С

Савенко 88
Садовський, М. 226
Саліковський, О. 212
Сальський, В. 37, 151
Самара (Куйбишев) 185, 190, 192
Самосенко, гл. Семесенко
Самчук, У. 74
Саратов 185, 190, 192
Свобідний 185, 190, 191
СВУ-СУМ 52, 118
Святійший Престіл, гл. **Ватикан**
Святослав, кн. 66
Селецький, сотн. 20
Семесенко 108, 144, 155
Сербія 181
Сибір 24, 86, 176, 177, 183, **189, 192,**
193, 196
Сидоренко, Гр. 36
Сиротенко, от. 202
Ситник, Мих. 62, 64
Сільберфарб, М. 151
Сінклер, ген. В. 215
Скляренко, С. 55
Сковорода, Григорій 12
Скоропадський, Павло **146, 209**
Скрипник, М. 102, 103
Славек, В. 215
Славінський, М. 47, 152
Слов'яни 113
Смолич, Ю. 56, 57, 58
Смотрич 155
Сніжко, І. 197
Снятин 181
Совети 58, 118
Совет солдатських і робітничих де-
путатів 19
Советська Росія 32, 34, 36, 37, 42, 183,
18,6 195, 196
Соколюк, З. 7, 121

Сорбонна 223
Сосюра, В. 49, 50, 51, 52
Софія 180, 184, 185, 186, 190, 192
Союз Визволення України 63
Союз русских націоналістів 88
Спа 193
Спафаріс, І. 193
СССР 43, 103, 104, 164, 167, 173, 216
Сталін 80
Стамбул 180, 183, 184, 185, 186, 190,
192
Станіславів 151
Стародуб 180
Стасів, І. 140, 141
Статут вищого управління **України**
127
Стахів, М. 38
Стельмах, Мих. 55
Степ, П. 78
Степаненко, М. 47
Стефанович, Ол. 62
Стеценко, К. 219
Стокгольм 30, 184, 185, **186, 190, 192**
Струве, П. 166, 171
Струк, от. 151, 157
Суворін, А. 90, 91, 92
Суд УНР 131
Сухумі 186, 190, 191
Східня Галичина 39, 40, **210, 214**
Східня Європа 215, 216

Т

Таалет Вей 146
Табуї, ген. 143
Таллін 186, 190, 192
Татаро-Башкирія 183
Татаринський, Т. 225
Ташкент 185, 190, 192
Тбілісі 184, 136, 189, 191
Театр Одеон 146
Терещенко, М. 55
Тимчасовий уряд 19, 20, **21, 23, 24, 27,**
56, 57, 125, 126, 127
Тичина, П. 49, 50, 52
Тігранян, консул 193
Тимофіїв, М. 201
Тінделіян 146
Тобольськ 185, 190, 192
Томськ 185, 190, 192
Торес, Генрі (Анрі) 141, **142, 143, 145,**
146, 147
Трапезунт 177
Трембцький, В. 174

Третя Республіка 148
Троцький, Л. 98, 157
Трясило, Тарас 51
Тула 185, 190, 192
Тульщина 102
Туреччина 25, 85, 192, 193
Туркестан 179, 189
Тютюнник, от. 62

У

Уальд, О. 91
Угорщина 52 (гл. Мадярщина)
Ужгород 190

Україна 19, 20, 24, 25, 26, 27, 28, 29,
30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39,
40, 41, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 52,
54, 55, 57, 59, 61, 64, 69, 70, 73, 75,
77, 84, 85, 87, 89, 92, 96, 97, 99, 100,
102, 103, 104, 104, 107, 108, 109, 111,
113, 115, 116, 117, 118, 119, 124, 125,
126, 127, 129, 131, 133, 138, 139, 142,
145, 148, 151, 152, 154, 155, 156, 157,
160, 161, 164, 165, 166, 168, 174, 175,
176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 186,
187, 189, 192, 193, 194, 195, 202, 203,
210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218,
219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226,
227

«Україна-Юдея» 150

Українка, Леся 85, 89

Українська Військова Організація
(УВО) 119

Українська Держава (гетьманська)
175, 176, 188, 209

Українська Народня Республіка 25,
27, 31, 32, 34, 36, 38, 40, 41, 43, 45,
47, 51, 54, 64, 65, 68, 70, 79, 84, 96,
101, 103, 104, 107, 113, 114, 123, 124,
124, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133,
137, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155,
156, 157, 158, 164, 172, 173, 174, 175,
177, 178, 181, 185, 186, 187, 188, 193,
194, 195, 197, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 204, 205, 209, 210, 213, 215, 217,
219

Українська Національна Армія 54,
75

Українська Повстанська Армія (УПА)
54, 75, 79, 97

Українська Республіканська Капеля
218, 219, 220, 221, 225, 226

Українська Центральна Рада 20, 21,
22, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 50, 56, 68,

80, 107, 112, 124, 125, 126, 127, 128,
129, 130, 131, 148, 150, 209, 212, 213
Український Вільний Університет 7
Український Генеральний Військо-
вий Комітет 20, 21, 22, 23, 27, 28
Український Національний Союз 132
Український Червоний Хрест 179,
181, 194

Українські Установчі Збори 129

Уругвай 218

Усішкін, М. 153

УССР 43, 52, 101, 102, 103, 104, 160

Ф

Фінляндія 183, 191, 196

Фрайденберг (Фрейденберг), полк. 32
Франко, І. 92, 93, 94, 95, 160, 226

Франкфурт, С. 193

Франція 20, 24, 29, 30, 37, 40, 44, 73,
138, 140, 142, 147, 182, 186, 191, 194,
196, 198, 199, 218, 221

Загальний покажчик

Французька революція 122

Фрід, Г. 193

Фрідман, С. 137

Фус, Альфред 11, 18

Х

Хабаровськ 185, 190

Харбін 185, 190, 191

Харків 101, 177

Хвастів 70

Хмельницький, Б. 43, 60, 62, 66, 70,
114, 211

Ходорів 33

Холмищина 38, 39, 177

Хор Кошиця, гл. Українська Респуб-
ліканська Капеля

Хотин 181

Ц

Царгород, гл. Стамбул

Царицин (Волгоград) 190, 192

Цегельський, Л. 226

Цеглинський, Г. 160

Центральна Рада, гл. Українська

Центральна Рада

Центральні держави 30, 31, 178, 180,
183, 186, 196

Цюрих 186, 190, 192

Ч

ЧеКа 118, 141, 157
Чемберлен, В. 101, 157
Чепіга, кошовий 85
Червоний Хрест 37, 44
Чернівці 185, 186, 190, 192
Чернявський, Арс. 20, 21
Чехівський, В. 32, 197, 199
Чехія 40, 140
Чехо-Словаччина 152, 179, **180, 181,**
183, 186, 187, 191, 196, 218
Чита 185, 190, 192
Чіріков 210
Чопівський, мін. 201
Чуб, Дм. 79
Чубар, В. 43, 101, 102, 103, 104
Чупринка-Шухевич, Тарас 55, 62, 76,
77

Ш

Шаповал, М. 138, 139, 140, 141
Шахрай, В. 150
Шафаренко, І. 192
Шашкевич, М. 160
Швейцарія 179, 183, 186, 187, 192, 194,
194, 196, 199, 218, 224
Шварцбарт, С. 104, 137, 138, 139, 140,
141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 156,
158, 164
Швеція 179, 192, 196

Швець, Ф. 197, 198, 199, 200, 201
Шевченко, Тарас 50, 52, 69, 91, 94,
111, 112, 113, 114, 116, 117, 160, 164,
167, 169, 170, 211, 213, 226
Шекспір 92
Шептицький, митр. А. 160
Шипіорно 96
Шиянів, Гр. 202, 205
Шіллер 92
Шпрангер, Едвард 11, 14, 15, 16, 17
Шраменко, Л. 199, 200
Штірнер, Макс 16
Шульгин, Ол. 146, 150
Шумицький, М. 19, 22, 102

Щ

Щербак, Микола 77
Щербаківський, В. 226

Ю

Югославія 180, 181, 182, **183, 187, 194**
Юриняк, Анатолій 79

Я

Язловський, проф. 102
Яковлів, А. 139, 147
Японія 196
Ярослав, кн. 66
Ясси 185, 189, 192

З М І С Т

В. К.: Передмова	7
I. МАТЕРІЯЛИ СТУДІЙНО-НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ В ПАРИЖІ (29 ТРАВНЯ 1976)	
Олександр Кульчицький (†): Постать С. Петлюри у перспективі гуманістичної психології	11
Микола Шумицький: Симон Петлюра — творець українського війська	19
Володимир Косик: Зовнішня політика Симона Петлюри	27
Микола Степаненко: Постать Симона Петлюри в українському письменстві	47
Ольга Вітошинська: Симон Петлюра — публіцист і журналіст	84
Еммануїл Райс: Несправедливі обвинувачення	107
Григорій Васькович: Значення творчості Симона Петлюри для української політичної освіти	109
Зиновій Соколюк: Громадянські права в Українській Народній Республіці	121
II. СТАТТІ І ЗАМІТКИ	
Юрій Кульчицький: Симон Петлюра і погроми	137
Василь Лев: Богдан Лепкий про Симона Петлюру	160
Ізраїль Клейнер: Володимир Жаботинський і українське питання	163
Володимир Трембіцький: Українська консульська служба 1918-1924 років	174
III. ІНШІ МАТЕРІЯЛИ	
Іван Кедрин: Культ Симона Петлюри	209
Софія Гаєвська: Червоні троянди (про хор Кошиця за кордоном)	218
Загальний покажчик	229
Зміст	239